A SZTÁLINI TERROR ESZKÖZEI

CSEKA • OGPU • NKVD • KGB

1917-TŐL 1991-IG

RUPERT BUTLER

GABO

A kiadvány adatai a British Library katalógusaiból származnak: a könyvhöz használt katalógusok a British Libraryben találhatók.

A mű eredeti címe: Stalin's Instruments of Terror. Cheka, OGPU, NKVD, KGB from 1917 to 1991 (Spellmount)

Fordította: Füsti Molnár Zsuzsa

Szerkesztette: H. Benczúr Margit

A magyar kiadást tervezte: Zajtai Szabolcs

Copyright © Amber Books Ltd 2006
Hungarian translation © Füsti Molnár Zsuzsa, 2008

Copyright © Gabo Kiadó
Felelős kiadó: Földes tamás
Irodalmi vezető: Rózsa Judit

ISBN 978 963 689 250 0

A SZERZŐ KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁSA

A szerző elsősorban Donald Rayfieldnek szeretne köszönetet mondani, aki a Queen Mary College-ban (University of London) az orosz és a grúz nyelv professzora, és aki bepillantást engedett számára *Sztálin és áldozatai* című művébe (2004).
Továbbá hálás köszönet illeti John Montgomeryt, a Védelmi és Biztonsági Tanulmányok Egyesített Királyi Szolgálatai Intézetének munkatársát, a Londoni Könyvtárat, a Modern Kori Történelem Intézetét, a Bécsi Könyvtárat és a Gyarmati Háborús Múzeumot.
Különösen hálás vagyok John Crosslandnek a kutatásban és a szerkesztésben nyújtott segítségéért, valamint feleségemnek, Joyce Rackhamnek.

TARTALOM

1. A TERROR MEGALAPOZÁSA 7

2. EGY DINASZTIA BUKÁSA 27

3. ÚT A TOTÁLIS HATALOM FELÉ 45

4. EGY KAPÓRA JÖTT GYILKOSSÁG 61

5. HAJNALI DEPORTÁLÁSOK 79

6. SZOVJET ÁRULÓK 93

7. A VASBIRODALOM 111

8. A KGB 147

SZÓJEGYZÉK 186

BIBLIOGRÁFIA 187

MUTATÓ 188

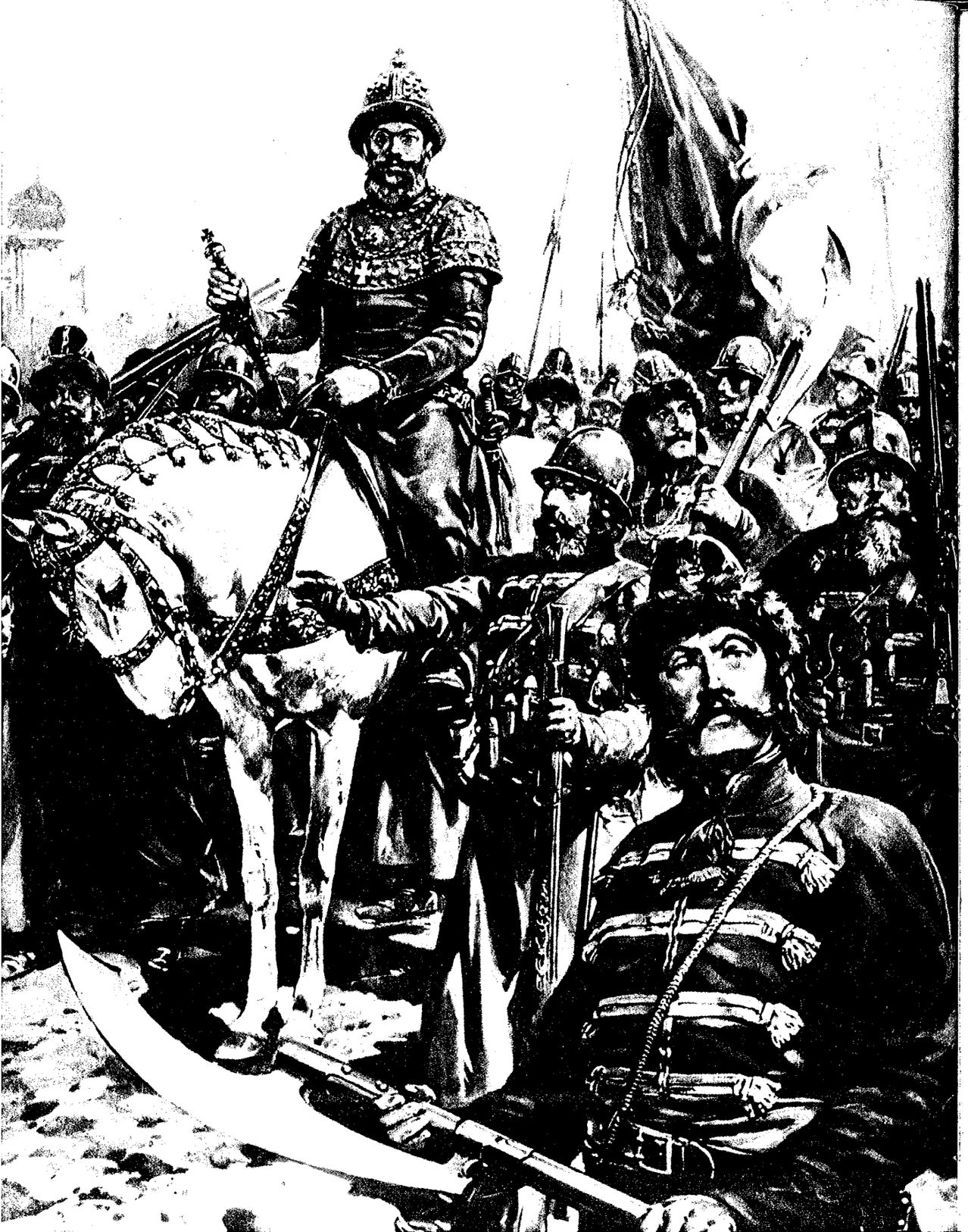

1. FEJEZET

A TERROR MEGALAPOZÁSA

A letartóztatások, a kínzások és a kivégzések még jóval a Sztálin hatalomra jutása előtti időkre nyúlnak vissza. A cárok, nevezetesen IV. (Rettegett) Iván és I. (Nagy) Péter is, az összes ellenzéki megmozdulás gyökeres kiirtásával biztosították uralmukat.

Joszif Sztálin (1879–1953) uralma és annak sötét öröksége az orosz politikai erőszak és terror véráztatta történetében mindig is központi helyet fog elfoglalni. A Kommunista Párt és a Komintern (az 1919-ben alapított Kommunista Internacionálé) megalkotójának, Vlagyimir Iljics Leninnek 1924-ben bekövetkezett halála után Sztálin személyes hatalmának megerősítésére törekedett, aminek egyik eszköze az erőltetett gazdasági modernizáció ötéves terveinek keresztülvitele volt. Ezek a tervek az új orosz forradalom céljainak megvalósítására irányultak; e forradalom összehasonlíthatatlanul kegyetlenebbnek bizonyult, mint az, amely a cárok uralmát megdöntötte.

Az elnyomást kirakatperek, kínzások és kivégzések segítségével valósították meg. A terror Sztálin által bevetett leghatékonyabb eszközei a rettegett állambiztonsági szervezetek voltak, nevezetesen a Cseka (Vszerosszijszkaja csrezvicsajnaja komisszija po borbe sz kontrrevoljucijej i szabotazsem – Összoroszországi rendkívüli bizottság az ellenforradalom és szabotázs elleni harcra). A Lenin megbízásából megszervezett Cseka korlátlan jogkörrel rendelkezett, így bárkit letartóztathatott, törvény elé idézhetett, megkínozhatott vagy kivégezhetett. Utóda a többször is nevet változtató OGPU (Objegyinnoje Goszudarsztvennoje Polityicseszkoje Upravlenyije – Egyesített Állami Politikai Hatóság), amely az 1930-as évek elején a tömeges államosításoknak és ennek következményeként a kulákok (gazdag parasztok) deportálásának a végrehajtását segítette.

Szemben: Az egyeduralkodó IV. Iván, akit „Rettegett" Ivánnak is neveztek, hadserege élén, amely egyaránt vigyázott birodalma biztonságára és biztosította birodalma feletti uralmát.

Szergej Eizenstein rendező eredetileg trilógiának tervezte az 1944 és 1946 között készült *Rettegett Iván* című filmet, ám a 3. rész elkezdése előtt meghalt. Az uralkodó hatalomért folyó harcát ábrázoló első rész hatalmas sikert aratott, amelyben Szergej Prokofjev nyújtott felkavaró alakítást, és amely Sztálin-díjat nyert. A második rész azonban nem nyerte el a Kreml tetszését, ezért 1958-ig tilalmi listára került.

RETTEGETT IVÁN

Természetesen nem a forradalom utáni Oroszországban hoztak létre először titkosrendőrségeket. Saját terrorhálózatának kifejlesztése előtt Sztálin közelről tanulmányozta a cárok uralma alatt életbe léptetett korábbi elnyomó intézkedéseket. Különösen a Groznij (Rettegett vagy Rettenetes) gúnynevet viselő IV. Iván (1530–1584) öröksége ragadta meg. A szadista és a misztikus e visszataszító megtestesülése elsőként viselte a cár címet. Bármennyire is elmerült az orosz ortodox tanokban, minden ízében kegyetlen, könyörtelen és zsarnoki uralkodó volt, amint arra gúnyneve is utal.

Sztálin Rettegett Ivánnak különösen azokat az intézkedéseit tanulmányozta, amelyekkel egy könyörtelen, központosított és erősen fegyelmezett államot épített ki, miközben megszerezte legközelebbi hívei megkérdőjelezhetetlen lojalitását és alattvalói imádatát. Sztálin elég okos volt annak felismeréséhez, hogy a cárok uralmának megdöntése és az ortodox egyház felszámolása légüres teret idézett elő. Sztálin, akit végül „szeretett vezérünknek" tiszteltek, betöltötte ezt az űrt.

A Cseka egyik legfigyelemreméltóbb előfutára Iván *opricsnyik*jeiből állt, a hét év alatt felállított titkosrendőrség tagjaiból. Iván számos tulajdonságát apjától, III. Vaszilij moszkvai nagyfejedelemtől örökölte, aki első feleségét, a terméketlen Szalomonja Szaburovát elfogatta, megverette és kolostorba záratta. Azokat, akik mellé mertek állni, gyorsított eljárással száműzte.

Ezt követően Jelena Glinszkajával kötött házasságot, aki egy litván katolikus menekült családból származott, ám a frigy nem talált osztatlan lelkesedésre. A bojárok (a hagyományos arisztokrácia tagjai) szemében ez az ortodox hit megcsúfolását jelentette. A legenda szerint 1530. augusztus 24-én, Iván születésekor és a Szentháromság-kolostorban történő megkeresztelésekor az eget hatalmas mennydörgés rázta meg, miközben a villám belecsapott a Kremlbe.

Három évvel később, apja halála után Ivánt még aznap, 1533. december 24-én moszkvai nagyfejedelemmé kiáltották ki. A gyermek nevében anyja, Jelena Glinszkaja régensként kormányozta az országot. A következő néhány év a bojárok egymás közötti rivalizálásának jegyében telt el; közülük sokan Iván félreállításával szerették volna megragadni a hatalmat. A régens a jól ismert praktikákkal próbálta elhárítani a veszélyt. Vaszilij két fivérét, Jurijt és Andrejt potenciális ellenségnek tekintették, akik a trónra áhítoznak, bár hűséget fogadtak Ivánnak. Jurijt börtönbe vetették, és halálra éheztették, testvérét pedig akkor fogták el, amikor lázadást próbált szítani, majd állítólag megmérgezték. Mindezt vérfürdő követte – felakasztották, megkorbácsolták vagy megfojtották mindazokat, köztük néhány királyi herceget is, akik hűségéhez kétség fért. Ez azonban nem fojtotta el a bojárok lázongását, bár Jelena 1538-ban bekövetkezett, várva várt halála valamelyest csillapította a kedélyeket.

> „Átvettem a környezetemben élők fondorlatait… Ravasz lettem, akárcsak ők."
>
> – IV. Ivánnak tulajdonított szöveg

A csupán nyolcéves, ám rendkívül éles eszű Iván a bojárok bábjává vált, akik hol megvetették, hol egyszerűen semmibe vették. Nyolc évvel később így emlékszik vissza: „Bojárjaink kedvük szerint kormányozták az országot, senki nem szállt szembe velük… felnőttem… Átvettem a környezetemben élők fondorlatait… Ravasz lettem, akárcsak ők."

Ezenkívül korán megtanult könyörtelenül elbánni ellenfeleivel. Egy díszvacsora alkalmával, amikor csupán egy formális beszédet kellett volna tartania, támadásba lendült, azzal vádolva a bojárokat, hogy kihasználják fiatalságát, elrabolják családja vagyonát, és üldözik a szemben állókat. Különösen a Sujszkij családból származó Andrej herceg ellen kelt ki, aki korábban Iván egyik bizalmasát, Fjodor Misurint letartóztatta, elevenen megnyúzatta és a kivégzőhelyre vonszoltatta.

A bojárok többsége, megérezve Ivánban a leendő erős vezért, mellé állt. Sujszkijt elfogták, utcára vetették, ahol vadászkutyákkal tépették cafatokra a testét. Iván belekóstolt a hatalomba, és többé nem akart lemondani róla.

A KEGYETLEN CÁR

Iván kegyetlen és szadista hajlama egyre inkább kibontakozott, amit csak fokozott időnként előtörő súlyos alkoholizmusa. Azzal szórakozott, hogy macskákat és kutyákat dobott le a Kreml falairól, madarak tollait tépkedte, kivájta szemüket, és felmetszette testüket. Mindenfelől árulás vette körül. A még több hatalom megszerzése felé tett leglátványosabb lépése pazar megkoronázása volt, melynek során felvette a „minden oroszok cárja és nagyfejedelme" címet. A cár szó a latin cézárból származik, s a kortársai császárnak fordították. Az új cím azt sugallta számára, hogy ő isteni felhatalmazásból uralkodik. Ezt a szertartás is alátámasztotta, amelyet Makarij metropolita, az orosz egyház feje vezetett, aki egyben Iván vallási mentora és teológiatanára is volt. A szentlélek erejének segítségéért folyamodva így imádkozott: „Adj neki hosszú napokat. Helyezd fölé az igazság székhelyét, erősítsd meg karját, és vesd alá az összes barbár népet."

A metropolita jelentős befolyást gyakorolt a cárra, és arra biztatta, hogy pótolja a palota írástudóitól korábban megszerzett, hiányos tudását. Makarij ösztönzésére lázas türelmetlenséggel falta a történelmi és a vallásos írásokat, buzgó papnak képzelve magát, aki gondosan betartja az orosz ortodox szertartás teljes rituáléját. Ez azonban nem akadályozta meg abban az igyekezetében, hogy egy maradandó dinasztia alapjait helyezze le. A megkoronázása óta még egy hónap sem telt el, amikor feleségül vette Anasztaszija Romanovna Zaharina-Jurjevát, akinek porosz családja már régen letelepedett Oroszországban, és aki majd történetesen a Romanov-ház első cárjának nagynénje is lesz. Ez a 13 évig tartó házasság csupán egy a sok közül – a cár házasságainak pontos számát máig sem ismerjük.

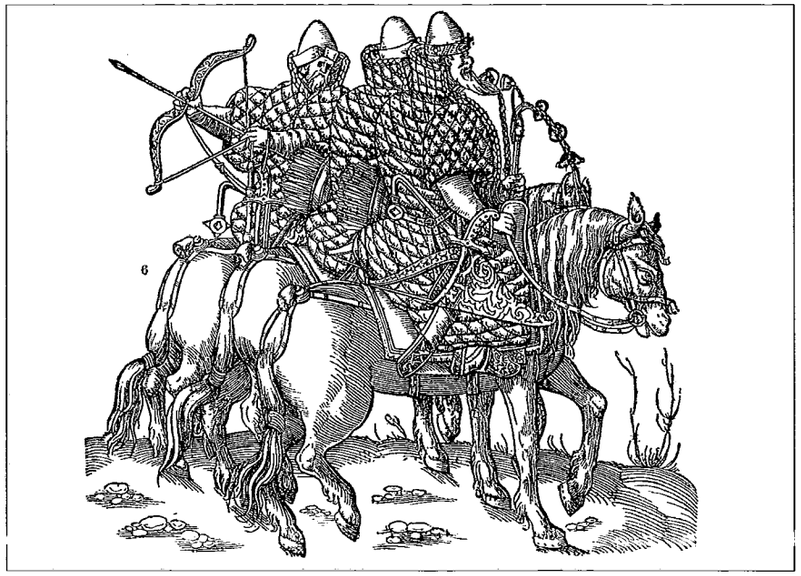

A moszkvai íjászok jelentették a fő védelmet a lovagok tömeges fenyegetése ellen. Ehhez a védelemhez az orosz fegyverkovácsok is hozzájárultak a sisakrostély kifejlesztésével.

A JOBBÁGYSÁG IGÁBA HAJTÁSA

1547-ben történt megkoronázása után IV. Iván a mindeddig nagy hatalmú, örökös arisztokrácia meggyengítésébe kezdett. Egy különleges rendőri alakulat segítségével terrorkampányt indított, amelynek eredményeképpen több száz embert tartóztattak le és gyilkoltak meg. Az arisztokratikus rendszer helyébe a birtokok fizetségképpen való szétosztása lépett; ezeket a hadseregben vagy a kormányban szolgáló birtokosok kapták meg. Iván, aki bármikor kisajátíthatta a gazdag birtokokat, gondosan ügyelt arra, hogy azok megőrizzék értéküket. Az ott lakó parasztoknak – a jobbágyoknak – továbbra is a birtokon kellett maradniuk, és művelniük kellett a földet.

Ez még a III. Iván (1440–1506) által hozott törvény megerősítésével vált lehetővé, amely a parasztok függőségét növelte és mobilitását korlátozta. A szökés bűncselekménynek minősült. Ezenkívül a jogokkal gyakorlatilag nem rendelkező jobbágyok a vagyon és ingóság kategóriájába tartoztak. A földbirtokosok egymás között cserélhették őket, miközben az átadott jobbágy személyes tulajdona és családja a régi helyén maradt.

A balti tartományok kivételével a jobbágyságot csak 1861-ben törölték el, amikor már lázadás forrongott, ez pedig arra a belátásra bírta II. Sándor cárt (1818–1881), hogy jobb „felülről felszabadítani a parasztokat", mint megvárni, hogy „alulról" vívják ki szabadságukat.

A felszabadítás ellenére a gazdájuktól elszökött parasztokat még a jobbágyság eltörlését követő évtizedben is letartóztathatták és megbüntethették.

Iván ezután nem vesztegette az időt, hanem hozzálátott azoknak az intézkedéseknek a bevezetéséhez, amelyek a zsarnokok egész generációit jellemezték. Lényegüket tekintve ezek az intézkedések még a legcsekélyebb szembenállást is felszámolták vagy meggyengítették. Iván látókörében különösen a gyűlölt bojárok álltak. A kiválasztott embereiből álló úgynevezett „Kiválasztottak Tanácsa" intézkedéseivel korlátozni próbálta az örökös arisztokrácia hatalomkörét, a nemesség osztályának kedvezve, amely birtokait az uralkodónak tett szolgálataiért kapta cserébe, és amelynek megélhetése és előjogai teljes egészében a cártól függtek. A hűség effajta biztosításának más oka is volt: a birtokokkal jól kellett gazdálkodni. A gazdálkodáshoz megfelelő munkaerő is rendelkezésre állt: ezek a birtokokon lakó parasztok voltak, akiknek most már az új nemesek szolgálatában – és természetesen a cárában is – kellett dolgozniuk. Így a hatalom még inkább megerősödött.

TERJESZKEDÉS

Iván aggodalmainak másik forrását a mongol tatárok jelentették, akik gyakran betörtek országába. A fenyegetés visszaverésére újjászervezték a hadsereget, és felállítottak hat ezredet gyalogos katonákból, vagyis *sztrelecek*ből („lövészekből"). Ezeket a katonákat egész életükre besorozták, európai módon és igen pazarul fegyverezték fel őket. Ekkor jött létre a később legendás hírnévre szert tevő moszkvai lovasság is, amely erős, patkó nélküli lovakon vágtató, nyilakkal, szablyákkal és lándzsákkal támadó katonákból állt.

Amikor Iván letáborozott a Volga-parti mezőn, a rendkívül erősen védett Kazany város közelében, felfigyelt „a városi erődítmény falainak szokatlan szépségére". Mégis nekiindult, hogy lerombolja őket, és velük együtt mecseteket és palotákat is elpusztított a tatárok elleni „szent háborújában". A tatárok többségét megölték, igába hajtották vagy erőszakkal keresztény hitre térítették.

1552-ben Iván és csapatai véres és öldöklő küzdelemben bevették Kazany városát. Négy évvel később a Volga torkolatában fekvő Asztraháni Kánság ellenállás nélkül elfogadta Moszkva fennhatóságát. Ez jelentős győzelemnek mondható: a Volga ezentúl Oroszországhoz tartozott, így a Kaszpi-tengerhez vezető kereskedelmi útvonal biztonságossá vált.

Iván azonban nem érte be ennyivel. Most, hogy a Volga mindkét partját megszerezte, újabb hadjáratot készített elő, amelynek célja a tenger nélküli Oroszország évszázados álmának valóra váltása: egy tengeri kijárat megszerzése volt. Igaz, hogy a cár megszállottként ragaszkodott belső hatalmához, az Európával való kereskedelmi kapcsolatokra is nagyon áhított, ám ez csupán a Balti-tengerhez való korlátlan kijutás révén válhatott lehetségessé. Így figyelme szükségszerűen nyugat felé fordult, és háborút indított azért, hogy megvesse a lábát Livóniában (a mai Lett- és Észtország területén). Ám Livónia szövetségese, Litvánia akadályokat gördített a cár tervei elé, és Lengyelország közreműködésével elnyerte Svédország támogatását Oroszország ellen. Iván

számára a livóniai háború kimenetele keserves csalódást jelentett, személyes vonatkozásban is. Andrej Kurbszkij herceg, kiváló hadvezére és a Kiválasztottak Tanácsának tagja, átállt Lengyelországhoz.

Iván reakciója előre látható volt. A livóniai háború miatti megaláztatás nyilvánvalóan árulásból, valamint a bojárok és a parancsnokok hozzá nem értéséből fakadt. A nagyon is gyakran alkalmazott bosszú eszközei a kegyetlen és a szokatlan keverékéből álltak, céljuk gyakran a cár haragja tárgyának megalázása volt. Az Ivánt hat gyermekkel megajándékozó Anasztaszija cárné 1560 augusztusában bekövetkezett halála után az egyre kegyetlenebb intézkedések időszaka jött el, mivel a cárné korábbi békítő hatása ezennel megszűnt. Így Iván egyre több megtorló intézkedést hozott attól való félelmében, hogy összeesküvés áldozata lehet.

Nem ez volt az első alkalom, amikor különösen merész hazárdjátékba kezdett. Bejelentette, hogy a bojárok tömeges hazaárulása miatt lemondani készül. Új feleségével, Máriával, Temriak cserkesz herceg lányával elhagyta Moszkvát, titokban tartva úti célját. Mint később kiderült, a Moszkvától mintegy 47 kilométerre északra fekvő Alekszandrovszkaja Szlobodába utazott. Itt egy hónapon át a várakozás taktikáját folytatta, míg végül útnak indított két levelet. Az első a bojároknak szólt, akiket bűntényekkel, árulással és a parasztsággal való rossz bánással vádolt meg. Haragja nem kímélte a kormányzat egyik területét sem. A hadsereget azzal vádolta, hogy nem védte meg az országot a tatár, lengyel és német ellenségtől. Még a püspökökre is rázúdította indulatait, azt állítva, hogy a „bűnnel" léptek szövetségre. A levélben így írt: „Ezért, szívünkben sajnálattal eltelve, többé nem kívánva eltűrni álnokságaitokat, felhagyunk az ország irányításával, és bárhol letelepszünk, ahová Isten vezérel bennünket."

> Iván meggyorsította az elnyomást, nehogy ő maga egy összeesküvés áldozata legyen.

Valójában ez egy ravaszul kitervelt politikai manőver volt: Ivánnak egyáltalán nem állt szándékában lemondani. A moszkvai polgároknak szánt második levél egyértelműen kimondta, hogy haragja nem ellenük, hanem a bojárok ellen irányul. Az összegyűlt tömeg előtt felolvasott levél fergeteges hatást fejtett ki: az ellenszenv hullámai söpörtek végig az embereken a bojárok ellen, hiszen most már ők lettek a felelősek a cár tervezett lemondásáért. Amiatt is mély aggodalmat éreztek, hogy erőskezű vezető nélkül az ország anarchiába süllyedhet. Az erőszak fenyegetésétől ösztönözve, Atanáziusz, az akkori metropolita hercegekből, püspökökből, tisztekből és kereskedőkből delegációt küldött Alekszandrovszkaja Szlobodába, hogy rábeszélje a cárt a hazatérésre. Ám a delegáció nem részesült szívélyes fogadtatásban.

Attól tartva, hogy gyilkosok is megbújhatnak közöttük, Iván testőrei körbevették őket. Iván ekkor magához ragadta a kezdeményezést, és megismételte a bojárok elleni vádjait. Mindazonáltal kijelentette, hogy „kegyeskedik" visszatérni a trónra.

Rettegett Iván uralkodása alatt a kínzás elfogadott és rendszeresen alkalmazott büntetési módszer volt. Valójában látványos sport lett belőle. Az állatokkal való széttépetést árulókra szabták ki; ezt Vaszilij Szurikov festménye teljes kíméletlenségében ábrázolja.

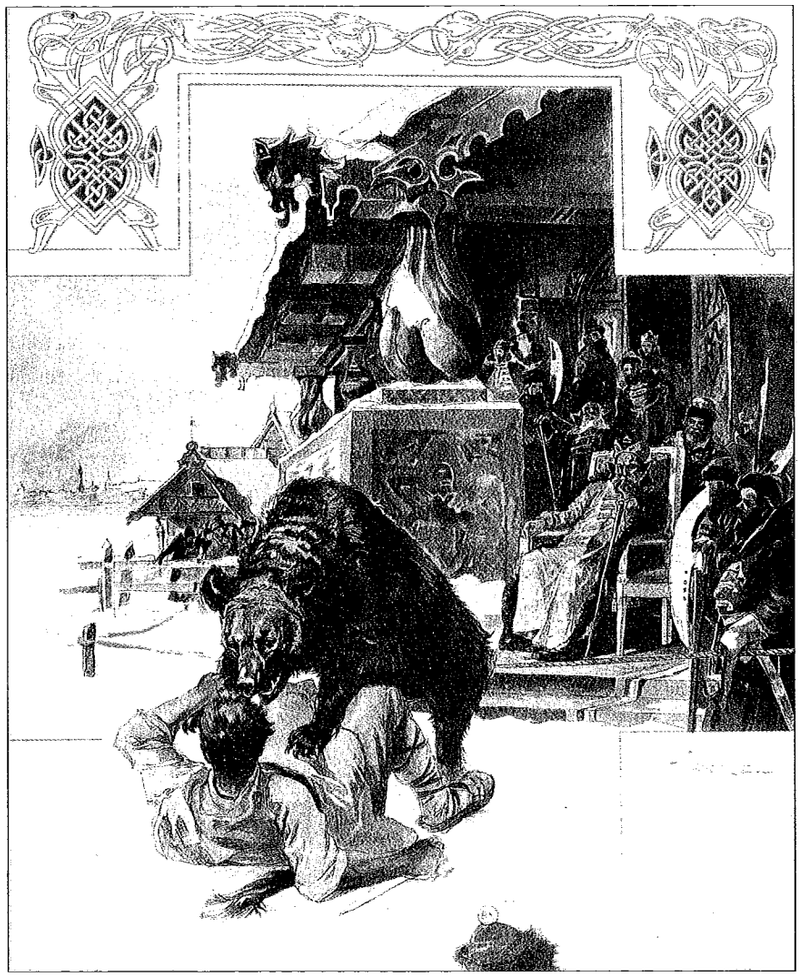

A cár hazatéréséért könyörgők megkönnyebbülése rövid életűnek bizonyult. Iván hamarosan megszabta a feltételeket: az „árulók" megbüntetése felett teljes ellenőrzést követelt – ez a szándékosan homályos elnevezés gyakorlatilag azt jelentette, hogy bárkit el lehetett tenni láb alól, aki szembeszegült hatalmával. Továbbá, követelte az engedetlenek vagyonának elkobzását, és a büntetésnek az „áruló" családjára való kiterjesztését. Amint világosan megfogalmazta követeléseit, felkészült a hazatérésre.

Az orosz fővárost vastag hóréteg fedte, ez azonban nem tántorította el a tömegeket. A hajnal óta gyülekező emberek most hálájuk jeléül térdre estek, és zokogtak megmentőjük láttán. Ám Iván, ha érzett is diadalt, nem mutatta ki. A hazatéréshez vezető események feszültsége határozottan megviselte. Johann

Taube és Elert Kruse livóniai nemesek szerint – akik tanúi voltak Iván bevonulásának – a cár felismerhetetlenné vált. 34 éves korára ráncos és elnyűtt lett, a szemöldöke pedig csupa bozont: „Kihullott az összes haja és a szakálla."

AZ *OPRICSNYIKOK*

A lelkes fogadtatás ellenére, amelyben részesült, aggodalmak gyötörték birodalma biztonsága, a saját hatalma és maga a cári intézmény miatt. Úgy gondolta, hogy mindezt csak akkor tarthatja kézben, ha létrehoz egy személyi őrséget és a Kremlen belül egy megerősített főhadiszállást, ahonnan osztogathatja parancsait.

Ebből az elgondolásból született meg az *opricsnyina,* amely az *oprics* (elkülönítés, szétválasztás) szóból származik. Ez lényegében állam volt az államon belül, amelyet – nem cárként, hanem „tulajdonosként" – egyedül Iván irányított. Ez a különálló birodalom hatalmas területre terjedt ki: a főváros környékén kívül 27 várost, 18 körzetet és minden közlekedési főútvonalat magában foglalt. Az ország területének többi részét, a *szjemscsinát* átengedte a bojároknak és a volt tisztségviselőknek, ám ez korábbi hatalmuk és privilégiumaik megnyirbálását jelentette.

A polgárőrség, a rendőrség és a titkosrendőrség tagjait alkotó *opricsnyikok* birtokolták a teljes hatalmat, és hamarosan magának a terrornak a megtestesülésévé váltak. Egy rendkívül hatékony biztonsági gépezet lendült működésbe, a terror tervrajza szerint megalkotva. Jellemző módon, ezeknek a hatalmaknak a hatáskörét soha nem tisztázták; letéteményesei bárhogyan felhasználhatták őket.

Létszámuk alattomban kúszott felfelé. Az eredetileg 1000 főből álló válogatott alakulat létszáma lassan 6000 főnyire duzzadt, és valamennyi tagját a könyörtelenségre és a kegyetlenségre való hajlam jellemezte. Fekete lovon ülve, fekete egyenruhában jelentek meg, nyergükön a likvidálandó árulókat jelképező kutyafej és az eltávolításukat szimbolizáló seprű ábrázolásával. A fosztogatással, rablással és nemi erőszakkal eltöltött nap végén Iván gyakran meghívta őket vacsorára, amelyet a kínzókamrák kötelező meglátogatása követett.

KÍNZÁSOK ÉS KIVÉGZÉSEK

A lefejezés általi kivégzéseket a Kreml terén hajtották végre, a Szűz Közbenjárásának temploma mellett. Elsőként hat bojár feje hullott le, ám a hetediknek, Dmitrij Sevirjov hercegnek különleges halált szántak: karóba húzták, és haláltusája állítólag 24 órán át tartott.

Iván az ellene irányuló bírálatokat nem egyszerűen a becsülete elleni, hanem az állam biztonsága elleni támadásnak is tekintette, és ez a rögeszme hamarosan elérte az üldözési mánia szintjét. Ilyen körülmények között talán nem meglepő, hogy a történészeknek nem volt könnyű felismerniük a valódi tiltakozás első esetét.

Legtöbben úgy vélik, hogy ez 1566-ban történt, amikor a *szjemscsina* nemesei azzal a kéréssel folyamodtak a cárhoz, hogy szüntesse meg az *opricsnyiná*t:

„Felség! Miért öleted meg ártatlan fivéreinket? Mindannyian hű szolgáid vagyunk, és vérünket ontjuk érted. Milyen hálát tanúsítasz irányunkban szolgálatainkért? Testőreidet a nyakunkra küldted, ők pedig kiragadják fivéreinket és rokonainkat közülünk. Sértegetnek, megvernek, leszúrnak, fojtogatnak és megölnek bennünket."

Az eredmény mintegy 300 nemesember letartóztatása volt, akiket nyilvánosan megkorbácsoltak, kitépték a nyelvüket, és sokukat kivégezték. Azonban az ellenzék nem minden tagjától lehetett ilyen könnyen megszabadulni. Amiről később kiderült, hogy súlyos hiba, Iván Filipp Kolicsevet, a Szoloveckij-kolostor apátját nevezte ki metropolitának Afanaszij metropolita lemondása után, aki korábban a cár gyóntatója volt, és aki élesen bírálta az *opricsnyina* rendszerét. Kolicsev kinevezését annak is köszönhette, hogy két unokafivére is szolgált az *opricsnyiná*ban. Ha a cár úgy érezte, hogy ez a tény eleve biztosítja új emberének lojalitását, hamarosan tévedhetett. Kolicsev arra készült felhasználni hatalmát, hogy fellépjen a kínzások és kivégzések szűnni nem akaró folyamata ellen, amelyeket még a legönkényesebb jogi procedúra sem előz meg. Továbbá prédikációiban is elítélésének adott hangot, így szórva átkait:

A megvesztegetések és a szelíd meggyőzés később fenyegetésekbe, majd kínzásokba csaptak át.

„Még a legpogányabb és legbarbárabb birodalmakban is létezik igazságszolgáltatás és az emberek számára vigasz. Ám Oroszországban egyik sincs. Polgáraink védtelenek. Mindenhol rablás és gyilkosság folyik, és ezeket az aljas cselekedeteket a cár nevében hajtják végre." Amikor a metropolita az *opricsnyina* megszüntetésének követeléséig is elment, a cár gyorsan elmozdította posztjáról a számára oly veszélyes ellenfelet, aki által a trón biztonságát is fenyegetve látta.

NEHÉZ MUNKA

Ám Ivánnak be kellett látnia, hogy a metropolita túl félelmetes ellenség volt ahhoz, hogy elődeihez hasonló módon mészárolják le. Az *opricsnyikok*at kellett bevetni. Azt a feladatot kapták, hogy előkészítsék a talajt egy hazaárulási perhez. Első lépésként megalakult egy különleges bizottság, amelynek egyedüli célja a lehető legtöbb kompromittáló adat összegyűjtése volt Kolicsevről. Bizonyos módon ez elég könnyűnek ígérkezett: az ilyen perlekedő embereknek akadtak bírálóik és ellenségeik, akik nagyon is készek voltak önként bizonyítékokat szolgáltatni, amivel saját biztonságukat segíthették elő.

A bizottság figyelme ezután a Szoloveckij-kolostor szerzetesei felé fordult; mint tudjuk, Kolicsev itt volt apát. A megvesztegetések és a szelíd meggyőzés később fenyegetésekbe, majd kínzásokba csaptak át. Amint az várható volt, hamarosan sikerült bizonyítékot találni a volt apát „kicsapongó életmódjára".

Paiszijt, az akkori nagyra törő apátot meggyőzték arról, hogy tanúskodjon elődje ellen. Kolicsev nyugalommal tagadott minden vádat, de felajánlotta lemondását. Iván, aki sokkal látványosabb bukást akart megszervezni ellenfelének, visszautasította a lemondást, és munkája folytatására utasította Kolicsevet addig, amíg nem döntenek sorsáról.

1568. november 8-án, Szent Mihály napján a metropolita a Nagyboldogasszony-templomban tartott misét teljes papi díszben, amikor a szertartást félbeszakították. *Opricsnyikok* rontottak be, megzavarva a liturgiát, és felolvasták az elbocsátó ítéletet. Kolicsevet nemcsak hivatalától fosztották meg, de miseruhájából is kivetkőztették, majd börtönbe vetették, és egyes beszámolók szerint később meggyilkolták.

A *sztrelecek* súlyos árat fizettek azért, amiért fellázadtak a Nagy Péter által bevezetett haladó újítások ellen. Úgy érezték, hogy ezeknek semmi közük a szolgaság, az elnyomás és a katonai szolgálat nehézségeinek megszüntetéséhez. Tiltakozásukkal nem értek el mást, mint hosszadalmas kínzást, amit kivégzés követett.

A SZTRELECEK

A *sztrelecek*, akik nevüket az orosz *sztreljaty* (lőni) szóból kapták, a világ talán első állandó hadseregét alkották, amelyet Rettegett Iván a 16. század végén állított fel.

A katonákat négy ezredbe sorolták be, minden ezrednél eltérő volt az egyenruha színe, és sokféle fegyverrel rendelkeztek. Feladatkörük meghaladta a hagyományos katonaságét: minden katonának el kellett látnia városi rendőri és tűzoltói feladatokat is. A *sztrelecek* mentesültek az adózás alól, az államkincstár biztosította fizetésüket, és kenyérben kapott juttatásban is részesültek. Egyes helyeken földterületeket is kaptak.

A 16. század végén a *sztrelecek* száma mintegy 25 000 volt, majd 1681-ig 55 000-re emelkedett, amelyből 22 500 csak Moszkvában szolgált. Nagy számban vettek részt Kazany ostromában 1552-ben, és a livóniai háborúban, azonban a 17. század második felére teljesítményük elmaradt a hagyományos reguláris hadseregétől.

Szolgálati feltételeik romlottak, ezért gyakran törtek ki lázadások közöttük, amelyeket azonban Nagy Péter kegyetlenül levert. A *sztrelecek*et fokozatosan átvette a reguláris hadsereg, és 1720-ra felszámolták csapataikat.

NOVGOROD

Iván figyelmét most egy másik ellenzéki góc kötötte le Novgorod városában és annak környékén; ez a vidék az ország északnyugati részén fekszik a Volhov folyó és az Ilmeny-tó torkolatától délre. A legrégibb orosz városok egyike, és nemcsak fejlett kereskedelmi központként virágzott, hanem az északnyugati országrész kulcsfontosságú politikai és gazdasági központja is volt. Már a 14. és a 15. századtól kezdve következetesen szemben állt Moszkvával, és Litvánia támogatását próbálta megszerezni. III. Iván nagyherceg meg is szerzett néhány északi területet, majd 1478-ban arra kényszerítette Novgorodot, hogy elismerje Moszkva fennhatóságát. Most, csaknem egy évszázaddal később a cár egy személye elleni összeesküvést fedezett fel, amelyben látszólag az egész hatalom részt vett – az arisztokrácia, az egyház és az igazságszolgáltatás olyan elemei, amelyek Novgorodot a lengyel király kezére akarták adni.

Hogy mennyire megalapozott bizonyítékokkal rendelkezett a cár a készülő inváziót illetően, soha nem derült ki. Ám ezzel az ürüggyel útnak indult, és magával vitte Ivánt, 15 éves fiát, az *opricsnyik*okat és a hadsereget – köztük a lovassággal és a tüzérséggel megerősített *sztrelecek*et. Moszkva és Novgorod között minden városra csapást mértek, ám maga Novgorod szenvedte el a cár egész uralkodásának valószínűleg legkegyetlenebb terrorját. A különleges vallatóbíróság csupán értelmetlen formalitásnak bizonyult. A várost először is egy magas cölöpkerítéssel vették körül a csapatok. Az apátokat és a szerzeteseket elfogták és agyonverték. A kínzások és a kivégzések heteken át tartottak, és ezek részeként nőket és gyermekeket kötöztek szánokhoz, vonszoltak végig az utcákon és vetettek a jeges és holttestekkel teli folyóba. Nem a jogos vagy a képzelt árulás miatti bosszúállás volt az egyedüli oka a novgorodi expedíciónak.

Gyakorlati okok is motiválták: az *opricsnyina* kincstárát akarták feltölteni fosztogatott értékekkel és a templomoktól sarcként beszedett pénzösszegekkel. Azokat, akiket nem végeztek ki gyorsított eljárással, visszahurcolták Moszkvába, és kirakatpereket rendeztek elítélésükre.

Ennek a híre Oroszországon túlra is elterjedt, egyszerű, rögtönzött írások formájában, amelyek sok helyre eljutottak. Az egyiket metszettel díszítették, amelyen a hájas és őszülő Iván lovagló ülésben ül trónján, míg körülötte hegyekben tornyosulnak a halottak. Fennállt a veszélye annak, hogy az Iványról alkotott kép árthat Oroszország más olyan országokhoz fűződő kapcsolatainak, amelyek támogatása pedig fontos lett volna. Ez különösen Lengyelországra és Litvániára vonatkozott. Ráadásul Iván nem lehetett annyira vak, hogy ne vegye észre az *opricsnyik*ok egyre fokozódó gyűlöletét és félelmét Oroszországban.

Novgorod leigázása után Oroszországra két nehéz év köszöntött rossz terméssel és pestisjárvánnyal, amelyek a tönk szélére juttatták az országot. Még az is súlyosbította a helyzetet, hogy a krími tatárok – kihasználva a belső viszályt – 1521-ben betörtek Moszkvába, és a Kreml kivételével mindent kifosztottak és felgyújtottak. A túlélők beszámolói szerint a város 200 000 lakójából csupán 30 000 maradt életben.

Életének nagy részét titokzatosság övezi. Borisz Godunov 1598-tól 1605-ig uralkodott. Ám a tényleges uralmat már 1584 óta gyakorolta Oroszország felett Iván egyik fia, I. Fjodor régenseként, aki Borisz leánytestvérét vette feleségül. Egyes beszámolók szerint Borisz megölette Fjodor öccsét és örökösét, Dmitrijt azért, hogy ő legyen az uralkodó.

BÉKÍTŐ GESZTUSOK

Iván számára elkerülhetetlenné vált, hogy néhány békítő gesztust tegyen egyre elégedetlenebb alattvalói felé. A potenciálisan veszélyes ellenfelei leszerelésére megszüntette az *opricsnyik*ok intézményét. Látszólag legalábbis nagylelkűnek tűnt; megbocsátott a korábban szembeszegülőknek, és néhány elűzött nemesnek megengedte, hogy visszatérjen ősi birtokára.

Egész Oroszország fellélegzett, hogy megszabadult a kutyafejes és seprűs gyászhuszároktól. Mindenki reménykedett abban, hogy visszatér a régóta áhított béke és igazságosság. Ám ezek a változások csak a felszínt érintették. Iván húzta az időt, remélve, hogy intézkedéseivel lecsillapítja az ellenzéket. Ám a mézeshetek nem tartottak sokáig. Az *opricsnyik*ok szétoszlatása után alig egy hónappal, prominens „hazaáruló" bojárok nagyszabású politikai pere kezdődött el, amely a perbe fogottak kivégzésével zárult. Jerome Horsey angol államférfi és I. Erzsébet királynő küldötte oroszországi látogatása alkalmával a kínzások és kivégzések újabb hullámának tanújaként megjegyezte, hogy a cár továbbra is gondosan kiválogatott kegyen-

cekkel és csatlósokkal veszi körül magát. Egy 1582-ben hozott rendelet a legsúlyosabb politikai bűntényeknek azokat tartja, amelyek az uralkodó élete ellen irányulnak.

Mindeközben Iván megalomániára, bizalmatlanságra és szadizmusra való hajlama továbbra sem csökkent. Fékezhetetlen dührohamainak – az egyik szemtanú szerint „úgy tajtékzott, mint egy bika" – legsúlyosabb következménye 1581. november 19-én történt, amikor Iván nevű fiának várandós felesége, Jelena Seremetyeva láttán gurult méregbe, mivel az szerinte „illetlen" öltözéket viselt. Az incidensről ellentmondásos elbeszélések maradtak fenn. A legtöbb beszámoló szerint, miközben a menyének esett és ütlegelte, a fia megpróbálta lebirkózni. Erre Iván teljesen elveszítette a fejét, és fiát egy vasban végződő bottal úgy vágta fejbe, hogy az belehalt.

„Mi, I. Péter, egész Oroszország cárja és parancsolója... Nagy Péter, a haza atyja, a legkegyesebb úr."

– I. Péter

Ettől kezdve Iván napjai meg voltak számlálva, és egészsége olyan gyorsan megrendült, hogy végül már hordágyon kellett vinni. Az ő hanyatlása mellett Oroszországé is bekövetkezett. 1584-re, halála idejére – épp egy sakkjátszmára készülődve érte el végzete – a hosszú és sikertelen livóniai háború és a tatárok betörése kimerítette az ország erőforrásait, és a gazdasági összeomlás szélére juttatta Oroszországot.

IVÁN UTÓDAI

A kémkedés jól kidolgozott gépezete – melynek célja az árulók felkutatása – vált Iván utódainak eszközévé. Fiúörökösének, a gyengeelméjű Fjodornak nem született gyermeke, az új cár, Borisz Godunov pedig kémekkel vette körül magát, hogy szemmel tartsa a bojárok tevékenységét. Ugyanez a gyanakvás jellemezte Mihail Romanovot (1596–1645), a Romanov-házból származó első cárt.

Őt Alekszej (1627–1676) nevű fia követte a trónon, aki felállította a rendkívül hatékony Titkos Ügyek Hivatalát. A hivatal ügynökei a duma (államtanács) legfelsőbb köreiig is be tudtak férkőzni, kémkedtek és jelentéseket küldtek annak tagjairól, de ugyanúgy a katonai vezetőkről, sőt még a nagykövetekről is. Alekszej gondosan ügyelt arra, hogy megőrizze az autokrata uralom minden eszközét, ezért olyan ügynököket válogatott össze nagy gonddal, akik utazásai során vele tartottak, és ami még fontosabb, beépültek az újonnan felállított külföldi postaszolgálatba. A külföldről érkezett leveleket először a Külügyminisztériumba vitték, ahol rutinszerűen felbontották őket, és minden értékes információt továbbküldtek.

NAGY PÉTER

Alekszej halálával és I. (Nagy) Péter trónra lépésével a Hivatal, legalábbis formálisan, megszűnt létezni. Ám, amint az sejthető volt, átalakult, és ezúttal Különleges Hivatalként működött annak a cárnak a szolgálatában, aki így nevezte magát:

„Mi, I. Péter, egész Oroszország cárja és parancsolója." Rendeleteinek előszavában ez állt: „A leghíresebb, a legnagyobb cár és uralkodó, Nagy Péter, a haza atyja, a legkegyesebb úr." Sötét, haragos vonásaival, hatalmas, kétméteres termetével és titáni erejével Péter a megfélemlítés mesterévé vált. A hatalmat a Különleges Hivatal gyakorolta, amelynek állandó hatáskörébe az alattvalók hűségének ellenőrzése és az árulással gyanúsítottak tevékenységének a kivizsgálása állt.

Péter érdeklődése nem korlátozódott szülőhazájára: csillapíthatatlan kíváncsisággal tanulmányozta a nyugati kultúra számos területét. Többször álöltözetben hagyta el hazáját. Ez a szokása azonban azzal a veszéllyel járt, hogy a gyakran hónapokig tartó távolléte alatt országa irányítás nélkül maradt, ami kiváló alkalmat teremtett lázadásokra és felkelésekre.

Nem egy alkalommal a *sztrelecek* lázadtak fel, akiknek hatalma Iván uralkodása óta olyannyira megerősödött, hogy Péter helyébe annak nővérét, Zsófiát akarták ültetni, akit még a gyermek cár trónra lépésekor régensnek neveztek ki. Büntetésül szalmával kitömött farakások között halálra égették őket, vagy lefejezésük előtt levágták kezüket és lábukat.

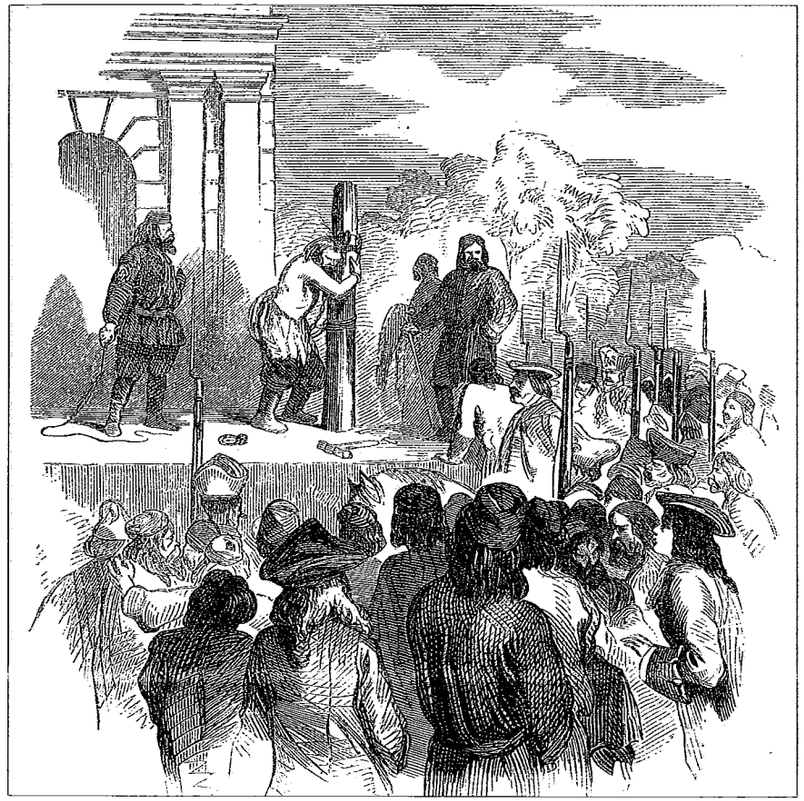

A hirtelen haragú Nagy Péter folytatta bosszúhadjáratát a sztrelecek ellen, lázadásuk és egyéb bűneik miatt. Egy kortárs, Von Korb naplójában ezt olvashatjuk: „Egyetlen nap – legyen az hétköznap vagy ünnepnap – sem telt úgy, hogy a hóhérnak ne lett volna dolga; minden nap alkalmas volt a kínzásokra. Minden vádlottat megostoroztak, és minden inkvizítor mészáros volt... Az egész október azzal telt, hogy az elítéltek hátát ostorral csapkodták és tűzzel égették... vagy kerékbe törték, vagy felakasztották, vagy bárddal lemészárolták őket."

Az oroszországi I. Pétert – Nagy Pétert – 1682-ben koronázták cárrá, majd 1721-ben imperátorrá. Az ország egyik leghaladóbb uralkodójaként egy sor olyan reformot vezetett be, amely Oroszországot a legnagyobb európai hatalmak sorába emelte. Oroszországot mindkét irányba megnyitotta a Nyugat felé: a legjobb európai mérnökök, hajóépítők, építészek, mesteremberek és kereskedők jöttek Oroszországba, míg több száz oroszt küldtek Európába tanulni. Péter állította fel a reguláris orosz hadsereget és a haditengerészetet.

Verések, kínzások és kivégzések sorozatával büntette meg végül a *sztrelecek*et, akik az egyetlen hatékony ellenzéket képezték. Helyettük nyugati mintára szervezett elit őrezredet hozott létre, melynek lojalitásához nem férhetett kétség. A hűség biztosításának másik módja az volt, hogy a nemesség soraiba emelt középosztálybeli embereket, ezzel is elősegítve a bojárok napjának leáldozását.

A nemesi státus megváltoztatásával és a törekvései ellen fellépők szigorú megbüntetésével Péter egy egész reformcsomagot vezetett be, amely az ország életének minden területét érintette – a közigazgatást, az ipart, a kereskedelmet, a technológiát és a kultúrát. 1725-ben bekövetkezett haláláig lerakta a zsarnokság alapjait, amely IV. (Rettegett) Iván példájával együtt nagy hatást

gyakorol majd a kommunizmus korai vezetőire. A Romanov-ház megszűnte után a kommunista vezetők valójában a két zsarnok cárt tekintették eszményképüknek.

A SZTÁLINI SZEREPMODELL

Sztálin mind Rettegett Ivánt, mind Nagy Pétert kiváló reformernek tartotta, bár Pétert határozatlansággal vádolta, amikor a „nagy feudális családok" felszámolására került sor. Sztálin mégis Iványra nézett fel leginkább, amelyet ékesen bizonyít az, ahogyan a kétrészes *Rettegett Iván* című film által vázolt életrajzot fogadta. A film Szergej Eizenstein orosz rendező alkotása, aki korábban a *Patyomkin páncélos* című filmjével nagy sikert aratott. A *Rettegett Iván* első része úgy-ahogy elnyerte Sztálin tetszését, ám a második részt elítélte, és erről szóló nyilatkozatát a Kommunista Párt Központi Bizottságának feljegyzései is megőrizték.

A lejáratott rendezőt, aki – később végzetesnek bizonyuló – szívpanaszokban szenvedett, Sztálin elé idézték. Azzal vádolták, hogy filmjében nem

Ezeket az 1892-ben lencsevégre kapott szibériai elítélteket a cári rezsim idején száműzték súlyosabb vagy enyhébb bűneik miatt, bűnvádi vagy polgári eljárás során elítélve. Mivel a büntetőkolóniákat távoli helyekre telepítették, szökésről szó sem lehetett. A kommunisták hatalomra kerülésekor a legtöbb rabot politikai bűntettek miatt száműzték. Ezek közé tartozott a hazaárulás, a kémkedés, a szabotázsakció és a szovjetellenes propaganda.

hangsúlyozta Iván arisztokráciával szembeni terrorjának megalapozottságát és kegyetlenségének szükségszerűségét. A rendező megpróbált védekezni, ám érvei nem győzték meg Sztálint. A párt feljegyzései, Sztálin véleményét visszhangozva ezt állapítja meg:

„Eizenstein a történelmi tények téves ismeretéről tesz tanúságot... úgy jellemzi Iván haladó hadseregét, az *opricsnyik*okat, mint az amerikai Ku-Klux-Klant idéző féleszűek bandáját. Az erős akaratú és egyéniségű Iván

AZ OHRANA

Az Ohrana („Biztonsági Részleg") a 19. századi cári Oroszország titkosrendőrsége volt, és olyan új módszereket vezetett be, amelyeket nemcsak szovjet utódai, a Cseka, az OGPU, az NKVD és a KGB vettek át, hanem a náci Németországban Hitler SS-katonái is. Az Ohranától származó különleges módszerek közé tartozott például a háztömbkémkedés, a Blockwarte, amely a helyi Gestapo-szervezetnek szolgáltatott ki információkat. A politikailag gyanús egyének módszeres regisztrációja rutineljárásnak számított Moszkvában a 20. század fordulóján, és Szentpéterváron is bevezették 1906 és 1908 között.

Az Ohrana – ez a legismertebb neve Oroszországon belül – vezette be azt, ami később megszokott gyakorlattá vált: az emberek számára előírta, hogy mindig maguknál tartsák személyigazolványukat, valamint a lakóhely és az ott lakók adatainak regisztrálását is kötelezővé tette.

A cár és családja biztonságáért az Ohrana Különleges Részlege felelt, amely kizárólag az orosz hadseregből toborozta tagjait. 1881-ben, II. Sándor meggyilkolását és a radikális populista mozgalom kibontakozását követően szakosodott csoportok jöttek létre a terrorizmus, valamint az állam ellenségeinek tekintett szocialisták és szervezeteik ellen.

Az Ohrana szentpétervári központjából egy sor hivatalt irányított egész Oroszországban, majd külföldön is. Közülük is kiemelkedett a Külföldi Hivatal, amelyet 1883-ban nyitottak meg Párizsban; létrehozását az mozdította elő, hogy a forradalmi tevékenység az Orosz Birodalomról Nyugat- és Közép-Európára is átterjedt. Az orosz rendőrtisztek csodálattal tekintettek Franciaország belbiztonsági szolgálatára, a széles körben elismert *Sûreté Generalra*, és hamarosan annak aktáihoz is hozzáfértek, akár hivatalos engedéllyel, akár kémkedéssel.

Kiterjedt hálózat

A Párizsba telepített orosz forradalmárok közül sokan építettek ki kapcsolatokat a szomszédos országokban is, ami arra ösztönözte az Ohranát, hogy hálózatát Franciaországon túlra is kiterjessze, és beépüljön más országok sejtjeibe. Ráadásul a volt forradalmároknak, akiket letartóztattak, megadták azt az esélyt, hogy „ismételjenek" vagy „váltsanak". A meggyőzés gyakran könnyen ment, hiszen ott volt a börtön állandó fenyegetése, a szibériai száműzetés és szélsőséges esetekben az Ohrana saját kivégzőosztaga. Fénykorában a Párizsi Hivatal körülbelül 40 detektívet foglalkoztatott, és mintegy 30 ügynöke működött Európa más országaiban, akik különleges figyelmet fordítottak az illegális lázító irodalom kiadóira, az igazolványhamisítókra, a feltételezett bombagyártókra, valamint a fegyver- és robbanószercsempészekre.

Az Ohrana azonban nem teljesen egyedül végezte tevékenységét. A francia követségen dolgoztak szocialista és radikális képviselők, akik közül sokan szimpatizáltak az orosz forradalommal. Ez tiltakozást váltott ki, sőt később a párizsi iroda bezárásának követeléséhez is vezetett. 1913-ban az oroszok eleget tettek a követelésnek, ám csak színleg. Az Ohrana volt alkalmazottai illegálisan folytatták munkájukat, a *Sûreté* korábbi munkatársaitól segítséget kapva.

úgy jelenik meg a filmben, mint egy gerinctelen puhány, mint egy hamleti szereplő... Iván nagyszerű volt, és bölcs. Eizenstein értelmezésében viszont egy hisztérikus figura."

Sztálin más alkalmakkor sem szűkölködött dicsérő szavakban, és „progresszív" lépésnek nevezte azt, hogy Iván megtörte a bojárok hatalmát. A szovjet zsarnok erre az időszakra már kitanulta elődei könyörtelen taktikáit, és jól hasznosította azokat.

Korlátozott terrorkampány

Az Ohrana tevékenysége sok tekintetben befolyásolta szovjet utódszervezeteit, mégis lényeges különbségek álltak fenn köztük. Bár az Ohrana gyorsított eljárással kötél vagy golyó általi halálra ítélhetett embereket, csak parasztfelkelések alkalmával tehette ezt, vagy akkor, amikor Moszkva statáriumot vezetett be. A politikai foglyok Szibériába való deportálása csak bírósági végzés útján vált lehetővé.

Sándor uralkodása alatt mintegy 4000 személyt tartottak fogva és hallgattak ki politikai bűncselekmény miatt, ám közülük keveset végeztek ki. Az 1860-as évek közepétől az 1890-es évek közepéig 44 kivégzést hajtottak végre Oroszországban, valamennyit a királyi család vagy a kormány tagjainak meggyilkolása vagy az ellenük irányuló merénylet miatt. Ennek éles ellentéteként, azt követően, hogy Lenin 1918 szeptemberében vörös terrort vezetett be, a Cseka több száz ember életét oltotta ki.

És ami még nagyobb ellentétet jelent, Sztálin uralma alatt a vérszomjas NKVD bíróként, esküdtszékként és ítélet-végrehajtóként működött; 1935 és 1941 között mintegy 10 millió ember tűnt el a gulagokban, és 3 milliót végeztek ki. Ezenkívül, a másként gondolkodókkal sokkal kegyetlenebbül bántak Sztálin uralma alatt, mint az Ohrana idejében. Tolsztoj, a regényíró volt korának legismertebb másként gondolkodója; III. Sándor rendőrsége megfigyelés alatt tartotta és cenzúrázta írásait, de nem börtönözte be, és nem tiltotta meg, hogy külföldre utazzon. Ezzel szemben nézzük Alekszandr Szolzsenyicin esetét, aki a sztálini érában eltűnt a Gulag-szigetcsoport zord belső száműzetésében.

Az Ohrana egyaránt üldözte a liberálisokat és a forradalmárokat, mivel mindkét csoportban fenyegetést látott az orosz autokrata uralommal szemben, ám még ennél is hatékonyabb volt ügynökei beépítése terén. 1913 júliusában Vlagyimir Iljics Lenin (1870–1924) ezekről a sikeres beszivárgásokról beszélgetett munkatársaival, köztük Roman Malinovszkijjal, aki a bolsevik képviselők vezetője volt a dumában. Egyetértettek abban, hogy valahova beépítettek egy szoros bolsevik kapcsolatokkal rendelkező Ohrana-ügynököt. És ez valóban így volt.

Malinovszkij, a volt katona és szentpétervári gyári munkás 1905-ben csatlakozott a bolsevikokhoz mint aktív szervező, ám később összeütközésbe került a rendőrséggel, és letartóztatták élénk politikai tevékenysége miatt. Az Ohrana úgy vélte, hogy elég anyagias ahhoz, hogy illegális ügynök lehessen belőle. Havi 100 rubel fejében jelentéseket nyújtott át a bolsevikokról, a találkozóhelyeikről és az általuk terjesztett illegális irodalom raktárairól. Álcája – Lenin támogatta jelöltségét az orosz parlamentbe, a dumába – ideális volt. Ám a bolsevikok hatalomra kerülésével lehullt a lepel. Az Ohrana aktáinak lefoglalása után egyértelműen bebizonyosodott, hogy kém. A forradalom első évfordulóján kivonszolták a Kreml kertjébe, és agyonlőtték.

Malinovszkij és mások bukása után az Ideiglenes Kormány hatalomba lépése után különleges bizottságot állított fel a cári rendőrség szervezetének, működésének és módszereinek kivizsgálására, a hasonló esetek elkerülése érdekében.

2. FEJEZET

EGY DINASZTIA BUKÁSA

Miklós cár lemondása és a Romanov-uralkodóház napjainak leáldozása miatt az 1917-es év fordulópont az orosz történelemben. Lenin egy új szovjet kormánnyal került kapcsolatba, és meghirdette a proletárdiktatúrát.

Az 1917 decemberében felállított titkosrendőrség, a Cseka cári elődjének, az Ohranának számos módszerét átvette, így a politikai bűncselekmények kezelése terén általános jogköre kiterjedt házkutatásra, bebörtönzésre és száműzetésre. Lényegét tekintve az egész szovjet éra titkosszolgálatainak modelljévé vált.

Amikor Sztálin a Kommunista Párt Központi Bizottságának titkáraként már jó úton járt afelé, hogy a Lenin halálát követő években magához ragadja a teljes hatalmat, közelről tanulmányozta az Ohrana számos módszerét. Valójában felmerült az is, hogy korábban maga Sztálin is szolgáltatott ki információkat a szervezetnek, az viszont ennek fejében szemet hunyt Sztálin forradalmi tevékenysége felett. Ellenségei állítása szerint bár Sztálint többször is letartóztatták, soha nem vádolták meg komolyabb bűncselekmények elkövetésével. Ezenkívül száműzetéseiből is viszonylag könnyen meg tudott szökni. Például az sem derült ki, hogyan szerzett iratokat az orosz, a finn és a lengyel határ átlépéséhez, és hogyan szerezte meg az ehhez szükséges pénzt.

1956 áprilisában ismét feltámadt a gyanú, amikor az amerikai *Life* magazin fényképet közölt egy eredetinek feltüntetett dokumentumról, amelyet 1913-ban küldött a szentpétervári rendőrség egy szibériai hivatalba. A levél beszámol arról, hogy Joszif Sztálin rendőrségi ügynöki és informátori tevékenységet fejtett ki 1906 és 1912 között.

Szemben: Lenin 1919 májusában beszédet intéz a tömeghez azon a moszkvai téren, amelyen a cárok korábban rendeleteiket hirdették ki. Ekkor Sztyepan Razin kozák vezér emlékművét avatták fel, aki lázadásra buzdította a Volga menti parasztokat, és ezért 1672-ben lefejezték.

Alekszandr Kerenszkij (jobbra) fontos szerepet játszott az oroszországi monarchia megdöntésében és a köztársaság kikiáltásában. Az 1917-ben megalakult Ideiglenes Kormányban miniszterelnök-helyettesként dolgozott, amíg Lenin át nem vette a hatalmat az októberi forradalom során. Kerenszkij New York-i száműzetésében halt meg 1970-ben.

A levelet egy bizonyos Eremin (néha Jereminnek írt) ezredes írta alá, és Eremin-levélként vált ismertté. Bár állítólag a levél csupán hamisítvány, a történészek továbbra is arra gyanakodnak, hogy vannak még bizonyítékok Sztálin ellen, és hogy ezek valószínűleg a Kreml archívumában lapulnak. Ám az akkori híreszteléseket elnémították azok az események, amelyek a Romanovok uralmának megdöntéséhez vezettek. A heves elégedetlenség hullámai söpörtek végig az orosz társadalmon, nem utolsósorban a parasztság soraiban az olyan kulcsfontosságú vidékeken, mint Ukrajna, a Volga vidéke és Grúzia. Az adókat könyörtelenül megemelték a tervezett iparosítás költségeinek fedezésére. A szegénység egyre fokozódott. II. Miklós cár (1868–1918) mégsem volt hajlandó semmilyen változás bevezetésére, továbbra is elődeihez hasonlóan gyakorolta a legfőbb hatalmat.

A LENINI RÖGESZME

Ezek a körülmények cselekvésre ösztönözték Vlagyimir Iljics Uljanovot (1870–1924), más néven Lenint, a Kommunista Párt és a Harmadik Internacionálé (Komintern) megalapítóját. A Romanovok iránti gyűlölet is fűtötte,

amely már kamaszkora óta forrongott benne, amikor Alekszandr nevű bátyját felakasztották a III. Sándor cár elleni merényletben való részvételért. A forradalom rögeszméjévé vált.

Mint államellenes bűncselekmény elkövetőjének fivérét, az Ohrana szigorú megfigyelés alatt tartotta. A Kazanyi Egyetem, majd később a Szentpétervári Egyetem jogi karának hallgatójaként kiváló tanulmányi eredményeket ért el, bár közismert volt, hogy a tananyagnál sokkal jobban érdekelték Marx Károly társadalomtudományi tanításai, amelyek majd a Szovjetunió és a világ kommunista pártjainak ideológiájává válnak.

Az Ohrana árnyékában és száműzetésének időszakai alatt Lenin nekilátott, hogy támogatókat gyűjtsön a bolsevikoknak nevezett, eredetileg kis létszámú és centralizált csoportosulás számára, amelynek célja a lakosság legszélesebb rétegét kitevő parasztság bevonása volt. A szervezkedés meghozta gyümölcsét, így hamarosan nyugtalanítani kezdte a nemesség érzékenyebb rétegeit, sőt magát a cári családot is. A változás szükségessége egyre nyilvánvalóbbá vált, és egyedül a cár nem vett erről tudomást, akinek pedig egyre inkább szembe kellett néznie a lemondás vagy a lemondatás kényszerével.

A nyomorúságos élelmiszerhiány és a szegénység erőszakos tüntetéseket robbantott ki Petrográd (a korábbi Szentpétervár) utcáin 1917 nyarán. Ennek egyik gócpontja a Nyevszkij Proszpekt nevű főutca volt, ahol a kormánycsapatok tüzet nyitottak a tömegre. A kormány nem tudta uralni a helyzetet, mivel sok katona átállt a szocialista forradalmárok közé.

Az 1917-es év gyökeres változást hozott. Amikor az első világháború eseményei kedvezőtlen fordulatot vettek Oroszország számára, a magukat bolseviknak, menseviknek vagy szociálforradalmárnak valló agitátorok zavargásokat robbantottak ki. Február 23-án Petrográd (Szentpétervárt átnevezték) asszonyai az utcára tódultak kenyeret követelve, miközben a csapatok a cár és az Ohrana utasítására a tömegbe lőttek, ám amikor azt a parancsot kapták, hogy öljenek, fellázadtak. A felkelők és szervezőik végül felülkerekedtek. A kormány 1917. február 27-én lemondott. Néhány napon belül Miklós cár is lemondott, keserűen így jellemezve a helyzetet naplójában: „Körülöttem mindenhol csak árulás, gyávaság és csalás."

„Körülöttem mindenhol csak árulás, gyávaság és csalás."

– II. Miklós cár, lemondatásakor

Egy bizottság ült össze, és megalakította az Ideiglenes Kormányt, Alekszandr Kerenszkijjel (1881–1970) az élén, aki szociálforradalmár volt, és miniszterelnökként hivatásos szónok. Ez azonban távolról sem elégítette ki a bolsevikokat, akik már előre előkészítették a talajt saját maguknak. Több vezetőjük is visszatért száműzetéséből, ám igazán akkor kaptak erőre, amikor Lenin is hazatért Petrográdba. Hazatérését a németek tették lehetővé, akik svájci száműzetéséből szabad átutazást engedélyeztek számára. Azzal érveltek, hogy Lenin segít majd megtörni országa háborús erőfeszítéseit, és közelebb hozza a veréséget. Így egy lezárt vagonban átutazhatott Németországon; áprilisban érkezett Petrográdba.

AZ IDEIGLENES KORMÁNY MEGDÖNTÉSE

Oroszországnak a totalitarizmus és a vele járó elnyomás felé vezető útján a másik mérföldkő az Ideiglenes Kormány 1917. október 25-én történő megbuktatása volt Petrográdban, valamint Kerenszkij bukása, aki nem tudta felvenni a versenyt a könyörtelen Leninnel. A Katonai Forradalmi Bizottság döntő győzelmet vívott ki. Gyorsan megalakult a Lenin által vezetett kormány, amelyben fontos szerep jutott Lev Trockijnak (1879–1940), a zsidó újságírónak, aki előzőleg a Petrográdi Szovjet Forradalmi-Katonai Bizottságának elnöke volt, és aki most felvette a Népbiztosok Tanácsának elnöke (Predszovnarkom) címét.

Az igazi hatalmat Lenin bolsevikjai birtokolták, pártjuk neve a következő évben az Oroszország Kommunista Pártjává változott. A kormány ezután Petrográdból áttette székhelyét és az ország fővárosát Moszkvába. Lenin bizottsága 13 főt számlált, a legfiatalabb a nemzetiségügyi népbiztos. Ez Joszif Visszarionovics Sztálin (1879–1953) volt, akit később a Munkás-Paraszt Felügyelet népbiztosává neveztek ki.

Lenin bolsevikjai nekiláttak a gazdasági rendeletek és gazdaságpolitikák sorozatának megalkotásához, amelyek pusztító éhínséghez és az életszínvonal zuhanásához vezettek.

A hatalmas infláció miatt az emberek cserekereskedelmet folytattak. A pénzforgalom helyett fejadagot szabtak meg az alapvető élelmiszerekből. A munkások úgy érezték, hogy ha pénzzel már nem lehet árut vásárolni, nem érdemes dolgozni. A sztrájkok mindennapossá váltak, a kormány pedig a kényszermunka eszközéhez folyamodott, és azokat a módszereket alkalmazta, amelyeket a Vörös Hadseregbe való toborzásnál is használt. A gazdaság számára fontos munkásokat és műszaki szakembereket „katonai szolgálatra mozgósították"; azokat, akik nem voltak hajlandók munkába állni vagy otthagyták munkájukat, „munkadezertőröknek" minősítették, büntetésük nyilvános megszégyenítéstől koncentrációs táborba hurcolásig terjedt.

A CSEKA LÉTREHOZÁSA

A munkaerő erőszakos toborozására tett lépéseket a bolsevik propaganda „a munkásosztály önszerveződésének" nevezte. Lenint valójában a legcsekélyebb szembenállás is arra késztette, hogy keményen megtoroljon minden megmozdulást és fenyegető sztrájkot, és hogy végül létrehozza azt, amit ő „különleges apparátusnak" nevezett. Így alakult meg 1917 decemberében a Cseka, élén Feliksz Edmundovics Dzerzsinszkijjel (1877–1926), aki egy jómódú lengyel földbirtokos család lelkes marxistává vált sarja volt. A Cseka a bolsevikok vasökle lett az 1918-as orosz polgárháború kitörése után. A polgárháborút egyrészt a bolsevikok egyeduralmi törekvései okozták, mivel elutasítottak minden együttműködést más szocialista pártokkal, és nem egyeztek bele a szabad választásokba. A másik okot a breszt-litovszki békeszerződés szolgáltatta, amelyet Lenin és Trockij a gyors német előrenyomulás hatására kötöttek meg, kiszolgáltatva ezzel Ukrajna és a balti államok nagy részét Németországnak.

Ezenkívül az úgynevezett „fehér" csapatok is fenyegetően közeledtek az Urál hegység felé; a „fehérek" a bolsevikok ellen küzdő ellenforradalmi erők laza szövetsége volt. Jelenlétük azt a veszélyt hordozta, hogy esetleg megkísérelhetik kiszabadítani a cári családot jekatyerinburgi fogságából. Július 17-én parancsot adtak ki a cár, a cárné, gyermekeik és szolgálóik meggyilkolására.

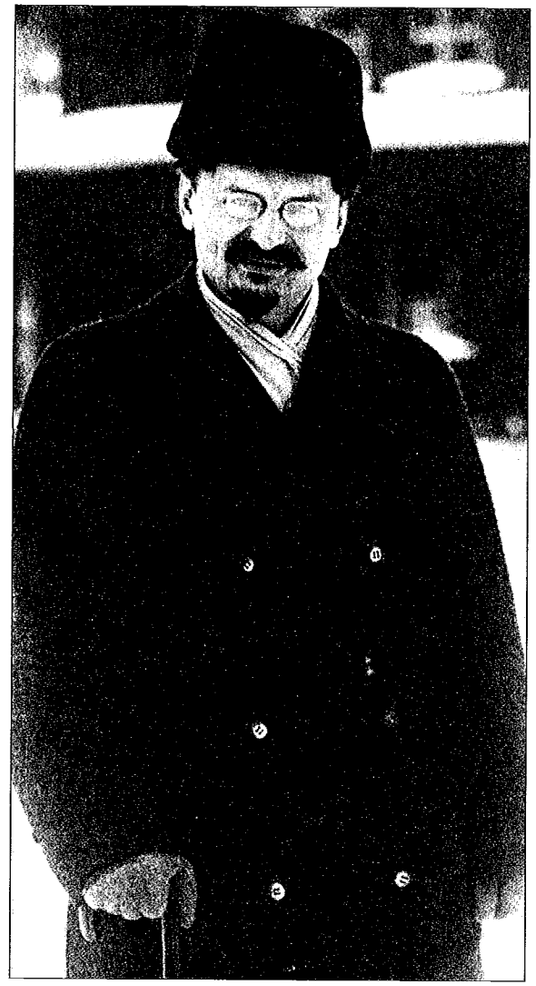

Lev Trockij, aki korábban Lenin után következett a rangsorban, és aki megszervezte a Vörös Hadsereget, Sztálinnal szemben alulmaradt a hatalmi harcban. Lenin halála után kizárták a pártból. Az 1929-re hajléktalanná és beteggé váló Trockij Európában keresett menedéket, végül **Mexikóban kötött ki.**

SZTÁLIN ELŐÉLETE

Joszif Visszarionovics Dzsugasvili, 1912-ben, harmincas éveiben vette fel a Sztálin (jelentése: „acél") nevet; egy iszákos cipész és egy buzgó keresztény mosónő fiaként, egy megrögzötten cárellenes grúz városkában, Goriban született. Az a tény, hogy vezéri posztját megfélemlítéssel, kegyetlenséggel és terrorral erősítette meg, gyermekkorának körülményeire vezethető vissza. Apja, Visszarion Ivanovics, akinek természet adta ingerlékenységét a gyakori italozás csak fokozta, állítólag brutálisan verte feleségét, Jekatyerinát, és fiát. Később azonban Sztálin, valószínűleg azért, hogy a rendezett családi háttér benyomását keltse, makacsul tagadta ezt.

A gyermekkoráról szóló, bizonyára propagandacélokból meghamisított történeteket fenntartásokkal kell fogadnunk. Például azt állította, hogy egyszer, amikor egy iskolai színdarabban szerepelt, Galicin herceg, a kaukázusi cári helytartó megjósolta neki, hogy valamikor majd híres énekes lesz. A fiú erre felháborodva azt válaszolta, hogy nem akar énekes lenni, hanem a hegyekben harcoló grúz szabadságharcosokhoz kíván csatlakozni. Egyik példaképe Koba volt, a Robin Hood-i hős, aki a grúz parasztok nevében megtámadta az urakat. Az egyik iskolatársa, Joszif Iremasvili, ezt írta róla: „Ő egy második Koba akart lenni, egy olyan híres harcos és hős, mint maga Koba." Ami vitathatatlan, az az, hogy a Koba becenév rajta maradt; később már csak a legközelebbi barátai szólíthatták így. Hétéves korában elkapta a himlőt, ám erős fizikumának köszönhetően – később ez legendássá is vált – életben maradt, és később gyakran csúfolták himlőhelyei miatt. A mélyen vallásos Jekatyerina mosásból és takarításból szerzett jövedelméből járatta iskolába a fiát, és papnak taníttatta. A szorgalmas fiú 15 évesen a tifliszi teológiai szemináriumba került ösztöndíjasként, ahol odaadó figyelme nem a kereszténységre, hanem Marx Károly tanításaira és egyéb szigorúan tiltott szövegekre irányult. 1899-ben forradalmi tevékenysége miatt – és nem pedig megrendült egészsége miatt, ahogyan szerető anyja állította – kizárták az intézményből.

Alkalmi munkákból és baráti adományokból élt, míg végül a Szociáldemokrata Párt grúziai szervezeténél kötött ki, amelynek célja a cár megbuktatása és a szocializmus bevezetése volt. Ám az Ohrana titkosrendőrség hamar felfigyelt a pártra. Joszif Visszarionovics nem volt otthon, amikor a rendőrség le akarta tartóztatni; illegalitásba vonult, és csatlakozott a cár elleni „földalatti ellenálló mozgalomhoz". Cikkeket írt a *Brdzola Khma* („A Harc Visszhangja") című grúz szocialista újságnak, valamint szórólapokat osztogatott, és sztrájkokat szervezett. Joszif Visszarionovics türelmesen várt, hogy felvirradjon a napja; ez egy életen át tartó forradalmi harc tanulóideje volt.

A VÖRÖS TERROR

Dzerzsinszkij és Csekája eredetileg korlátozott jogkörrel bírt. Közvetlen feladata az volt, hogy megakadályozza a garázdaságot, a fosztogatást és az italboltokba való betörést a hatalom átvételét követően. Ám hamarosan a titkosrendőrség szélesebb hatáskörét vállalta magára, és ellenőrzött minden olyan csoportot, amelynek lojalitásához kétség fért. Ezek közé tartoztak a burzsoá „osztályellenségek", az előző rendszer tisztjei, az Ideiglenes Kormány, valamint az ellenzéki politikai pártok. A népbiztosok által szentesített ún. vörös terror eszközeit felhasználó Dzerzsinszkij nyílt brutalitása példaképpé vált az összes többi titkosrendőrségi vezető számára. A fő ellenzéki csoport, a szocialista forradalmárok utcai demonstrációt szerveztek ellene 1918 júliusában. A Cseka tüzet nyitott a csoportosulásra, és 350 tagját halálra sebesítette.

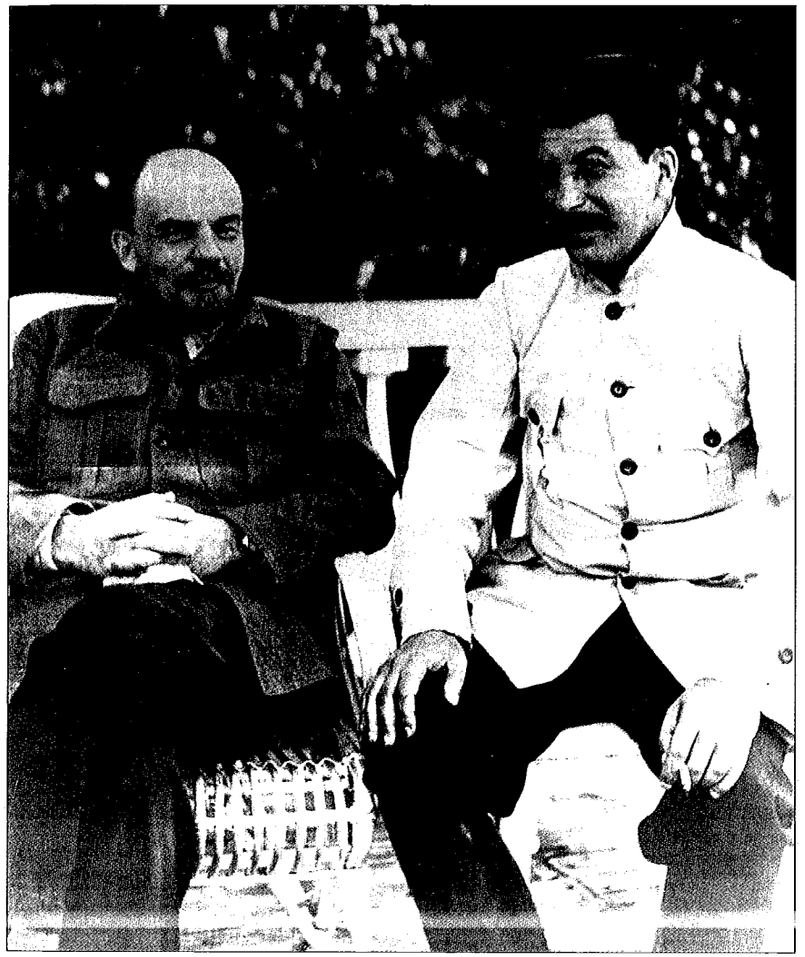

A béke ritka pillanata a két politikai ellenfél között. A Lenin elleni merénylet után Sztálin a „legnagyobb forradalmárnak, kipróbált vezérnek és a proletariátus tanítójának" nevezte Lenint, aki azonban 1923. január 24-én, halála előtt ezt írta: „Azt ajánlom az elvtársaknak, hogy valamiképpen távolítsák el Sztálint… és nevezzenek ki valaki mást, aki minden tekintetben különbözik tőle… Valakit, aki toleránsabb, hűségesebb, udvariasabb és megértőbb elvtársaival."

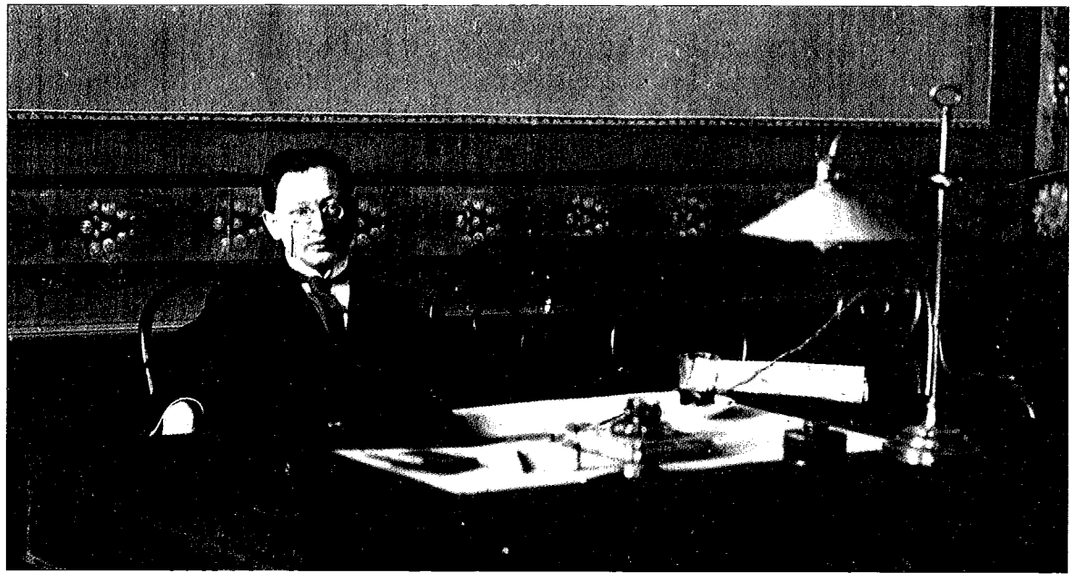

A hírhedt bosszú napja 1918. augusztus 17-én következett be, amikor Mojszej Szolomonovics Urickijt a Cseka petrográdi szervezetének elnökét, Dzerzsinszkij legmegbízhatóbb tanítványát hivatala előtt találat érte, majd egy órán belül meghalt. Dzerzsinszkij ezután összehívta munkatársait, majd Petrográdba sietett, és végül nyomára bukkant a tettesnek, Leonyid Kannegiszernek. A fiatal zsidó költő a bolsevikok iránti gyűlöletével magyarázta tettét, akik nemcsak a breszt-litovszki békeszerződés aláírásával vívták ki ellenszenvét, hanem azzal is, hogy megölték egyik barátját. Ezenkívül azt is kijelentette, hogy végezni akar azokkal a zsidó társaival, akik Leninnel szövetkeztek, és Urickij lelövése figyelmeztetésül szolgálhat számukra.

A gyilkosság pánikba ejtette Lenin híveit. Köztük Jakov Szverdlovot (1885–1919), aki szintén zsidó volt, és Lenin közeli szövetségese, és aki fontos szerepet játszott a bolsevik vezetők arról való meggyőzésében, hogy oszlassák fel a különböző politikai csoportok koalíciójából álló Alkotmányozó Nemzetgyűlést. Szverdlov most már attól tartott, hogy vérontásba torkolló általános felkelés robban ki, ezért óva intette Lenint a bosszúhadjárattól. Határozott visszautasításban részesült.

Lenin kezdetben ellenezte az Urickij-gyilkosság erőszakos megtorlását, ám gyorsan megváltoztatta véleményét. Továbbra sem lehetett tudni, hogy 1918. augusztus 30-án ki lőtt rá, amikor Moszkvában a Michelson gyárban tartott beszéde után az autójába készült beszállni. A fő gyanúsított az anarchista Fanni Kaplan volt, akit Szibériában letöltendő életfogytiglani börtönbüntetésre ítéltek, mivel 1907-ben lelőtt egy kormányhivatalnokot, később azonban, amikor a februári forradalom megdöntötte a cári kormányt, szabadon engedték.

Amikor letartóztatták, bevallotta, hogy meg akarta ölni Lenint, hogy így nyilvánítsa ki támogatását az Alkotmányozó Nemzetgyűlés iránt, valamint a bolsevikokból való kiábrándultságát. Soha nem derült ki, hogy egyedül követte-e el tettét vagy mások segítségével. A Cseka most azt remélte, hogy Kannegiszer vallomásából azt is meg fogja tudni, kik voltak Fanni Kaplan társai a Lenin elleni merénylet kitervelésében. Ám a hosszú kihallgatás során nem derült ki semmi, és Kannegiszert agyonlőtték. Kaplant szintén kivégezték, majd holttestét állítólag egy olajoshordóba dobták és felgyújtották.

Bárki követte is el a Lenin elleni merényletet, három lövést adott le. Az első a kabátját szakította fel, a második a nyakán hatolt át, a főütőérhez közel, a harmadik pedig a bal vállában akadt meg. Az ügy kivizsgálását Szverdlovra bízták. Egy határozatot adtak ki, amelyben ez olvasható: „Néhány órája aljas merényletet kíséreltek meg Lenin elvtárs ellen. A munkásosztály a vezetői életére törő merényletekre azzal fog válaszolni, hogy még inkább megszilárdítja erőit, és könyörtelen tömeges terrort indít a forradalom ellenségeivel szemben." A hangulatot még tovább tüzelte a bolsevik napilap, a *Pravda* is, amely Szverdlov parancsára a párt utasítását visszhangozta. „Falhoz mindazokkal, akik a szovjet hatalom ellen agitálnak. Tíz golyót mindazokba, akik kezet emelnek rá."

ERŐSZAKHULLÁM

Dzerzsinszkij Csekájának vezetése alatt az erőszak tobzódása vette kezdetét, amely körülbelül három évig tartott. A Cseka petrográdi szervezete most Urickij utódának, Gleb Ivanovics Bokijnak a vezetése alatt állt. Az új vezető szexuális perverziójáról és szadizmusáról volt ismert, valamint a dácsájában (vidéki nyaraló) rendezett csoportos szexösszejöveteleiről; megfélemlített női beosztottjait is rákényszerítette az ezeken való részvételre. A Lenin elleni merényletet követő néhány héten belül Bokij, a rá jellemző büszkeséggel, Moszkvának azt a jelentést küldte, hogy 800 állítólagos forradalmárt állítottak a kivégzőosztag elé, 6229-et pedig bebörtönöztek.

Bokij egyike volt azoknak a szexuálisan deviáns és orvosok által is megerősítetten pszichopata személyeknek, akik a Csekán belül vezető pozícióra tettek szert. Alkalmazásukat Dzerzsinszkij nyíltan támogatta, mivel ezek az emberek könnyen zsarolhatók és eltávolíthatók, ha túllépik hatáskörüket. A hűség biztosításának másik módja még ennél is egyszerűbb volt: „az osztályellenségek" nem kaptak élelmiszerjegyeket vagy nem vásárolhattak élelmiszert, amíg nem voltak hajlandóak a Cseka szolgálatába állni.

Lenin minden gyilkosságot lelkesen támogatott, és arra biztatta a bolsevikokat, hogy rendezzenek nyilvános kivégzéseket, amely „rettegést vált ki az emberekből több kilométeres körzetben". Ezenkívül előnyben részesítette az akasztást a kivégzőosztag által történő agyonlövéssel szemben, mert így a holttest közszemlére téve lóghat. Amikor egy osztályellenséget vagy egy ellenforradalmárt halálra ítéltek, vagyonát a Cseka elkobozta, és családjának semmi sem jutott. A legtöbb esetben a kivégzés tarkón lövést jelentett,

Szemben: Mojszej Urickijnek, a tehetséges és kegyetlen szervezőnek és Lenin közeli barátjának az agyonlövése súlyos csapást jelentett a bolsevikok számára. Halála, majd később Lenin halála is fékevesztett erőszakhullámba torkollt, amely egész Oroszországon végigsöpört. A Cseka azokat mészárolta le, akiket „kapitalista bérenceknek", „bűnszövetségeseknek" minősített, valamint a kulákokat és a fehérgárdistákat. A kampány élén a *Pravda*, a párt lapja állt, amely „az összes kapitalista, földtulajdonos, pap és tiszt halálát" követelte.

Az Urickij és a Lenin elleni merényletet követően a Cseka Oroszország több vidékét is vágóhíddá változtatta, többek között Petrográdot is, ahol 1921. november 8-án fegyveres csoportok lövöldöztek teljesen nyíltan, találomra kiszemelt áldozataikra.

amelyet pincében vagy garázsban hajtottak végre; előtte azonban az áldozatot meztelenre vetkőztették, ruháit és értékeit, köztük aranyfogait, szétosztották az ítélet-végrehajtók között.

Érthető módon, a kivégzésekről szóló beszámolókból kevés maradt fenn. Vlagyimir Zazubrin, aki a „fehérek" táborából dezertált 1918-ban, visszaemlékezik egy esetre, amikor „két, zubbonyos férfi gyors mozdulatokkal hurkot vetett a holttestek nyakába, és a pince egyik sötét zugába vonszolta őket. Másik kettő sírt ásott... hárman pedig robotként hajtották végre a kivégzéseket, üres, mereven fénylő szemekkel..." A kínzás különösképpen megengedett eszköz volt, sőt a rendelkezés így szólt: „A fizikai nyomás jogos és megfelelő eszközként kötelezően alkalmazandó a nép ismert és megátalkodott ellenségeivel szemben."

1918. november 5-én a Cseka valamennyi részlege felhatalmazást kapott arra, hogy az „osztályellenségeket" lelője vagy koncentrációs táborokban különítse el. A foglyok táborokba zárásának ürügye kiváló példa a korábbi politika feje tetejére állításának. A köztörvényes bűnözőket eredetileg arra hivatkozva engedték szabadon, hogy még a kapitalista rendszerben ítélték el őket. Ezt az indoklást most félresöpörték.

Most ezek a rabok „osztályellenségek" lettek, akiket másokkal együtt bűnözőnek minősítettek, és az Északi Különleges Célú Táborokba zárták őket a Fehér-tengerben lévő Szoloveckij-szigeteken, valamint a szárazföldön fekvő Arhangelszk közelében. Mielőtt valakit egy ilyen táborba küldtek, a Cseka bírósági testülete kihallgatta.

Bár a bíróság hivatkozott a büntető törvénykönyvre, annak paragrafusait szándékosan homályosan fogalmazták meg, ami lehetővé tette a Cseka számára, hogy tetszése szerint értelmezze azokat. A vádlott nem lehetett jelen, és nem is védhette meg magát. Amint valakit táborba küldtek, tárgy lett belőle, amellyel a kormány rendelkezett. A raboknak szánalmasan szegényes élelmiszer-fejadagokon tengődve a legzordabb időjárási feltételek között kellett rendkívül nehéz munkát, például csatornaásást végezniük. 1920-ban a táborlakók számát 50 000-re becsülték, és ez a szám 70 000-re nőtt három év alatt.

> Sorsuk különböző módon teljesedett be: agyonlövés, élve elégetés vagy vízbe fojtás. Másokat egyszerűen agyonvertek.

A Csekának eközben az előretörő fehérek csapataival is meg kellett küzdeniük, amelyeket a benyomuló angol és francia erők támogattak. Az önmagukat megadó fehér tisztekkel való bánásmód a Bokijra jellemző brutalitás jegyeit hordozta magán. Barátságos viselkedést és a szabad átutazás biztosítását mímelve szabadjegyet osztottak ki a tiszteknek, és „regisztrálásra" hívták be őket. Amikor azonban a tisztek megjelentek a regisztráláson, a bánásmód rögtön megváltozott. Sorsuk különböző formában teljesedett be: agyonlövés, élve elégetés (ezt később a KGB is előszeretettel alkalmazta a hazaárulók ellen) vagy az áldozatot egyszerűen vízbe lökték egy csónakról. Néha agyonverték őket. A szocialista forradalmárok különösen kegyetlen halált haltak, mióta Fanni Kaplan szövetkezett velük. Voltak olyanok is, akiket kirángattak otthonaikból, majd rögtön kivégezték őket.

HŰSÉG SZTÁLINHOZ

A Lenin elleni merénylet után a hozzá közel álló emberek tudták, hogy az a leghasznosabb számukra, ha tanúságot tesznek hűségükről; tudta ezt Sztálin is, aki a Caricinból (a későbbi Sztálingrádból) Szverdlovszkba küldött táviratában a „legnagyobb forradalmárként" dicsőítette vezérét, aki „tapasztalt vezető és a proletariátus tanítója". Időközben sérülései ellenére Lenin egy rövid időre fel tudott épülni. Továbbra is hatalmas problémákkal kellett szembenéznie, amelyeket egyrészt a szovjetellenes fehérek, másrészt a korábbi cári területek, köztük a termékeny Ukrajna, okoztak.

1921-ben véget értek a háborúk, ám Lenin ettől nem lett elégedettebb; úgy gondolta, hogy ettől az ellenzéki erők csak megerősödnek. Nézetét a nyughatatlan, ambíciókkal megáldott Sztálin is osztotta, aki legalábbis egyelőre kerülte a feltűnést, és szigorúan Lenin szócsövének tüntette fel magát. Amikor azonban a párt központi bizottságának élére került, kezébe került az a hatalom, amelyből majd jövőbeli diktatúráját kibontakoztatja.

Fél szemmel már a nagy hatalmú Politbüró-tagság felé kacsingatott, ami lehetővé tette számára, hogy megszabaduljon a „nemkívánatos" tagoktól.

Mindeközben Lenin hatalma fokozatosan gyengült, ahogy egészsége romlott. A folyton visszatérő fejfájása és fáradtsága végül részleges bénulásba és beszédzavarba torkollt. Ám még így is rettegéssel tapasztalta Sztálin közeledését Trockijhoz.

AZ OHRANA

Feliksz Edmundovics Dzerzsinszkij szobra ma ismét Moszkvában áll; alkalmasabb helyet nem is lehetett volna találni számára, mint a rendőrség központjának udvara a Petroka utca 38. szám alatt. Korábban, 1991 augusztusában az akkori szovjet vezető, Mihail Gorbacsov elleni puccskísérletet követően, amelyet a kommunista kemény vonal hívei kíséreltek meg, Dzerzsinszkij hatalmas szobrát a tüntetők erőszakkal eltávolították a KGB Lubjanka téri főhadiszállásával szemközti talapzatáról, és ismeretlen helyre vitték. A többi szovjet emlékműhöz hasonlóan ez is olyan masszív volt, hogy építési daru nélkül nem tudták volna elmozdítani. Számos vélemény szerint a szobor megőrzése azt jelképezi, hogy az oroszok egy része nem hajlandó elfelejteni az erőszakos múlt kiemelkedő emlékeit. Ez jutott kifejezésre 2005 novemberében is, amikor egy nyugalmazott rendőrtisztekből álló csoport kérésének eleget téve, a széles körű tiltakozás ellenére is, visszaállították a szobrot talapzatára.

A lengyel szülőktől származó és a mai Fehéroroszország területén, Minszk közelében 1877. szeptember 11-én [augusztus 30.] született Dzerzsinszkij 1917 decemberében létrehozta a Csekát, és már 20 éves korától kezdve forradalmár volt. Tanulmányait félbehagyta, majd Vilnius gyáraiban és nyomornegyedeiben marxista agitátorként dolgozott, megszervezve a Lengyel Királyság és Litvánia Szociáldemokrata Pártját. Arra buzdította a lengyel szociáldemokratákat, hogy a lengyel nacionalizmus és parlamentarizmus helyett a nemzetközi forradalmi szocializmust építsék. Az orosz cári rendőrség számtalanszor letartóztatta, így ifjú kora nagy részét börtönben töltötte; egy alkalommal Moszkvában is raboskodott, amikor vasra verve sínylődött a börtönben, kéthetenként kapott tiszta fehérneműt, és egy 15 fős cellát 100 társával kellett megosztania; a tuberkulózis mindennapos betegség volt. Erre és a többi börtönbüntetésére később úgy emlékezett vissza, mint hasznos tanulóidőre. A Cseka vezetőjeként kiadott utasításaiban is a saját börtönéveinek tapasztalatait használta fel.

Louise Bryant, egy baloldali amerikai újságírónő, aki az orosz forradalomról küldött jelentéseket, és aki közelről megfigyelte Dzerzsinszkijt, azt írta, hogy megjelenésében „magas és észrevehetően törékeny alkatú férfi, fehér, vékony kezekkel, hosszú, egyenes orral, sápadt arccal, lelógó szemhéjjal és kifinomultsággal. Soha nem ismertem senkit, aki közeli barátja lett volna. Semmi mást nem kér az élettől, mint hogy a szocializmus ügyét szolgálhassa. Nyugalom, jólét és boldogság nem érdekli. Csupán annak bizonyságára van szüksége, hogy ügye igazságos. Semmi más nem számít."

Összeszedve erejét, 1922 decembere és a következő év januárja között titkárának „végrendeleteket" diktált, amelyben Trockijt támogatta, és kétségét fejezte ki afelől, hogy Sztálin megfelelő személy lenne a hatalom gyakorlásához. Az utolsó végrendelet lediktálása után néhány nappal harmadszor is agyvérzést kapott. Ezután már nem tudott beszélni és írni, élő halottként vegetált 1924. január 21-éig, amikor Gorkijban meghalt.

Intellektuális érdeklődése csupán a lengyel költészetre és a marxista irodalomra korlátozódott. Sztálintól és számos közeli munkatársától eltérően Dzerzsinszkij puritán életet élt, amelynek körülményei sok tekintetben börtönéveit idézik.

Mentateán és kenyéren élt, kabátként egy takarót terített magára, és késő éjszakáig dolgozott fűtetlen irodájában. Ezenkívül a bolsevizmus és a kommunizmus tanaiban való hite doktriner és merev volt. Egy alkalommal feldühödött azért, mert nővére, Altona egy magánkereskedőtől vásárolt palacsintát, és rá is parancsolt, hogy dobja ki. Ezzel a hozzáállásával szolgált rá a „Vas Feliksz" gúnynévre.

Dzerzsinszkij úgy jellemezte a csekista ideált, mint olyan embert, akinek „meleg a szíve, hideg a feje és tiszta a keze". Ezt a leírást később a KGB kiképző tankönyvei is idézték. A Cseka elnökeként abszolút hatalommal bírt. Közvetlen felettese Lenin volt, akivel együtt csodálattal tekintett a francia forradalomra, mivel a bolsevizmushoz hasonlóan annak is „vérontásra épült a társadalmi rendszere". Amikor a hivatalon belüli pozíciója megerősödött, feladatának „az osztályellenség" kinyomozását és elfogását tartotta.

Könyörtelen munkamániás

A csekista munkatárs azt a feladatot kapta, hogy alapítsa meg a *Vörös Kard* című újságot, amely statisztikákat közölt a kivégzésekről, olyan részletekre is gondosan kitérve, mint a nem, a társadalmi származás és a kivégzések dátuma. A munkamániás és kevés alvással beérő Dzerzsinszkij azzal töltötte napjait, hogy dossziékat készített azokról, akiket lehetséges „árulóknak" tartott, még ha csak a legbanálisabb vétségek miatt is. Könyörtelen volt beosztottjaival, nagy terheket rakott a vállukra, a feldolgozandó esetek számát akár százra is felemelte. Amikor ügynökei – nagy számban lengyelek – összeestek a fáradtságtól, azonnal elbocsátotta őket.

1922-ben a polgárháború befejeződésével a Cseka átalakult OGPU-vá, amelyet viszont később az NKVD olvasztott magába. A nómenklatúrától eltérően a biztonsági és hírszerzési apparátus lényegében változatlan maradt. 1924-re Dzerzsinszkij Sztálin szilárd támasza lett, megkapta a Legfelsőbb Gazdasági Tanács irányítását, és a Politikai Bizottság póttagjává választották. Ám aggódó kollégái egészsége romlásának biztos jeleit láthatták, amit feszített munkatempójának köszönhetett: ragaszkodott ahhoz, hogy széltében-hosszában bejárja a Szovjetuniót, alapos elemzésnek vetve alá az OGPU különböző osztályainak hatékonyságát. Sztálin attól tartott, hogy csatlósa kevésbé hatékony munkára lesz képes, ezért megparancsolta neki, hogy lazítson a tempóján, és kezeltesse magát. Dzerzsinszkij ezzel nem sokat törődött, és a központi bizottság egyik ülésén, miközben a parasztság érdekében szónokolt, hirtelen összeesett és érelzáródás következtében meghalt.

Halála után még hosszú ideig bálványozták: a KGB irodáiban hatalmas arcképei lógtak a falon, és nem kevesebb mint hat várost neveztek el róla, valamint szülővárosában egy múzeumot is.

Lenin holtteste közszemlére téve a moszkvai Vörös téren. A gyászszertartás napján több ezer gyár szirénája, mozdonyok gőzsípja és szirénája hangzott fel egész Oroszországban, ágyúdörejtől kísérve. Az egész Vörös teret vörös zászlók borították be. Sokan vörös szegélyű fekete karszalagot viseltek, a zenekar pedig gyászindulókat játszott.

AZ OGPU MEGALAKULÁSA

A Csekát már három évvel a polgárháború befejeződése előtt is gyűlölet és félelem vette körül, a bolsevikok körében nem kevésbé, és ezt Lenin jól látta. A forradalom törvényességének valamiféle látszata érdekében 1922 februárjában döntés született a Cseka megszüntetéséről. Helyét egy új biztonsági szervezet, a GPU (Goszudarsztvennoje Polityicseszkoje Upravlenyije – Állami Politikai Csoportfőnökség) vette át, amely a Belügyminisztérium irányítása alá került. A halálbüntetést ideiglenesen eltörölték, és a GPU hatásköre hivatalosan a polgári bűnesetek kivizsgálására szorítkozott, ám az állambiztonsági rendőrség funkcióit továbbra is betöltötte, és tagjait változatlanul „csekistákként" emlegették. A következő évben újabb elnevezést kapott: OGPU (Objegyinnoje Goszudarsztvennoje Polityicseszkoje Upravlenyije – Egyesített Állami Politikai Hatóság). A Szovjetunió formális létrehozása idején szükségessé vált a merev központi irányítás, különösen a Cseka idejéből hátramaradt szabotőr elemek megfékezésére.

Az igazságügyi biztos általános hatáskörrel rendelkezett, míg a politikai bűncselekményeket a munkástanácsok bíróságai vizsgálták ki, a hazaárulás súlyos esetével pedig a katonai bíróság foglalkozott. A régi rend hagyományos ellenségeit – a külföldi kéméket és a régi szocialista pártok tagjait – ugyanúgy üldözték, mint azelőtt. A politikai hatalom most Sztálin vállain nyugodott, aki pozíciója elérése után továbbra is jobban manőverezett riválisainál. Trockijt is beleértve.

Fő támogatója a politikai bizottság két nagy hatalmú tagja: Grigorij Zinovjev (1883–1936) és Lev Kamenyev (1883–1936) volt, akik erősen gyanították, hogy Trockij a hatalom megszerzésére pályázik, és amint azt elérné, megszabadulna tőlük.

Amikor 1923-ban Lenin nem tudott részt venni a pártkongresszuson, Sztálin kihasználta az alkalmat, hogy gyorsan megerősítse befolyását, és egy támogatói kört építsen ki magának – így arra lehetett számítani, hogy vagy ő, vagy Zinovjev lesz Lenin utóda. Az azonban Sztálinnak komoly problémát jelentett – és joggal tarthatott tőle –, hogy Lenin végrendelete nyilvánosságra kerül. Ennek eltussolását Zinovjev és Kamenyev is támogatta, akiket Lenin szintén megbírált. Sztálin azonban nagyon is tisztában volt Trockij képességeivel: tudta, hogy nem ügyetlen politikus, hanem tökéletes könyörtelenséggel megáldott jó szervező. Trockij 1917 júliusában csatlakozott a bolsevikokhoz, majd biztos pozícióba került a petrográdi munkástanácsban, az októberi forradalom idején pedig magához ragadta a hatalmat. Négy évvel később szétverte a kronstadti felkelést, amikor a petrográdi tengerészek a Cseka és a Kommunista Párt megszüntetését követelték. A tengerészek közül sokat agyonlőttek. Sztálin tehát komoly ellenféllel nézett szembe, ezért eltávolítását különös gonddal kellett előkészítenie.

> „Ahol erőszakra van szükség, ott merészen, határozottan és teljes körűen kell alkalmazni az erőszakot. Ám ismernünk kell annak határait, és tudnunk kell, mikor kell ravaszsággal vegyíteni az erőszakot."
>
> – Lev Trockij

Trockijnak a Kaukázusba kellett utaznia, hogy malériáját kezeltesse, ami egybeesett Lenin halálával. Sztálin gondoskodott róla, hogy a gyászszertartást Trockij távolléte alatt tartsák meg, így lehetővé vált, hogy ő, valamint Kamenyev és Zinovjev vigyék a koporsót és tartsák meg a szertartást. Ily módon a Leninhez való tökéletes hűség látszatát mindvégig meg tudták őrizni.

VERSENGÉS TROCKIJJAL

Pletykák és rágalmak lassú adagolásával Sztálin ezután lassan aláásta legfőbb ellenfele hírnevét. Bíráló cikkek kezdtek megjelenni a *Pravdá*ban, amelyek azt állították, hogy Trockij korábban a Vörös Hadsereg egyes katonáiból kivégzőosztagot állított fel, és többek között önkényesen lelövette a harcok során megfutamodással vádolt katonákat. Vitába szállt Trockij világforradalmi felhívásával is, azzal érvelve, hogy elsősorban a Szovjetunión belül kell megvédeni a kommunista rendszert; ennek az elméletnek a „szocializmus egy országban" nevet adta.

Ám nem csak Trockij állt Sztálin támadásainak kereszttüzében. Hatalmának növekedésével érezte, hogy már nem kell osztoznia a hatalmon Kamenyevvel és Zinovjevvel. Sztálinnal ellentétben ők is a kommunizmus világméretű elterjesztésének hívei voltak. Nyilatkozataikban Trockijt támogatták, és ezáltal megadták Sztálinnak azt az előnyt, amelyre vágyott.

Feliksz Dzerzsinszkij temetése Moszkvában 1926. július 20-án. Balra a második helyen Alekszej Rikov, az NKVD első népbiztosa látható. Rikov mellett Lev Trockij áll, Sztálintól jobbra pedig Nyikolaj Buharin. Később mindhármukat eltávolították.

Mindkét férfit kizárták a központi bizottságból, és olyan nyilatkozatok aláírására kényszerítették, hogy nem szítanak konfliktust, és nem tartanak ellenzéki beszédet. Mivel Trockij nem volt hajlandó ezeket aláírni, magára vonta az elkerülhetetlen büntetést, a száműzetést Kazahsztán távoli szegletébe.

Sztálin egy régi barátjában, Nyikolaj Ivanovics Buharinban (1888–1938) próbált támogatóra találni, aki az októberi forradalom után néhány hónappal a Bolsevik Központi Bizottság tagja lett, és akit Lenin a „párt kedvencének" nevezett. A kirívóan pragmatikus Buharin a mezőgazdaság fellendítése mellett emelt szót, amely piacot jelent az ipari termékek számára; ezért arra szólította fel a parasztokat, hogy „gazdagodjatok, halmozzatok fel, fejlesszétek a gazdaságot". Sztálin támogatásával egy időre ígéretes karrier állt előtte, még Zinovjevet is felválthatta a Komintern elnöki székében.

Sztálin azonban nem tűrte meg a vetélytársakat. Buharin végső soron felismerte, hogy Sztálin egymás ellen játssza ki a párt frakcióit, és elméletei megváltoztatásával próbál megszabadulni ellenfeleitől, ezért Kamenyevnek azt javasolta, hogy egymással összefogva próbáljanak véget vetni a párt egyszemélyes irányításának. De már elkéstek vele; Sztálin, a cipész fia, hűséges támogatóival és egy hatékony titkosrendőrséggel körülvéve a világ legnagyobb országának diktátora lett.

SIDNEY REILLY

A „Bizalom" fedőnév alatt működő, Csekaügynökökből álló csoport állt a Szovjetunió korai történetének egyik legismertebb kémakciója mögött. A Közép-oroszországi Monarchista Szervezet (MOR) tagjainak tüntették fel magukat, amely végezni akar Leninnel és társaival. Ám igazi céljuk a Sidney Reillyként (1874–1925) ismert brit ügynök, Georgij Rosenblum kelepcébe csalása volt.

A leleplezés ötlete Alekszandr Jakusevtől, az OGPU tisztjétől származott; az OGPU 1923-ban váltotta fel a Csekát. Eredeti külkereskedelmi pozícióját felhasználva Jakusev a MOR tagjaként lépett fel, és felkutatta a cári, valamint a fehér hadsereg tagjainak búvóhelyeit. Így bukkant rá Reillyre.

Reillyt az első világháború kitörésekor küldték Oroszországba. 1918-ban azzal vádolták, hogy részt vett a Lenin elleni merényletben. Kémkedés és szabotázs vádjában bűnösnek találták, és golyó általi halálra ítélték. Az utolsó pillanatban sikerült elmenekülnie Oroszországból, és legközelebb 1924 októberében tért vissza, az évszázad egyik leghírhedtebb politikai összeesküvésében szerepet vállalva.

Október elején a brit külügyminisztériumhoz egy levél másolata jutott el, amely állítólag Grigorij Zinovjevtől, a Komintern elnökétől származott, és amelyet Nagy-Britannia kommunista pártjának küldtek. A levél arra sürgette a pártot, hogy az osztályharc kiéleződése érdekében szítson lázadást a brit proletariátus köreiben. A brit hírszerzés két fő alakját: Vernon Kellt, a MIA (belföldi hírszerzés) főnökét és Sir Basil Thomsont, a Különleges Osztály vezetőjét meggyőzték arról, hogy a levél valódi, és ezt teljes titoktartással kell kezelniük.

Ám hiába tartottak titkot. A levél tartalma kiszivárgott, és két országos brit lap tudomására jutott négy nappal az 1924-es általános választások előtt. Ez rendkívül kellemetlen helyzetbe hozta Ramsey Macdonaldot, a Munkáspárt vezetőjét, akit szovjetbarátnak tartottak, és aki az orosz kereskedelem ösztönzését szolgáló, Oroszországba irányuló exporthitel támogatója volt. Négy nappal később a konzervatív párt nyerte meg a választásokat, így a Nagy-Britannia és a Szovjetunió között megkötött szerződések gyorsan érvényüket veszítették. Sir Stewart Menzies, az MI-6 (külföldi hírszerzés) leendő főnöke később elismerte, hogy ő szivárogtatta ki Zinovjev levelének tartalmát a sajtónak, miközben arról szóló híresztelések is szárnyra kaptak, hogy a levél hamisítvány, amely Sidney Reillytől és Arthur Maundy Gregorytól, egy másik MI-5-ös kémtől származik.

1925. szeptember 26-án Reillyt rávették, hogy Finnországban találkozzon a MOR feltételezett összeesküvőivel. Útközben letartóztatták, és a Lubjankába zárták. A megtörésére irányuló kísérletek kudarcot vallottak – legalábbis először. Ám aktájában találtak egy Feliksz Dzerzsinszkijnek szóló levelet, amelyben felajánlotta; hogy elárulja a brit és az amerikai hírszerzést, és hogy segíti az orosz emigránsok Nyugatra való kijutását. 1925. október 5-én gyakorlatra vitték ki egy erdőbe. A sofőr útközben defektre hivatkozva megállította az autót, és Reillynek megengedték, hogy kiszálljon és sétáljon egy kicsit. Körülbelül 40 lépést tehetett meg, amikor hátulról rálőttek. Az egyik beszámoló szerint „sóhajtott egy mélyet, majd szótlanul összeesett". Ez nem áll összhangban más beszámolókkal, amelyek azt állítják, hogy még élt, amikor összeesett, majd áthajtottak rajta, és mellen lőtték. Holttestét a Lubjanka egyik betegszobájába szállították, ahol az ügynökök diadalmenetben haladtak el mellette.

Az MI-5 által rendelkezésre bocsátott Reilly-akta számos dokumentumot tartalmaz, amelyek megerősítik a haláláról szóló híreszteléseket. Az akta tartalmaz egy hatoldalas, géppel írt nyilatkozatot, amely egy Nyugat-barát orosz kémnek tartott névtelen besúgótól származik, és aki így ír: „A bolsevikok először titkokban akarták tartani letartóztatását, az angolok azonban valahogyan megtudták, a bolsevikok pedig azért, hogy ne tudjanak eleget tenni az angolok lehetséges kiadatási kérelmének, meggyilkolták, amikor gyakorlatra vitték." A bátorságáról szóló legendáknak se szeri, se száma. Mindazonáltal, nem mindenki ért egyet abban, hogy sikeres kém volt. Az Egyesült Államok Nyomozó Irodája (a későbbi FBI) egy 1919-ben készült aktája kijelenti, hogy Reilly egy „világraszóló szélhámos" volt. Ám azok számára, akiket elbűvöl a 20. századi kémtörténelem, ő továbbra is „Reilly, a kémek ásza" marad.

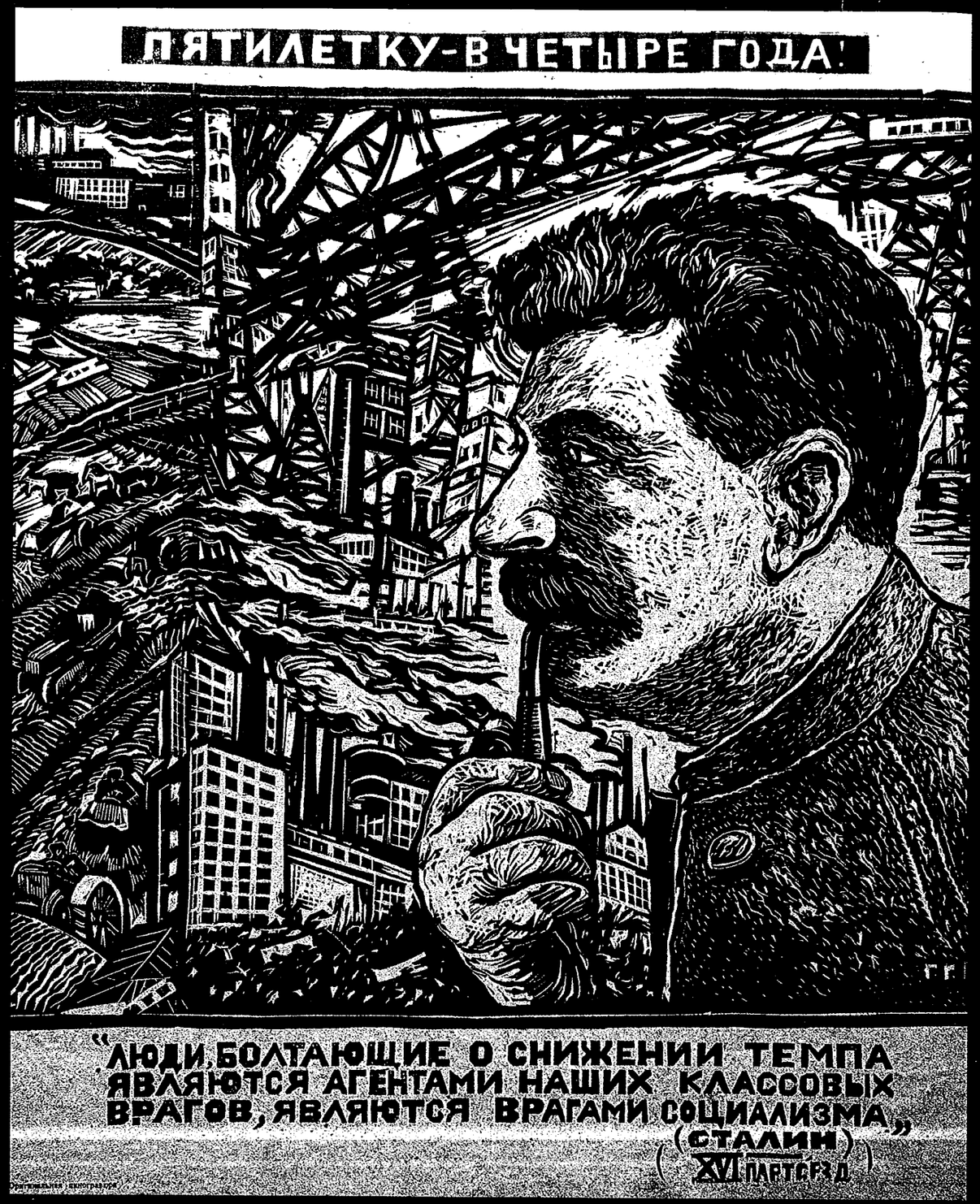

Szemben: Ez a plakát azonnali megoldást kínált a gyengélkedő szovjet gazdaság problémáira, és egyben figyelmeztetést intézett azokhoz, akik nem akarták szolgálni ezt a gazdaságot. Ez olvasható rajta: „Ötéves terv – négy év alatt. Azok, akik a tempót visszafognák, osztályellenségek. Ők a szocializmus ellenségei." Sztálin aláírásával.

3. FEJEZET

ÚT A TOTÁLIS HATALOM FELÉ

A terror ügynökei által körülvett Sztálin a Szovjetunió teljhatalmú urává vált. A könyörtelen szigorral megvalósított ötéves tervek elszakították a szovjet állampolgárokat földjeiktől, és hatalmas nyomorba döntötték őket.

A korlátlan hatalommal rendelkező Sztálin gyorsan bebizonyította, hogy az OGPU továbbra is az elnyomás legteljesebb eszköze. Dzerzsinszkijt halála után a halk szavú, szemüveges Vjacseszlav Menzsinszkij váltotta fel, aki sajátos stílusát követve kerülte a feltűnést, és szürke eminenciásként uralkodott.

Sztálin egyértelműen a tudomására hozta, hogy mit vár tőle. A központi bizottság egyik ülésén 1928 novemberében Sztálin először üdvözölte az új szovjet politikai rendszer győzelmét, amelynek sikerült felülmúlnia a fejlett kapitalista országok eredményeit, majd a küszöbönálló feladatokat fogalmazta meg. Még csak kísérletet sem tett arra, hogy elkendőzze a szovjet gazdaság siralmas állapotát, viszont kijelentette: „A szocializmus végső győzelmének kivívása érdekében országunkban mind technikailag, mind gazdaságilag felül kell múlnunk ezeket az országokat. Vagy sikerül ezt elérnünk, vagy falhoz állítanak bennünket."

KOLLEKTIVIZÁLÁS

Sztálin ismét elővette a „szocializmus egy országban" korábbi fogalmát, amely a külvilágtól elzárkózó, más országoktól segítséget nem kérő szocializmus építését jelenti. Oroszországnak ebben az időben jelentős mennyiségű gabonára volt szüksége, alacsony áron, azért, hogy el tudja látni élelemmel a növekvő számú munkássereget.

A kulákgazdaságok erőszakos átalakítása – valójában felszámolása – állami kollektív gazdaságokká azzal járt, hogy családokat üldöztek el otthonaikból. A kilakoltatott kulákokról készült gondosan beállított kép azt sugallja, hogy a kiköltöztetések mindennapos eseménynek számítottak. Azok, akik ellenálltak, többéves munkatábori büntetésre számíthattak. Becslések szerint körülbelül 10 millió embert deportáltak.

Ezt azonban egyedül úgy lehetett megvalósítani, hogy az egyéni paraszti gazdaságokat kötelezően átalakították merev irányítás alatt álló kollektív gazdaságokká. E célt magától értetődően csak erőszakkal lehetett elérni.

A kollektivizálás előtt álló akadályt a gazdag paraszti kisebbség: a kulákok – a „szűkmarkúak" – jelentették, akik a cári időkből maradtak vissza, és akik erős befolyást tudtak gyakorolni az államra. Szabad piaci körülmények között megtehették, hogy nem adták el terményeiket, ha az árak túl alacsonyak voltak, vagy ha nem tudtak cserébe más fogyasztási cikkeket vásárolni. Az OGPU úgy próbálta egyengetni a kollektivizálás útját, hogy gyűlöletet szított a kulákok ellen; Menzsinszkij neki is látott, hogy megfelelő embereket toborozzon erre a feladatra. A Cseka korábbi tagjaiból, ezenkívül a burzsoázia és a Sztálin által megvetett értelmiség köreiből válogatott ki tehetséges embereket. Még a tekintélyét vesztett Trockij híveit is megkörnyékezte. A Cseka idejében és az OGPU működésének kezdetén a meggyőzés eszköze a félelemkeltés és a puskagolyó volt. Menzsinszkij ehelyett inkább megfelelő fizetés ígéretével és egyéb ösztönzőkkel próbálta meggyőzni leendő embereit. Talán szükségtelen említenünk, hogy az ígéretekkel együtt azt is világossá tette: a visszautasítás nem lenne okos dolog.

Az átalakított OGPU jelentős szerepet játszott a Sztálin által meghirdetett ötéves tervek végrehajtásában, arra törekedve, hogy az állam megfelelő mennyiségben hozzájusson a nélkülözhetetlen gabonához.

A kulákok helyzete általános és mély utálatot váltott ki a parasztságból, amely a lakosság 80%-át alkotta, és amellyel a bolsevikok soha nem tudtak igazán zöld ágra vergődni. Menzsinszkij gondosan kiválogatott ügynököket küldött a falvakba azoknak a parasztoknak a felkutatására, akik gyűlölik a kulákokat, és megfelelő ösztönzés mellett hajlandók ellenük dolgozni. Ezt Sztálin teljes mértékben támogatta, és így nyilatkozott szándékairól: „Azért, hogy eltüntessük a kulákságot mint osztályt, az osztályellenállást nyílt harcban kell szétzúznunk."

Ezután gyorsan megszületett a „Kulákgazdaságok felszámolásának eszközei a teljes kollektivizálás területein" című határozat. Ez felsorolta azok büntetéseit, akik „aktívan szembeszállnak a szocialista renddel". A kulákgazdaságok felszámolása azt jelentette, hogy ezek a gazdaságok és a hozzájuk tartozó földek megszűnnek létezni, mivel hatalmas termelőszövetkezetekké alakítják át őket, amelyek, ha szükséges, teljes falvakat nyelnek el. Az államosítások 20 millió embert és 600 000 falut érintettek. 25 millió paraszti birtokot olvasztottak be 240 000 mezőgazdasági termelőszövetkezetbe. Az átszervezést azzal indokolták, hogy ezek a gazdaságok hatékonyabbak, mint a kis magángazdaságok. Ellátják őket traktorokkal, kombájnokkal és olyan eszközökkel, amelyre a jelenlegi rendszerben a legszegényebb parasztoknak nem lenne pénze. A felesleges munkaerőt pedig a gyárak, bányák és építkezések létfontosságú iparágaiba irányították át. A kereskedelmi magánvállalatokat megszüntették. A hitelbankokat, a paraszti farmokat, a kiskereskedelmi üzleteket és az iparosműhelyek többségét államosították. A gabona és más termények bizonyos kvótáit az állam által megszabott áron be kellett szolgáltatni, és ahol szükségessé vált, erőszakkal vették el. Minden fontosabb tulajdon – lovas kocsik, gazdasági szerszámok, lovak és állatok – állami tulajdonná vált. Egyes esetekben az embereknek megengedték, hogy házuk és kis földjük legyen, ám ez a helyi munkástanácsok szeszélyétől függött.

Ez a látszólag elégedett és egészséges termelőszövetkezeti munkásnő jól megfelel a szovjet propaganda érdekeinek. Az igazság azonban egészen más volt. Parasztok ezrei éltek nyomorúságos körülmények között és éhezve, mivel teljes gabonakészletüket elvették, és gazdaságaikat termelőszövetkezetekké alakították át.

A KULÁKOK

1930. január 30-án Sztálin támadásba lendült. „Az általános kollektivizálás területein a kulákgazdaságok felszámolására tett intézkedésekről" című következő rendeletét a politikai bizottság elfogadta.

VJACSESZLAV MENZSINSZKIJ

A lengyel Vjacseszlav Menzsinszkij megválasztása az OGPU élére Feliksz Dzerzsinszkij utódaként első pillantásra nem tűnt helyes lépésnek. Tulajdonképpen semmilyen kulcspozícióba való választása nem tűnt volna annak. Már az is meglepő volt, hogy a forradalom után nem zárták ki a pártból mint az uralkodó osztály tagját, főként mivel idősebbik bátyja a cári pénzügyminisztériumban könyvvizsgálóként dolgozott. Ráadásul szakmai előélete sem mondható sikertörténetnek: a nyughatatlan természetű Menzsinszkij az 1900-as évek elején jogászként működött, majd a költészetbe, a zenébe és a festészetbe tett kirándulást, miközben a bolsevikokkal is szimpatizált. Családja összeköttetésben állt mind Leninnel, mind Sztálinnal, Menzsinszkijből ennek ellenére hiányzott a forradalmi politika iránti szükséges elkötelezettség.

Sőt 1908-ban veszélyesen közel került ahhoz, hogy megássa saját sírját, mivel egyik cikkében megtámadta Lenint, amiért olyan politikai csoport élén áll, amely szerinte nem különb, mint egy

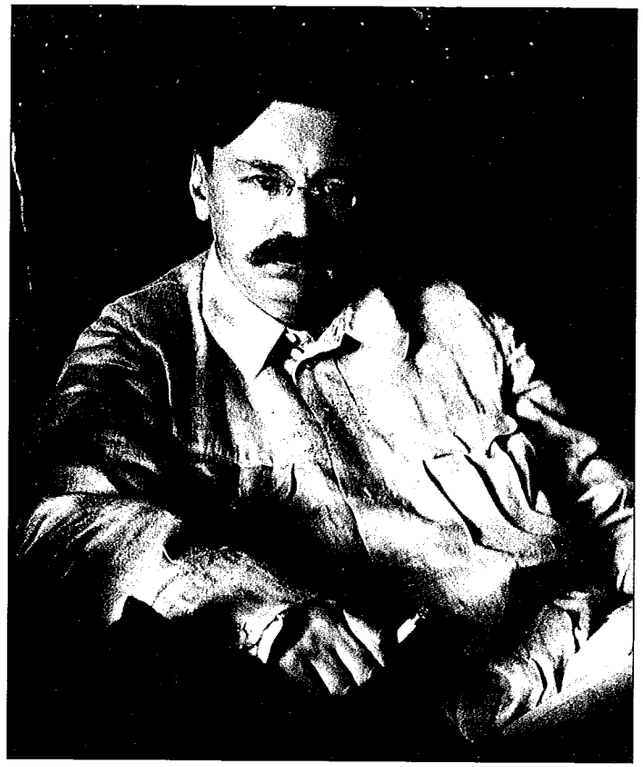

Vjacseszlav Menzsinszkij 1925-ben: a korábbi bíráló annak köszönhette túlélését, hogy ügyesen elmozdította ellenségeit, miközben bebiztosította fennmaradását.

A kulákokat lelőtték vagy bebörtönözték, míg a családjukat deportálták vagy elüldözték földjeikről. A kulákok másik, „legveszélyesebb és legreakciósabb" csoportjába tartozókra olyan fogolytáborok vártak, amelyek elhelyezkedését szándékos kétértelműséggel csak úgy jellemezték, hogy „távoli területek".

Azt pedig, hogy ki tartozott a kulákok közé, az OGPU döntötte el, amely néha még azért is megbüntette a falvakat, ha túl szegények voltak ahhoz, hogy kulákok lakjanak bennük. Az egyik belorusz faluban egy családot azért minősítettek gazdagnak, mert tartott egy tehenet és egy kancát csikóval. Egy női rokont, aki segített a betakarításnál, a kulákok kiszolgálójának neveztek. Egy parasztot, akinek 9000 négyszögöl földje volt, arra kényszerítettek, hogy tisztítsa meg a hótól a vasúti síneket, majd deportálták, és lefoglalták a birtokát.

zajos cigánytábor; azt is Lenin szemére vetette, hogy kénye-kedve szerint forgatja ki a marxizmus tanait.

Ugyanakkor Menzsinszkij könyörtelen opportunista volt, aki az árral úszott, és mindig azok véleményét visszhangozta, akik a javára válhatnak, főként a paraszti közösségek szétzúzását illetően, amelyek szerinte „Oroszország mezőgazdasági fejlődésének egyik fő kerékkötőjét alkotják".

Taktikázásai végül felhívták magukra Sztálin figyelmét, aki mindig szívesen karolta fel a lázadókat, nem utolsósorban azért, mert korábbi hűtlenségükre hivatkozva bármikor könnyen megszabadulhatott tőlük. Bátyja banki tapasztalatait és a petrográdi bolsevikok közötti befolyását kihasználva Menzsinszkij megszerezte a pénzügyi biztosi címet. Ám ízlésének sokkal jobban megfelelt egy hírszerzői állás Ukrajnában, ahol burjánzott a nacionalizmus, és ahol az új rendszert mindig veszély fenyegette. Itt szerezte meg Dzerzsinszkij kegyeit, és itt kapott munkát a Csekában.

Sztálin embereitől eltérően, akik a kötelezően előírt fakó egyenruhát viselték, Menzsinszkij gyakran úgy jelent meg háromrészes öltönyében, mint egy burzsoá bankár, keménykalapjáról nem is beszélve. Kifinomult ízlése ellenére nagy érdeklődést tanúsított a kínzási és kivégzési módszerek iránt, és szívesen megfigyelte, hogy az elítéltek hogyan viselkednek életük utolsó pillanataiban, ám soha nem nézte végig a kivégzéseket.

Törékeny egészsége miatt nem bírt hosszabb ideig egy helyben ülni vagy állni. Helyettese, Genrih Jagoda gondoskodásától körülvéve, betakart lábbal, egy díványon fekve irányította munkáját. Ez hasznos előnyhöz juttatta a kihallgatások során, különösen azért, mert a kihallgatott személyek igencsak zavarba jöttek megjelenése és testtartása láttán. A fenyegetettség légkörét még tovább fokozta tökéletes udvariassága és barátságos arckifejezése, amely különösen akkor jellemezte, amikor halálba küldte áldozatait.

A kollektivizálás időszakában kifejtett tevékenységével egy időben Menzsinszkij hatalmi bázisának kiépítésén fáradozott; ez azért volt fontos, mert Sztálin azt a feladatot rótta rá, hogy kirakatpereket rendezzen a kegyvesztettek, különösen a vélt jobboldaliak számára. Ezeket a pereket a kiszemelt áldozatok elleni, hosszú ideig tartó rágalomhadjárat előzte meg. Ez a sors várt Trockijra és Buharinra is. Az előbbit Mexikóba száműzték, és ott is gyilkolták meg, míg az utóbbit végül tarkón lőtték.

1933 nyarára Menzsinszkij egészsége súlyosan megromlott, és 59 éves korában kórházban halt meg, állítólag szív- és vesebetegségben. Később nyilvánosságra került, hogy higanygőzzel mérgezték meg. Négy évvel később odaadó tanítványát vádolták meg Menzsinszkij meggyilkolásával, aki mestere halála után elfoglalta annak helyét, majd az újonnan megalakult NKVD vezetője lett.

Menzsinszkij, követve Sztálin utasításait, feladatát abban látta, hogy a szervezet munkatársait a szokásos kémelhárító munkájukból átcsoportosítsa az ellenforradalmi kulákok tevékenységének megfigyelésére. A parasztok támogatásával végzett titkos munkája meghozta eredményét. Az egyik paraszt később elmesélte, hogyan válogatták ki a kulákokat: „Velünk, hármunkkal együtt, a falu szegény parasztjai összegyűltek és eldöntötték: »Ennek és ennek van hat lova...« Bejelentést tettek az OGPU-nál, és ennyi az egész. Ez és ez öt évet kap."

Amint az ötéves terv első szakasza felgyorsult, a vidék egyre drákóibb követelésekkel nézett szembe. Azok a parasztok, akik a Moszkvától mintegy 400 km-re délnyugatra, a Dnyeper folyó partján fekvő Szmolenszk környékén éltek, állták ki a legnehezebb próbát.

Messze lemaradtak a gabonatermesztésben előírt kvóták teljesítése terén. Teljhatalommal ellátott megbízottakat jelöltek ki arra a feladatra, hogy minden lehetséges forrásból gabonát gyűjtsenek be, és gyorsítsák fel a szállításokat.

Nem minden paraszt gyűlölte azonban a kulákokat. Voltak, akik nagyra becsülték őket mint a falvak elöljáróit, és sokan rokoni kapcsolatban is álltak velük. Ezenkívül nem jó szemmel nézték, még a helyi munkástanácsokban és pártapparátusokban sem, azt az önkényes rendelkezést, mely szerint minden parasztot be kell sorolni a szegény, a közepes vagy a gazdag kategóriába. Néha még a szándékos obstrukció esetei is előfordultak; Menzsinszkij megbízottait pedig „tolvajoknak és banditáknak" nevezték a falusi gyűléseken. Az ilyen esetek azonban komoly következményeket vontak maguk után. A terménykvótákat meredeken megemelték, a leadási határidőt pedig lerövidítették 2–5 napra. Börtönbüntetéssel és kényszermunkával sújtották azokat, akik nem tartották be a szállítási határidőt, vagy nem szállítottak. Rajtaütésszerűen kobozták el a gabonát a szabálysértőktől, akik vagy egyszerűen elrejtették, vagy ha gazdagabb parasztokról volt szó, megpróbálták megvesztegetni a megbízottat. A kulákokat védelmező falusiakat „kuláksegédeknek" csúfolták, megtámadták őket, otthonaikat pedig felgyújtották.

„Az állomásokon sorban álltak
a kéregető parasztok…
az asszonyok a vonatablakokhoz
emelték rettenetes csecsemőiket,
hatalmas, félrebillenő fejükkel,
cingár kezükkel-lábukkal és
felpuffadt, hegyes hasukkal."

– Arthur Koestler
az ukrajnai éhínségről

Ha bármilyen zavargások törtek ki, a helyi milícia erői vonultak ki, az OGPU helyi szervezetének irányításával. A rendbontás terén Ukrajna járt élen, és Sztálin attól tartott, hogy a nagyszámú népesség és az erős nacionalista érzelmek miatt fenyegetést jelenthet Moszkva számára. Körülbelül 10 millió ukrán parasztot kényszerítettek mezőgazdasági termelőszövetkezetekbe. A vidék teljes gabonakészletét elkobozták. A határokat lezárták, az átjárást megtiltották, és élelmiszert egyáltalán nem lehetett bevinni. A gazdaságokban a teljes mag-, gabona-, silótakarmány-készletet és élőállat-állományt lefoglalták. A valaha Európa élelmiszerraktáraként ismert Ukrajna kifosztott, üres területté vált.

ÉHÍNSÉG

Az éhezés miatti halálozások száma mérhetetlenül nagy volt. Az életben maradtak kéregetni kezdtek, füvet és farügyet rágcsáltak. Amikor már minden élelemforrás kimerült, levágták a teheneket és a lovakat. Már csak a csirkék és a disznók maradtak. Vaszilij Grosszman szovjet történész és újságíró, aki később kiábrándult a rendszerből, így írt: „Az állatok félni kezdtek az emberektől, szemükben riadtság tükröződött. Az emberek megfőzték őket, de így is inasak és rágósak maradtak. A fejükből kocsonyát készítettek."

Az 1930-as évek elején az ukrán családokat az alultápláltság, sőt a teljes éhezés sújtotta. A letarolt falvakat körülkerítették, felgyújtották, tankokkal és tüzérséggel támadták és a levegőből bombázták.

A hóolvadással tömeges éhínség vette kezdetét. A Vörös Hadsereg csapatai és az OGPU ügynökei lezárták az utakat és a vasútvonalakat. Az éhezés, a hideg és a betegség miatti halálozások száma megsokszorozódott.

Az emberek kétségbeesésükben patkányt, hangyát és földigilisztát ettek, hogy ne haljanak éhen. Amíg csak tudtak, falvaikban maradtak, ám amikor ott már semmi ennivaló nem maradt, arra kényszerültek, hogy a vasutak mentén őgyelegjenek és kenyérhéjat kolduljanak, amit a vonatablakból dobáltak ki nekik. Kijev utcáin lovas kocsival szedték össze az éjszaka meghaltak holttestét. A gyermekekről egy szemtanú azt írta, hogy „vékony, megnyúlt arcukkal olyanok voltak, mint az elpusztult madarak".

Az OGPU irányítása alatt álló katonai egységek acélgyűrűket húztak a falvak köré. Kezdetleges őrtornyokat állítottak fel a szántóföldek mellett, ahonnan fegyveres őrök lestek azokra, akik éhségükben kukoricát akartak lopni. Egy harkovi bíróság 1500 halálos ítéletet mondott ki egyetlen hónap alatt; egy asszonyt 10 év börtönbüntetésre ítéltek, amiért 100 cső kukoricát szedett a saját földjéről, két héttel azután, hogy férje éhen halt. Ott, ahol tiltakozó emberek gyűltek össze, tankok és gépfegyverek nyitottak tüzet rájuk. Azokat, akik túlélték a mészárlást, marhavagonokba terelték be, és Szibéria vagy az Északi-sark környékének munkatáboraiba szállították. A leendő

rabok gyakran heteket töltöttek az ablak nélküli vagonokban, amelyek annyira zsúfoltak voltak, hogy sokuknak napokig nem érintette a lábuk a padlót.

Vizet csak ritkán ihattak, élelemként pedig szomjúságot kiváltó heringet, szárított pontyot vagy szardellát kaptak.

A később Nobel-díjat kapott író, Alekszandr Szolzsenyicin (1918–2008), akit a Sztálin elleni bírálata miatt letartóztattak és egy kazahsztáni munkatáborba zártak, arról ír, hogy a tehervagonban egymásba gabalyodtak az emberi testek, és hogy „a kerekek kattogásától merültünk álomba, anélkül hogy tudnánk, holnap erdőn vagy sztyeppén haladunk keresztül. Néha a beszivárgó napfényből sejthettük, hogy keletre vagy nyugatra tartunk". Ami magukat a deportáltakat illeti, nem csak a családfőt hurcolták el. „Egész családokat füstöltek ki, és ügyeltek rá, hogy egyik gyermek se – a tizennégy, a tíz-, sőt még a hatéves se – szökjön el… Mindegyiküknek ugyanazon az úton kellett végigmennie, ugyanazon közös megsemmisülés felé." Későbbi becslések szerint a deportáltak negyede-harmada meghalt, a gyermekeket is beleértve.

A GULAG

A deportálások végrehajtásáért az OGPU legnagyobb osztálya felelt, amely a Gulag (*G*lavnoje *U*pravlenyije [Iszpravityelno Trudovih] *Lag*erej – [Javítómunka-]Táborok Főigazgatósága) mozaikszóból kapta nevét. Ez a büntetőintézetek hatalmas hálózatát alkotta, rabokkal benépesítve, akik a teljes szovjet munkaerő 10%-át tették ki. Nem a kulákok és a parasztok iránti gyűlölet volt az egyetlen ok, amiért létrehozták e táborokat. A belőlük kiállított munkaerőt a helyi bányák és erdők hasznosították, és egy átlagos munkás bérének harmadáért halálra lehetett őket dolgoztatni.

Sztálin három legügyesebb biztosát, Vjacseszlav Molotovot (1890–1986), Lazar Kaganovicsot (1893–1991) és Genrih Jagodát (1891–1938) jelölte ki arra a feladatra, hogy megtörjék a maradék ellenállást is e táborokban. Kaganovics érte el a legszembetűnőbb sikert, hetente mintegy 10 000 ukrán meggyilkolásával. A Szibériába küldött foglyok az OGPU egyik legmegátalkodottabb főnökének, Leonyid Zakovszkijnak a karmai közé kerültek, aki azzal vívta ki hírnevét, hogy kézikönyvet írt a kínzásról, részletesen bemutatva az általa legjobbnak tartott módszereket. Zakovszkij tökéletesen megfelelt Jagodának, aki 1907-ben állt be a bolsevikok közé, és a Cseka elnökségének tagja lett, megkapva a Szovjetunió kényszermunkatáborainak irányítását 1930-ban. Nem utolsósorban Jagoda feladata volt annak biztosítása is, hogy a bíróságok helyett az OGPU foglalkozzon azok ügyeivel, akik szót mertek emelni a kollektivizálás ellen.

A kivégzőosztagok sortüzének vagy az éhínségnek áldozatul esett ukránok pontos száma a mai napig ismeretlen. A KGB archívumában őrzött nyilvántartások szerint legalább 7 millióan haltak meg, ám néhány ukrán történész 9 millió fölé helyezi az áldozatok számát. Az ukrán lakosság egynegyede elpusztult. A Szovjetunió egyéb területein 6 millió paraszt halt éhen vagy halt golyó általi halált a kollektivizálások során. Azok, akiket a Fehér-tenger csatornája mentén található táborokba vagy a messze északon fekvő magadani aranybányákba küldtek, a farkasordító hidegben pusztultak el – sorsukban mellesleg őreik és azok kutyái is osztoztak.

Az NKVD egyik ága kizárólag a politikai foglyokkal foglalkozott, akik közül sokat börtönöztek be a gulagokba. Ezek az 1931-ben Szibériában fogva tartott elítéltek a sztálini első ötéves terv (1928–1932) által előirányzott számos építkezés egyikén dolgoznak.

Mindemellett még egy határozott gyűlöletkampány is indult az ortodox egyház ellen, amely a társadalom alappillérét alkotó paraszti kultúra középpontjában állt. A falvak templomait bezárták és kifosztották, a kereszteket és a harangokat eltávolították és szétzúzták, számtalan szerzetest és apácát deportáltak.

Az ukrajnai események azonban még a szigorú sajtócenzúra ellenére sem maradhattak titokban a külvilág előtt. Az orosz forradalom ügyével eredetileg szimpatizáló nyugati újságírók szigorú hivatalos ellenőrzés mellett ellátogathattak a mezőgazdasági termelőszövetkezetekbe és az azokat körülvevő falvakba. Ám hamarosan megjelentek azok a riportok is, amelyeket az Ukrajnából hazatérő külföldi mérnökök és technikusok adtak újságíróknak. Arról viszont szó sincs, hogy minden újságíró hitelt adott volna ezeknek a beszámolóknak. Arthur Koestler író, aki akkoriban látogatást tett Ukrajnában, elmesélte, hogy a vonatablakból éhező gyermekeket látott, „akik spirituszban tartósított embriókra hasonlítottak… az állomásokon sorban álltak a kéregető parasztok… az asszonyok a vonatablakokhoz emelték rettenetes csecsemőiket, hatalmas, félrebillenő fejükkel, cingár kezükkel-lábukkal és felpuffadt, hegyes hasukkal."

VJACSESZLAV MOLOTOV

Az oroszországi Kukarkában, középosztálybeli szülők gyermekeként született Vjacseszlav Mihajlovics Szkrjabin (1890–1986) 16 éves korában csatlakozott a bolsevik párthoz, majd cári üldözői megtévesztésére több álnevet is felvett, mielőtt megállapodott a Molotov névnél. (A *molot* kalapácsot jelent.) Az 1917-es forradalom után a politikai bizottságban kezdte pályafutását, ahol Sztálin odaadó híve lett, és vezére minden szeszélyéhez alkalmazkodott, nem utolsósorban a gyakran hajnali 3 óráig tartó munkanapjához. Molotov később Sztálin főcsoportfőnökévé vált, és ebben a szerepében egyszerre volt tanácsadó, külügyi szaktanácsadó és a Szovjetunió világszintű hivatalos szóvivője.

Keménykezű, hidegvérű szovjet politikusként Molotov úgy vélte, hogy az ideológia lényegesen fontosabb, mint az emberi kapcsolatok, még akkor is, ha ezzel veszélybe sodorta odaadó zsidó feleségét, Polinát. Az erősen antiszemita Sztálin gyűlölte őt, és 1949 januárjában elrendelte letartóztatását rokonaival és barátaival együtt. Az egyik nővére és fivére később meghalt a börtönben. Molotov nem tudta, hogy él-e még, és Sztálin, aki biztos volt Molotov hűségében, nem árulta el neki.

Molotov a külvilág felé megőrizte higgadtságát, továbbra is szolgálta mesterét, és vérszomjas természete semmit nem változott. Amikor a hazaárulóknak tartott személyek ellen meghozták a halálos ítéletet, Molotov híres volt arról, hogy aláírásához kézzel írott kiegészítést fűzött, amelyek közül az egyik legjellemzőbb: „Aki kutya, haljon meg kutyául." Nem

léteznek beszámolók arról, hogy megpróbálta volna mérsékelni a tisztogatások ütemét, vagy bárki életéért is szót emelt volna. Munkatársai keménynek és ingerlékenynek ismerték, és visszaemlékezéseik szerint nem mutatott könyörületet Sztálin bebörtönzöttjei iránt. A bürokratikus pontosság játszotta a vezető szerepet értékrendjében. John Gunther amerikai újságíró ezt írta róla 1938-ban: „Molotov... úgy néz ki és viselkedik, mint egy francia orvosprofesszor – rendezett, precíz, pedáns. Rendkívül intelligens és befolyásos. Sztálin sokat bíz rá a mocskos munkából." Ez a jellemzés azonban túlzónak tűnik Isaac Deutscher lengyel történész értékeléséhez képest, aki Molotovot „lassú észjárású, unalmas embernek" tartotta, aki azonban „hatalmas kitartással és munkabírással volt megáldva".

Mielőtt az elítélteket kivégezték, személyes adataikat, a letartóztatáskor készített fényképpel együtt, nyilvántartásba vették, amelyek az NKVD iratoktól duzzadó archívumát bővítették. Az egyes kivégzésekről kiállított aktákon egyetlen egyszerű instrukció állt: „Az ítélet-végrehajtáskor az elítéltet kötelező a fénykép alapján azonosítani." Az egyik listához, amelyen főbenjáró bűnökért beperelt személyek szerepeltek, feljegyzést mellékeltek Sztálin kézírásával: „Mind a 138 vádlottat le kell lőni." Ezt Molotov is aláírta.

1939. május 3-án Molotovot külügyi népbiztossá nevezték ki, így ő írta alá a Németországgal (1939. augusztus) és a Japánnal (1941. április) kötött megnemtámadási egyezményt. A Szovjetunió elleni német támadás megindulása után tagja lett az Állami Honvédelmi Bizottságnak, amely a háború alatt a legfőbb hatalmat gyakorolta. A német támadás elbátortalanította Sztálint. A háború kitörésekor nem volt képes beszédet intézni népéhez, ezért Molotovot bízta meg a feladattal. Ám Sztálin túlélő ösztöne hamarosan felülkerekedett. Molotovot számos utasítással látta el, és amikor a *Pravda* közreadta Molotov beszédeit, Sztálin nagyméretű fényképe is megjelent mellette.

A külügyi népbiztos

Azonkívül, hogy Molotov a Népbiztosok Tanácsának első miniszterelnök-helyettese (1941) és a Honvédelmi Bizottság tagja lett, ő kötötte meg a kölcsönös segítségnyújtási szerződéseket Nagy-Britanniával és az Egyesült Államokkal. A szövetséges hatalmak konferenciáin Sztálinnal legyőzhetetlen párost alkotott, amelyben kettőjük közül Molotov volt a keményebb, míg Sztálin gyakran bizonyult mérsékeltebb és okosabb tárgyalópartnernek.

Azonban 1949-ben Molotov kegyvesztetté vált, így le kellett mondania a külügyminiszteri posztról. Hruscsov elleni kirohanásai, akit „revizionistának" tartott, csak siettették bukását: hamarosan megfosztották hivatalától, és kizárták a kommunista pártból. Azzal vádolták, hogy tagja a Hruscsov lemondatását célul kitűző pártellenes csoportnak. Ezután minden további befolyását elveszítette, amikor nagykövet lett Mongóliában. 1960-ban Bécsben a Nemzetközi Atomenergia Ügynökségben képviselte hazáját. A párt XXII. kongresszusán Molotovot és társait elítélték, amiért részt vettek Sztálin véres tisztogatásaiban.

A brezsnyevi érában Molotovot rehabilitálták, és 1984-ben ismét csatlakozhatott a párthoz. A múltja miatt egyáltalán nem érzett bűntudatot: „Az osztályharcnak nincs alternatívája. A végső cél nem a békés egymás mellett élés." 1986. november 8-án halt meg Moszkvában, 96 éves korában, az 1917-es forradalom egyik leghosszabb életű főszereplőjeként.

1989 végén, a Szovjetunió bukása előtt két évvel Mihail Gorbacsov kormánya érvénytelenítette a Molotov–Ribbentrop-paktumot. Az 1939. augusztus 23-án aláírt paktum eredménye a balti államok bekebelezése és Lengyelország felosztása lett. Ennek ellenére Molotov semmit nem bánt meg. Ritka nyilatkozatainak egyikében büszkén jelenti ki: „Az a tény, hogy túléltünk, hogy a szocializmus megmaradt és a háború után továbbfejlődött, véleményem szerint a legnagyobb eredményünk ebben az időszakban. Igen, ebben az eredményben maga az elnyomás hatalmas szerepet játszott... Valakinek azonban az elnyomás által érinthetetlennek kellett maradnia. Így hát Sztálin felvállalta a vezető szerepet... Én voltam az egyik fő támogatója. És ezt nem bántam meg." Ráadásul a felesége sem. A házaspár élete végéig Sztálin rendíthetetlen híve maradt.

Amikor a kezdetben kommunista szimpatizáns brit újságíró, Malcolm Muggeridge hírt kapott az éhínségről, kikerülve a biztonsági hálót, Ukrajnába utazott.

A cenzúra elkerülésére diplomáciai posta útján küldte vissza Nagy-Britanniába az emberirtásról és az éhezésről szóló tudósításait, később így emlékezve vissza: „Ennek a sajátos éhínségnek az újdonsága, amely azt oly ördögivé teszi, az volt, hogy nem valamiféle katasztrófa idézte elő, például aszály vagy járvány, hanem a mezőgazdaság kollektivizálását előirányzó bürokratikus tervezés... teljesen figyelmen kívül hagyva az emberi szenvedésben megnyilvánuló következményeket."

TILTAKOZÁSOK

Az OGPU terrorkampánya azonban nem mindig járt teljes sikerrel. Kiszivárgott információk szerint egyes csapatai nem voltak hajlandók védtelen falvakat megtámadni, és amikor bevonultak, vasvillával és puskával felfegyverzett parasztokkal találták magukat szemben. Ez egy időre elvette

A hatékony és nagy távolságot átfogó vasúti hálózat jelenléte Sztálin iparosítási programjának lényeges eleme volt. Tervek születtek arra, hogy összekapcsolják a természeti erőforrásokban gazdag szibériai és a közép-ázsiai településeket a nyugati országrész gyáraival és fogyasztóival. Ebből a célból épült meg, rabok munkaerejének felhasználásával, az 1450 km hosszú turkesztáni–szibériai vasútvonal.

Sztálin kedvét, aki néha már azt hitte, hogy egész Ukrajnát el fogja veszíteni. Az államosítások célja, azaz, hogy a mezőgazdaságot és az ipart hatékonyabbá tegyék, komoly veszélybe került.

A parasztok elpusztították az állatállományt, nehogy az állam kezébe kerüljön. A lovak ijesztően nagy számát semmisítették meg szándékosan, amelyek pedig traktorok híján nélkülözhetetlenek voltak a szántásnál. 1932 szeptemberében Sztálin egyik legdrákóibb törvényét vezette be: kényszermunkával vagy halállal büntette azokat, akik akár csak egymaréknyi gabonát vagy egy fej káposztát is eltulajdonítanak.

Néhányan, akik részt vettek benne, elismerték a vállalkozás kegyetlenségét, ugyanakkor a jogosságát is. Lev Kopoljev, egy fiatal kommunista aktivista így írt: „Kékes bőrű, puffadt hasú nőket és gyermekeket láttam, üres, élettelen szemekkel, és láttam halottakat durva birkabőr kabátban és olcsó nemezcsizmában a Harkov hídjai alatt lévő parasztkunyhókban, Vologda óvárosának olvadó havában." Ám ugyanebben a részben Kopoljev hozzáteszi: „Felismertük ennek történelmi szükségszerűségét. Forradalmi feladatunkat hajtottuk végre. A szocialista szülőföldnek szereztük a gabonát." Más alkalommal elismerte: „Átfésültem a vidéket, rejtett gabonakészlet után kutattam... Idős emberek éléskamráját ürítettem ki, befogva a fülem a gyermekek sírása és az asszonyok jajveszékelése előtt... Meg voltam győződve arról, hogy a vidék nagyszerű és szükséges átalakítását hajtom végre."

Ennek ellenére tiltakozások fogalmazódtak meg még a leghűségesebb pártaktivisták, köztük a politikai bizottság tagjai részéről is, főként Ukrajnában, ahol a parasztok visszatartották a Moszkva által követelt gabonát. A „Sztálin és a proletárdiktatúra válsága" című dokumentumot a bolsevikok azon csoportja írta alá, akik bátran kiálltak „Sztálin és klikkjének likvidálása" mellett. A csoportot felgöngyölítették, tagjait táborokba hurcolták.

A kollektivizálás kérlelhetetlenül folyt tovább. A termelőszövetkezetekbe tömörült parasztok kezdeti 62%-os aránya 1937-re 93%-ra emelkedett. Ekkorra már elterjedt az a nézet, hogy a kollektivizálás segítségével a kormány élelemhez juttatta a városokat, finanszírozta az ötéves terveket, és munkaerőhöz juttatta az ipart. Ám ehhez a sikerhez a terroron keresztül vezetett az út, és ennek következménye a rendszer iránti gyűlölet kibontakozása a parasztok körében, akik a szolgaság visszatérését látták benne. A parasztság megfélemlítése után a társadalom más rétegei váltak ellenséggé: még a forradalom harcosai sem voltak biztonságban, őket is pusztulásra ítélendő, potenciális vetélytársaknak lehetett tekinteni.

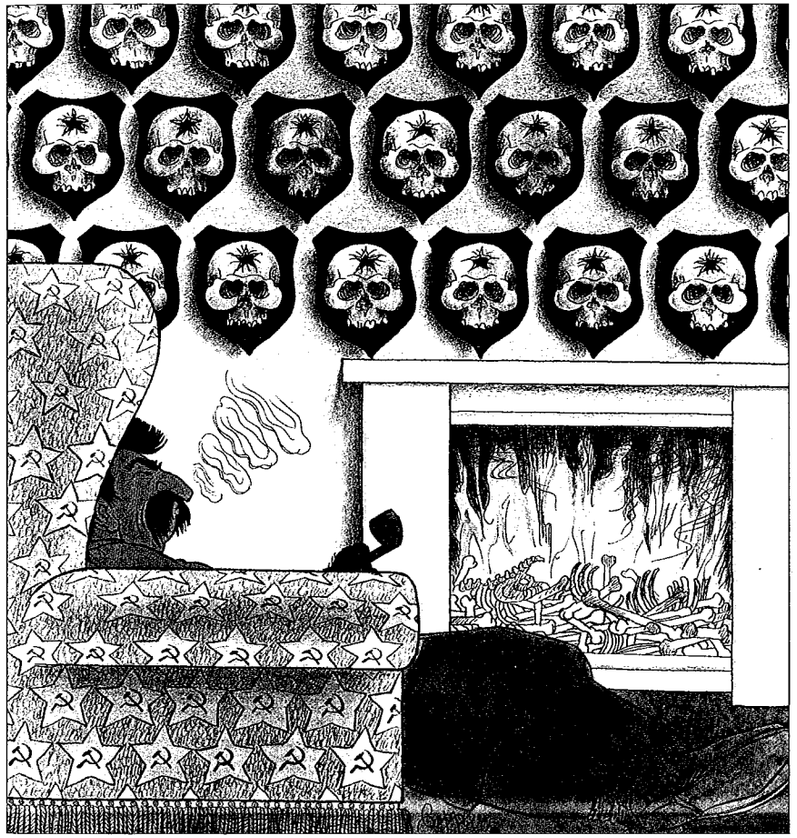

Ez az 1940-es évekből származó, nyilvánvalóan illegálisan terjesztett, erősen szovjetellenes karikatúra Sztálint ábrázolja egy sarló-kalapács mintás fotelban hátradőlve. Az izzó csontok a kényszermunka áldozatainak sorsára utalnak, a kandalló felett pedig a szovjet vezér koponyákból álló trófeagyűjteménye függ.

A SZOVJET INTERNÁLÓTÁBOROK

A szovjet koncentrációs táborok rendszere a Cseka fennállása idején épült ki, az 1918 júliusában megalakult bolsevik rezsim irányítása alatt, amikor a szembenállókat barakkokba és gyárakba terelték, sőt a javaitól megfosztott nemesség impozáns házaiba is. Ezek közé az „osztályellenségek" közé bárki tartozhatott, akiről úgy vélték, hogy fenyegetést jelent a rendszerre. A mintegy 300 tábor az ellenőrzés teljes mellőzésével, fegyelmezetlen őrök irányításával működött, akik megdöbbentő kegyetlenséggel bántak foglyaikkal. Az éhség, a betegségek és a rossz bánásmód, amint azt később beismerték, a bebörtönzöttek körülbelül egyharmadának halálát okozták.

Csupán a polgárháború befejeződése után tettek egyáltalán kísérletet a börtönrendszer központosítására és e korai börtönök bezárására. A Csekát felváltó GPU/OGPU két börtönt tartott fenn Moszkvában és Leningrádban, tíz kisebb tábort működtetett a legveszélyesebb rabok számára, valamint az Északi Különleges Célú Táboroknak elnevezett, messze északon található koncentrációs táborok rendszerét építette ki. Végül ezek alkották a hírhedt gulag magját, amelynek a központja egy használaton kívüli kolostor volt Arhangelszk megyében, a Szoloveckij-szigetek északi részén.

Az OGPU vezetői ideális lehetőséget láttak a táborokban hatalmuk kiterjesztésére. Ezért megpróbálták meggyőzni a kormányt arról, hogy bővítse ki a táborokba küldhető elítéltek kategóriáját. Az OGPU jelentős előrelépésnek könyvelte el, hogy a három évnél hosszabb időre elítélteket sikerült a táborok számára megszereznie. Minden rabot kemény munkára fogtak – eredetileg úgy tekintették, hogy a szocializmus gazdasági céljainak megvalósításába vonják be őket.

Az igazi változás 1930. április 7-én történt a Javítómunka-táborok Főigazgatóságának a megalakulásával, amelynek eredeti, nehézkes GUITLTP rövidítéséből alakult ki a gulag vagy a táborok főigazgatósága elnevezés. Élén az OGPU két tisztje állt, Lazar Kaganovics és Matvej Berman; ez utóbbi 35 éves korában átvette a gulag teljes irányítását.

Ekkorra a hangsúly a szocialista ideológiáról áttevődött a gazdasági megfontolásokra. Menzsinszkij és Jagoda, az irányításba bevont két főtiszt elrendelte, hogy a táboroknak munkaerővel kell ellátniuk az építkezéseket és a távoli, északi bányákat. A gulag rabjai által végzett legszokványosabb munkák közé a bányászat és a fakitermelés tartozott. A munka keménységére enged következtetni az a tény, hogy a bányákban az egyéni termelési kvóta napi 13 000 kg vasércet jelentett. Ha valaki nem tudta teljesíteni ezt a célt, csökkentették az élelmiszeradagját, ami elkerülhetetlenül az egészsége rovására ment. Nem a rossz étkezés jelentette az egyetlen problémát. A raboknak embertelen körülmények között kellett dolgozniuk, fogvatartóik nem sokat törődtek a szörnyű időjárással. Szinte egyáltalán nem állt rendelkezésre megfelelő ruházat, élelem vagy orvosi kezelés. A vitaminhiány leküzdését sem oldották meg, aminek következtében olyan betegségek alakultak ki, mint a skorbut. Számos táborban az őröknek sem ment sokkal jobban a soruk. Ha valamelyik rab az őr jelenlétében szökött meg, az őrt megfosztották egyenruhájától, és ő maga is rab lett. Az egyik legnagyobb vállalkozás a mai Szentpétervár északi részén kialakított 227 km hosszú fehér-tengeri csatorna megépítése volt. 128 000–180 000-re becsülhető azoknak az elítélteknek a száma, akik a saját kezükkel ásták meg a csatornát, amelynek egy részén gránitos talaj nehezítette az ásást. A munkaerőt Jagoda emberei toborozták parasztokból, politikai elítéltekből és az út közben található kilenc tábor rabjaiból. Még a mérnökök is az OGPU elítéltjeiből kerültek ki. Mintegy 10 000 rab életébe került az építkezés.

Jagoda számára a csatornaépítés személyes győzelmet hozott, mivel kevesebb mint két év alatt megvalósult a terv. A munkaerőre gyakorolt tragikus hatás semmilyen következményt nem vont maga után; Sztálin meggyőződhetett róla, hogy az OGPU hasznot hajtott a gazdaság számára.

A nagy terror

1934 nyarára, amikor az NKVD felváltotta az OGPU-t, és egységes irányítás alá vette az egész biztonsági és börtönrendszert, a gulag egy táborhálózatot testesített meg. Magában foglalta a Kelet-Szibériában található Távol-keleti Építési Igazgatóságot is, amely a Föld legnagyobb aranykészletét termelte ki a Föld egyik legritkábban lakott vidékén.

Mintegy három évvel később, amikor Sztálin nagy terrorja dúlt és folytak a tisztogatások, több százezer embert tartóztattak le és küldtek táborokba hosszú börtönbüntetésre különféle „ellenforradalmi tevékenységek" ürügyén. A kivégzések száma 800 000-re tehető. A második világháború idején, különösen az olyan győzedelmes csaták után, mint a sztálingrádi és a kurszki, a szovjet propaganda teljes gépezete a „dicsőséges Vörös Hadseregünk" nagy eredményeiről beszélt, és ezzel az éremnek csak az egyik oldalát mutatta meg. A gulag népessége meredeken fogyatkozott; ez a rengeteg rab tömeges elbocsátásával magyarázható, akiket behívtak katonának és egyenesen a frontra irányítottak, gyakran a legsúlyosabb hadműveletekre.

A háború után a büntetőtáborok és -kolóniák rabjainak száma ismét megugrott, elérve a közel 2,5 milliót az 1950-es évek elején. Ezek között előfordultak katonaszökevények és háborús bűnösök, de voltak köztük hazatelepített szovjet hadifoglyok, valamint hazaárulással és „az ellenséggel való együttműködéssel" vádolt személyek is. A korábban megszállt szovjet területeken és a Szovjetunióhoz csatolt területeken élő polgári lakosság egy részét is táborokba küldték. Még a náci koncentrációs táborok túlélőit is egyenesen a szovjet táborokba szállították azon az alapon, hogy mivel túlélték a háborút, bizonyára együttműködtek az ellenséggel. Számos német tábort gyakorlatilag érintetlenül vettek át: a náci emblémákat levették és szovjet szimbólumokkal helyettesítették.

Sztálin 1953 márciusában bekövetkezett halála után az állam még egy ideig fenntartotta a táborok rendszerét. A politikai foglyok szabadlábra helyezése a következő évben kezdődött meg és bontakozott ki, a hazaárulásban bűnösnek talált foglyok rehabilitációjával egy időben. A Szovjetunió sztálinista múltjától való elszakadását meggyorsította Nyikita Hruscsov fellépése is, aki 1956 februárjában a kommunista párt XX. kongresszusán elítélte a sztálinizmust. Az 1950-es évek végére gyakorlatilag az összes „javítómunka-tábor" megszűnt létezni. Mindazonáltal, a szovjet csatlós államokban, például Csehszlovákiában, Lengyelországban és Mongóliában több tábor is fennmaradt.

A Szovjetunió történelmének csaknem négy évtizedét ívelte át a gulagok léte. A kultúrára gyakorolt hatásuk a mai napig jelentős, főként Alekszandr Szolzsenyicin életművében követhető nyomon. Első regénye, *Ivan Gyenyiszovics egy napja,* egy gulagfogoly mindennapjait írja le, bemutatva, hogy az állam milyen hatalmas mértékben elnyomja saját polgárait. Ezt *A Gulag-szigetcsoport* követte, amely többi írásával és más írók írásaival együtt megvádolja a szovjet népet a gulaggal szembeni türelme és apátiája miatt. Ám elismeréssel szólt azoknak a bátorságáról és eltökéltségéről, akiket bebörtönöztek.

1991-ben az orosz parlament elfogadta az „Egyéni szabadságjogok nyilatkozatát", amely elismeri az egyén azon jogát, hogy ne értsen egyet a kormánnyal.

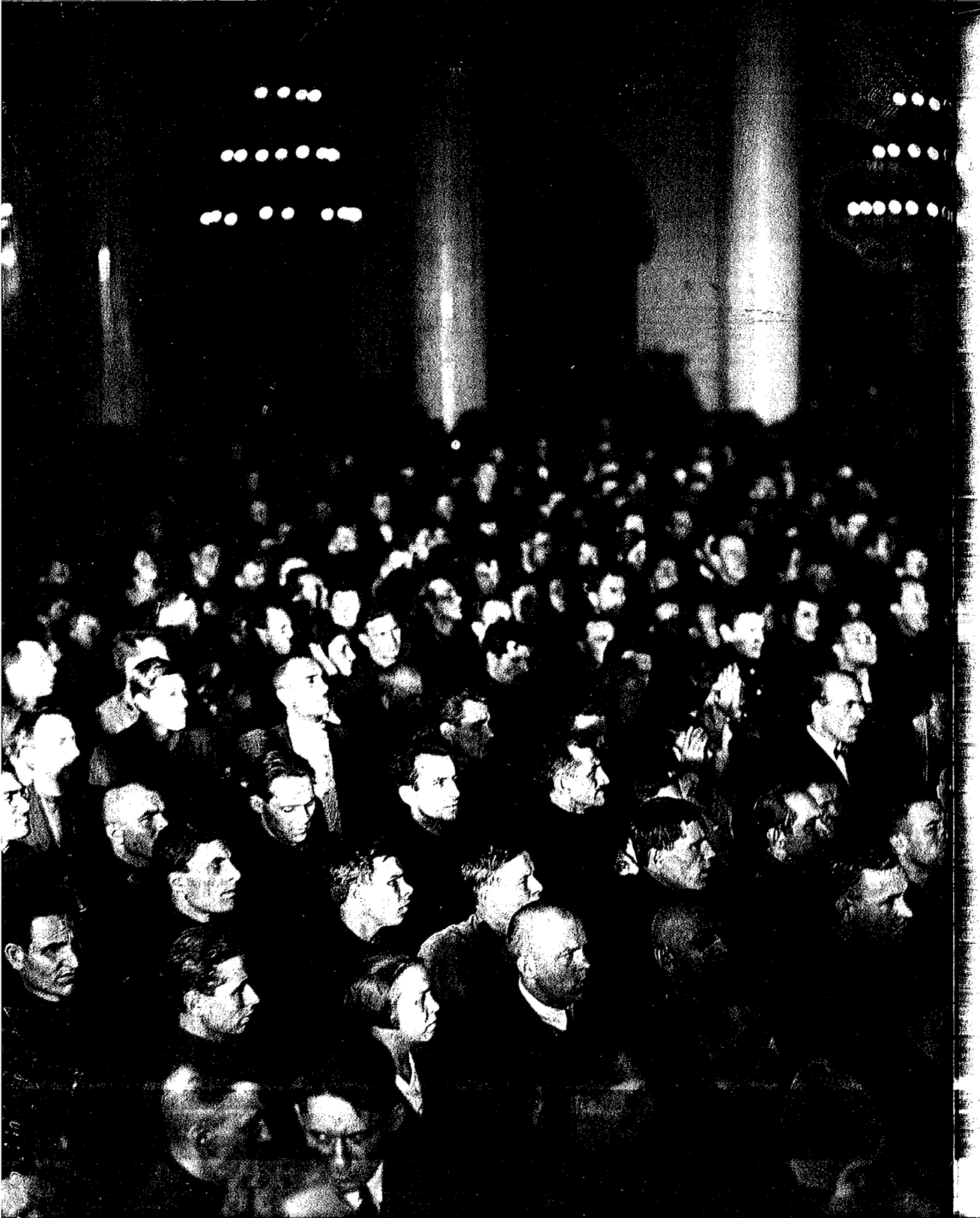

4. FEJEZET

EGY KAPÓRA JÖTT GYILKOSSÁG

A Sztálin potenciális ellenségei elleni nagyszabású tisztogatásokhoz a készen kapott ürügyet a diktátor nyílt bírálójának, Szergej Kirovnak a meggyilkolása szolgáltatta. A következő áldozatok között olyan prominens személyiségek is voltak, mint a „nép ellenségének" kikiáltott Lev Trockij.

Menzsinszkij elmozdításával Genrih Jagoda karrierje biztosnak látszott. Ám míg az OGPU hatékonynak bizonyult a kulákok felgöngyölítésében és a munkatáborok létrehozásában, sokan úgy érezték, hogy a belső fenyegetések megoldásához nincs elég hatalma. Az OGPU helyébe lépő NKVD (Narodnij Komisszariat Vnutrennyih Gyel – Belügyi Népbiztosság) az elnyomás lényegesen hatékonyabb és centralizáltabb eszközeként alakult meg.

Jagoda, az ügyes opportunista, a birodalom lázas építésével próbálta a Sztálinhoz való hűségét bebizonyítani. A rendőrséget vagy milíciát az NKVD irányítása alatt egységesítették, és különleges osztályokat hoztak létre az ellenforradalmi és a terrorizmussal kapcsolatos bűnügyek kivizsgálására. A kihallgató tiszteknek nem kellett tanúkat kihallgatniuk, és a vádlottak sem hívhattak tanúkat. Sztálinnak a cselszövések miatti valós vagy képzelt gyanakvását Martyemjan Rjutyin fellépése alaposan felszította. A központi bizottság póttagjaként Rjutyin élesen bírálta a kollektivizálás módszereit, és ebben a párt más, kevésbé fontos tagjai is támogatták, akik közül többen is Buharin hívei voltak. Rjutyint kizárták a pártból, az OGPU pedig megfenyegette. Ez azonban nem hallgattatta őt el. Következő lépése a Rjutyin-program megfogalmazása volt, amelyben a nehézipari beruházások ütemének csökkentését és a parasztság helyzetének a liberalizálását követelte.

Szemben: 1930. december 7-én, az Ipari Párt hazaárulási perének moszkvai tárgyalásán felolvassák az ítéletet a zsúfolt teremben. A Szovjetunió megdöntésének kísérletével vádolt technokraták és mérnökök akcióját az OGPU göngyölítette fel. A pert követő halálos ítéletek jó részét enyhítették, mivel a vádlottak rendelkeztek azzal a szaktudással, amelyre Sztálinnak szüksége volt a következő ötéves terv megvalósításához.

Ezenkívül Sztálint „az orosz forradalom gonosz szellemének" bélyegezte, aki vidéken a törvénytelenséget és a terrort ösztönzi, miközben a sajtót „alávaló hazugsággyárrá" degradálja. Végül a program leszögezte: „Sztálin és klikkje nem fog önként lemondani pozíciójáról, így erőszakkal kell eltávolítani."

KIROV MEGGYILKOLÁSA

Rjutyin azt is követelte, hogy Trockijt vegyék vissza a pártba. Sztálin, aki éppen egyik paranoiás időszakát élte, és éppen egy személye ellen irányuló merényletet hiúsított meg, azt kérte a politikai bizottságtól, hogy szentesítse Rjutyinnak mint hazaárulónak a kivégzését, ám kérését visszautasították. Erre még egy másik csapás is következett. A halálos ítélet ellen érvelők egyik prominens képviselője Szergej Kosztrikov (1886–1934), korábbi újságíró volt, aki bolsevik álnévként a Kirov nevet választotta. A kongresszus tagjaként és meggyőző szónokként fényes karriert futott be Sztálin uralma alatt: a politikai bizottság tagja lett, majd megválasztották a központi bizottság és a leningrádi pártszervezet titkárává, ahol azzal vádolták, hogy kiirtotta a baloldali ellenzéket. Néhány évvel fiatalabb volt vezérénél, aki testvéreként kezelte. Gyakran szabadságra is együtt utaztak. Valójában olyan közelinek tűnt a köztük lévő kapcsolat, hogy sokan már a párt jövőbeli vezérét látták benne. Azokhoz hasonlóan, akik nem vették észre a Sztálinnal való túl szoros kapcsolat veszélyét, Kirov is túllőtt a célon. Feltámadt a gyanú vele szemben, különösen akkor, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy egyre függetlenebb irányvonalat képvisel a politikai bizottság gyűlésein. Továbbá, az alkohol iránti vonzalma bőbeszédűvé tette, és alkalmanként merészen bírálta mentorát. Az is irritálóan hatott, hogy a kongresszus ülésein nem volt hajlandó az emelvényen ülni, hanem saját leningrádi delegációja körében foglalt helyet, amit bírálói szemtelen visszautasításnak tartottak.

Védencének megszelídítése céljából Sztálin ragaszkodott ahhoz, hogy 1934 nyarán hosszú időt töltsenek együtt dácsájában. Ezalatt minden erejével megpróbálta meggyőzni Kirovot, hogy változtasson állást, és Moszkvában vállaljon munkát. Kirov ezt visszautasította, és visszatért Leningrádba a Szmolnij Intézetbe, ahol pártja székelt. A következő hónapokban Sztálin rendszeresen találkozott Kirovval azért, hogy szemmel tartsa és feladatokkal lássa el. Ezután, december 1-jén, délután fél ötkor a hivatalába tartó Kirovot közelről tarkón lőtték. A merénylő Leonyid Nyikolajev volt, a párt egyik zavaros elméjű tagja, akitől Kirov korábban megtagadott egy állást. A gyilkosság után maga ellen próbálta fordítani fegyverét, de elvonszolták és később kivégezték.

A TISZTOGATÁSOK MEGKEZDŐDNEK

Sztálin a gyilkosság hírére vonattal Leningrádba sietett, majd felvázolt egy „terroristákról" szóló határozatot, és az ellenük folyó harc középpontjába az NKVD-t helyezte.

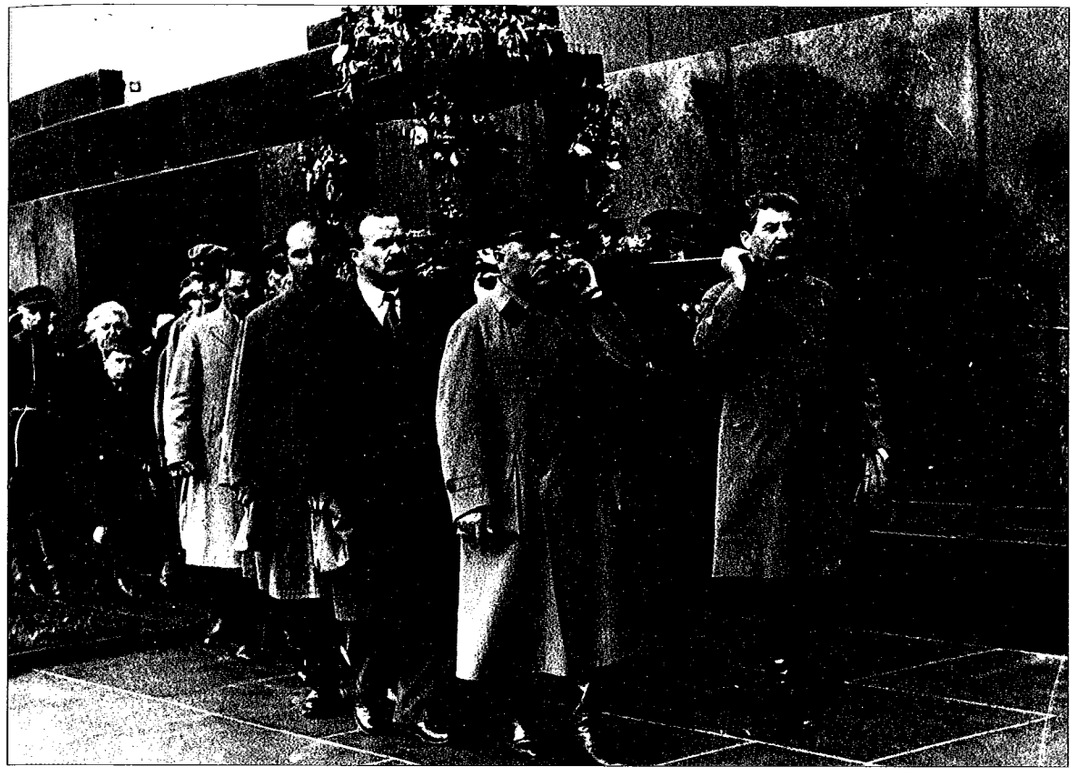

„Kirov elvtárs gyalázatos meggyilkolásának" elítélése után Sztálin (jobb oldalon) vezeti Kirov temetési menetét Moszkvában 1934 decemberében. Vele együtt haladnak a kormány legfontosabb tagjai. Sztálin jobbján Kliment Vorosilov, mögötte pedig Vjacseszlav Molotov, Lazar Kaganovics és Andrej Zsdanov látható.

A határozatban szerepel: „A terrorista cselekmények előkészítésével vagy elkövetésével vádoltak ügyét gyorsított eljárással kell tárgyalni; a jogi szervek az e csoportba tartozó bűnözők kegyelmi kérvényei miatt nem késleltethetik a halálos ítéletek végrehajtását. Az NKVD szervei hajtják végre a fenti kategóriába tartozó bűnözők halálos ítéletét rögtön, amint a bíróság ítéletet hirdetett."

Később azonban Sztálin úgy látta, hogy a tervezetet még meg kell erősíteni, és kijelentette:

1. Az ilyen esetek kivizsgálását nem több mint tíz nap alatt el kell végezni.
2. A vádlottnak a vádakat 24 órával azelőtt kell átnyújtani, mielőtt a bíróság kivizsgálja az esetet.
3. A kihallgatásba egyéb feleket nem kell bevonni.
4. Az ítéletet nem lehet semmisnek nyilvánítani, kegyelemnek helye nincs.
5. A halálos ítéletet rögtön a kihirdetése után végre kell hajtani.

A történészek véleménye még mindig megoszlik azt a kérdést illetően, hogy vajon Sztálin maga rendezte-e meg jól ismert riválisának meggyilkolását.

Sokan elgondolkodtatónak tartják, hogy Kirov testőrei miért nem voltak jelen a gyilkosság idején. Mások viszont megkockáztatják, hogy a Kirov iránti gyűlölettől fűtött, elmeháborodott Nyikolajev egyedül cselekedett; azzal érvelnek, hogy ha Sztálin és Jagoda lettek volna felelősök a gyilkosságért, a rendelkezésükre álló profi gyilkosok szolgálatait vették volna igénybe.

Bármi is az igazság, Kirov halála igencsak kapóra jött Sztálinnak, akinek ez készen kapott ürügyként szolgált a vetélytársak elleni tisztogatásokhoz. Haladéktalanul célba vették a Kirov elleni merénylet feltételezett kitervelőjét – Sztálin régi riválisát, Trockijt. A politikai bizottságot felkérték, hogy nyújtsa támogatását ahhoz, amit párton belüli tisztogatásnak is nevezhetünk. Mint ahogy sejteni lehetett, a többség támogatta az ötletet. Ez véget vetett a politikai bizottság különböző csoportjai és a párt közötti megbékélés minden lehetőségének. A megerősödött NKVD vezetésével a forradalom most nekilátott felfalni saját gyermekeit.

Az elfogott személyeket rendőrségi teherautókba zsúfolták, vagy kevésbé feltűnő járművekbe ültették azért, hogy ne ijesszék meg előre az áldozatot vagy annak szomszédjait. Majd az állambiztonsági osztály Lubjanka téri zord székházába szállították őket, amely hamarosan Moszkva legrettegettebb épületévé vált. A gyűlölt Trockij, aki ekkor Isztambul Herceg-szigetek nevű kerületében élt száműzetésben, nem volt elérhető közelségben, ám az őt támogató Zinovjevet és Kamenyevet letartóztatták és bíróság elé állították. Azzal vádolták őket, hogy Trockijtól utasítást kaptak Kirov meggyilkolására, sőt Sztálin és más pártvezetők tervezett likvidálására is. A közé a 300 ember közé tartoztak, akiket kihallgatásra szállítottak be, előtte pedig éjjel-nappal erősen kivilágított, ablaktalan zárkákban őriztek.

Az Ipari Párt elsőként 1930-ban tartott bírósági tárgyalása, amelyet még sok követ. Ezt az ügyet rendkívüli gondossággal készítették elő. A vádlottak elleni számtalan bizonyítékra következtetni lehet a bíróságra becipelt aktatorony nagyságából.

Azért, hogy ne aludjanak el, az őrök arra kényszerítették őket, hogy órákon át állva maradjanak. Az álmatlanságtól és az éhségtől kimerülten nem tudtak tisztán gondolkodni, így végül bármilyen vallomásra rá lehetett őket venni, főként azokról a bűnügyekről, amelyek kiemelt helyet kaptak az NKVD nyomozati napirendjében. Az egyformán megrágalmazott és sértegetett foglyokat a barátaik által állítólag elkövetett bűnügyekről is kifaggatták. Ezekkel a vallomásokkal más foglyokat is rá akartak bírni arra, hogy tegyenek beismerő vallomást. Kínzást is alkalmaztak, bár ez a tisztogatások kezdeti szakaszában hivatalosan még nem volt megengedett. Ha valaki egyértelműen visszautasította az együttműködést, családtagjait, sőt gyermekeit is letartóztatták, és a meggyőzés eszközeként használták fel. Ha már semmilyen más eszköz nem vezetett célra, a foglyot döntés elé állították: ha beismerő vallomást tesz, megússza a halálbüntetést; ha nem, bírósági tárgyalás nélkül kivégzik. Legtöbb esetben az eredmény ugyanaz volt: ha valaki beismerő vallomást tett, akkor is kivégezték.

Az Ipari Párt elleni per egész ideje alatt rágalomhadjárat folyt a képen látható vádlottak ellen. A pert a média kiemelt figyelemmel kísérte. Hatalmas lámpákat helyeztek el a kamerák kedvéért, a vád és a védelem beszédeit pedig egyenes adásban közvetítették. A KGB később „egy nyugati ügynökök által irányított és finanszírozott titkos kémközpont" létezéséről beszélt.

KIRAKATPEREK

Abból a célból, hogy a félelem légköre hassa át az egész Szovjetuniót és csatlós államait, három nagy „kirakatperre" került sor, amelyekkel az NKVD azt az utasítást akarta megvalósítani, hogy „egyszer s mindenkorra vessen véget a szovjet állam alapjai elleni aljas felforgató tevékenységnek".

Elsőként a két „vezető baloldali" elhajlással vádolt politikus, Zinovjev és Kamenyev perére került sor, akikből sikerült kicsikarni a beismerő vallomást. A pert a moszkvai szakszervezeti székház Október termében folytatták le. Az élesre töltött, szuronyokkal felfegyverzett NKVD-őröktől körülvett vádlottakat, 14 másik vádlottal együtt, teljesen lehetetlen helyzetbe hozták. A vádirat négy pontja a következő vádat is tartalmazta:

ANDREJ VISINSZKIJ

Andrej Januarjevics Visinszkij főügyész a szovjet hazaárulási perek hírhedt figurájaként szerepelt. Rossz hírét annak köszönhette, hogy a kínzással, alvásmegvonással és családtagjaik fenyegetésével már amúgy is megfélemlített rabokat terrorizálta.

A gazdag odesszai nemesi család sarjaként 1883-ban született Visinszkij meglehetősen szokványos háttérrel rendelkezett, ami azonban nehezen biztosította a túlélést az 1918 és 1920 között polgárháborúval sújtott Oroszországban. A kijevi egyetemen végezte tanulmányait, csatlakozott a szociáldemokrata párt mensevik (szó szerint „kisebbségi") szekciójához, majd átállt a bolsevikok oldalára. Ettől kezdve meredeken ível felfelé a karrierje – a moszkvai egyetem jogtudományi professzora, majd rektora lett, 1933-ban pedig helyettes államügyésszé nevezték ki. Főügyészként a hazaárulási perek sarkalatos pontjaként két alapelvet fektetett le: „A bűnügyi jog az osztályharc eszköze", valamint „A vallomás minden bizonyíték fölött áll." Később mindkét alapelv szerepelt *A perbeli bizonyítás elmélete a szovjet jogban* című monográfiában, amiért 1947-ben Sztálin-díjjal jutalmazták.

A kirobbanó energiával rendelkező, ám folyton ekcémával küszködő Visinszkij egy színész tehetségével tudott fellépni, amikor a vádlott meghurcolásáról volt szó. Ezt különösképpen meg lehetett figyelni, amikor Zinovjev és Kamenyev „terroristák" és tizennégy társuk perére került sor, akiket Kirov meggyilkolásával vádoltak. Záróbeszédében kijelentette: „Az ellenség ravasz. A ravasz ellenséget nem szabad kímélni. Az egész nép felhördült, amikor ezek a bűntények a tudomására jutottak... Végezetül emlékeztetni szeretném önöket, bírótársaim, hogy mit követel a törvény legsúlyosabb államellenes bűntények esetén. Emlékeztetni szeretném önöket, hogy ha mind a tizenhat személyt bűnösnek találják államellenes bűntények elkövetésében, kötelességük elfogadni a vád által javasolt törvénycikkek maradéktalan alkalmazását. Követelem, hogy a veszett kutyákat lőjék le – mindegyiküket." Aziránt lelkesedett, amit hivatalosan a „büntetés legmagasabb mércéjének" neveztek, és hivatali munkaköréhez tartozott volna, hogy részt vegyen a kivégzéseken, ám finnyás természete miatt általában ezt nem tette meg.

A második világháború befejeződése és az azt követő hidegháború nem enyhített Visinszkij könyörtelenségén. 1945-ben, a jaltai konferencia döntéseit követően, amelyek elrendelték Románia 90%-ának Oroszországhoz csatolását, ő szervezte meg a román király, Mihály lemondatását. A király tiltakozására gúnyos mosollyal így válaszolt: „Én vagyok Jalta."

1949 márciusában Visinszkijt külügyminiszterré nevezték ki, és az ENSZ-ben a Szovjetuniót képviselve gyakran intézett keserű kirohanásokat az ENSZ ellen a koreai háború idején. Sztálin halála után 1953-ban külügyminiszter-helyettessé fokozták le, ám továbbra is ő maradt a Szovjetunió állandó ENSZ-képviselője. 1954-ben halt meg New Yorkban szívroham következtében.

„Az 1932-től 1936-ig terjedő időszakban egy trockista–zinovjevista közös központ alakult Moszkvában, amely azt a feladatot tűzte maga elé, hogy terrorista cselekményeket hajtson végre a Szovjetunió kommunista pártjának vezetői (a bolsevikok) ellen a hatalom megszerzése céljából... Ez a terrorista csoport, amely Zinovjev és Trockij, valamint a közös központ közvetlen vezetése alatt állt... követte el a Kirov elvtárs elleni alávaló merényletet..."

A vádirat ismertetése több órán át tartott, amely közben Andrej Visinszkij főügyész (1883–1954) így szónokolt: „Kijelentem, hogy ezeknek a veszett kutyáknak meg kell halniuk." Saját beszéde végén az elítélteket „hazugoknak, pojácáknak, nyomorult gnómoknak és csaholó ölebeknek" nevezte.

A tárgyalásra beengedett külföldi sajtó képviselői megrökönyödve hallgatták, amikor a vádlottak beismerték, hogy részt vettek Kirov gyilkosságának és a Sztálin elleni merényletnek a kitervelésében, és az az állítás hangzott el, hogy a távol lévő Trockijt a németek arra bujtották fel, hogy fasiszta diktatúrát kényszerítsen a szovjet népre. Nem hitték el, hogy a baloldali bolsevikok egy csapásra jobboldali szélsőségesekké váljanak, mégis tagadhatatlanul nyíltan ezt vallották a tárgyaláson. Amint egy megfigyelő megjegyezte: „Minden vádlott azon volt, hogy vádat vádra halmozzon maga ellen. Nem is vált szükségessé, hogy az ügyész keresztkérdéseket tegyen fel nekik." Vallomásaikból megalázkodás sugárzott, főként, amikor Kamenyev kijelentette: „Bármi is lesz az ítélet, igazságosnak tartom." Az előre eldöntött ítélet kihirdetésekor az egyik vádlott így kiáltott: „Sokáig éljen Marx, Engels, Lenin és Sztálin ügye!" Zinovjevet és Kamenyevet rögtön az ítélet kihirdetése után tarkón lőtték.

A jól öltözött és pedáns szemüveges Andrej Visinszkij megtévesztő nyugalommal pózol a bíróságon. Sztálint képviselve nem rettent vissza a vádlottak sértegetésétől, akik közül senki sem tudta volna felvenni a versenyt lehengerlő, nagyképű szarkazmusával.

Zinovjev és Kamenyev 1936-ban lezajlott perét egy másik per követte a következő év elején, amelynek főszereplője 17 olyan személy volt, akiket azzal vádoltak, hogy Németországgal és Japánnal együttműködve a szovjet kormány megdöntésére készültek. A harmadik perre Buharin letartóztatása után került sor, akinek azonban sikerült valahogyan rehabilitáltatnia magát, mivel fontos szerepet játszott 1936-ban a szovjet alkotmány átalakításában, valamint a kormány hivatalos lapjának, az *Izvesztyijá*nak a szerkesztőjeként dolgozott. Mivel az aktív politikában nem kapott szerepet, egyre világosabban látta, hogy a Sztálinnal szembeni kezdeti fenntartásait nem nézték el neki, és lassan beérte azzal, hogy írásban kritizálja a Szovjetuniónak a náci Németországgal szembeni megbékélő magatartását.

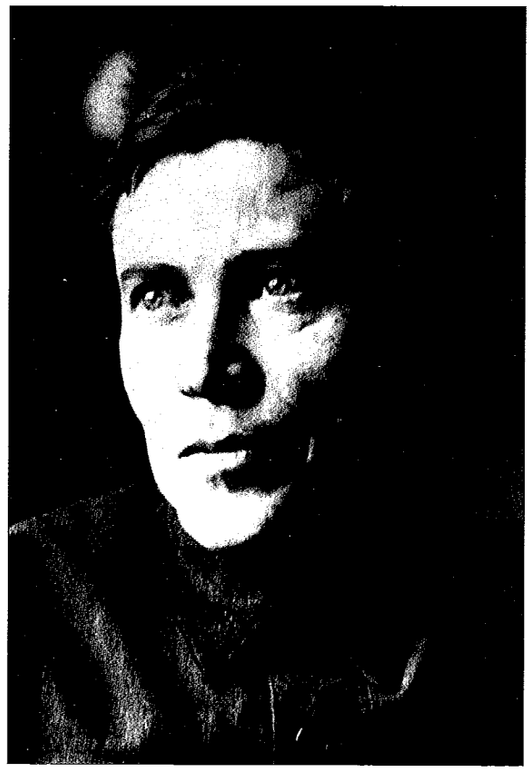

Ez a fénykép 1937-ben Moszkvában készült Nyikolaj Ivanovics Jezsovról, aki az NKVD első orosz nemzetiségű vezetője volt, és aki a belügyi népbiztosi címet is viselte. A pártapparátuson belül egy olyan biztonsági osztályt hozott létre, amely számos történész véleménye szerint elősegítette Kirov meggyilkolásának előkészítését. Az alkoholista Jezsov arról volt ismert, hogy ittas állapotban végignézte a kínzásokat és a kivégzéseket.

Ám Sztálin hamarosan trockistának bélyegezte meg. Kizárták a pártból, és letartóztatták. A képtelen vádak között szerepelt az is, hogy külföldi hírszerző szolgálatokhoz próbált csatlakozni, és Lenin, valamint Sztálin meggyilkolására készült. Buharin ügyének kivizsgálása során a teremben ülő megfigyelők, akiket szinte teljes bizonnyal az NKVD ültetett be, kórusban kiabálták: „Disznó!" és „Hazug!"

A vádlottak sorába tartozott Nyikolaj Kresztyinszkij, a veterán bolsevik is, akit 1917 augusztusában választottak a központi bizottság, két évvel később pedig a politikai bizottság tagjává. Először még támogatta az ország irányítását keserűen bíráló Trockijt, ám később elég okos volt ahhoz, hogy elforduljon tőle; a pártügyektől figyelme a diplomácia felé irányult, többek között a Szovjetunió németországi nagyköveteként is dolgozott. Az az egyszerű tény azonban, hogy korábban Trockijt támogatta, elég volt ahhoz, hogy letartóztassák, sőt még azzal is vádolták, hogy hazaáruló módon titkos kapcsolatot tartott fenn a német titkosszolgálattal.

A felhozott vádak ellen ritkán tiltakoztak a vádlottak, ám Kresztyinszkij kivételt képezett, mert így szólt a tárgyalást vezető bíróhoz, Vaszilij Ulrihhoz: „Nem ismerem el, hogy bűnös vagyok. Nem vagyok trockista. Soha nem tartoztam a jobbszárnyhoz és a trockistákhoz, akikről nem is tudtam. Egyet sem követtem el a nekem tulajdonított bűntényekből, és főként nem tartottam fenn kapcsolatot a német titkosszolgálattal." Ám az NKVD embereinek nem tartott sokáig, hogy meggyőzzék az ellenkezőjéről.

Másnap Kresztyinszkij sápadtan és meggyötörten jelent meg, határozottan egy megtört ember benyomását keltve. Álláspontja teljesen megváltozott, bocsánatot kért a bíróságtól, és kijelentette: „Tegnap a pillanatnyi erős zavarodottság hatása alatt, amit a bíróság légköre és a vád felolvasása által keltett rossz érzés okozott, és amit gyenge egészségi állapotom még tovább fokozott, nem voltam képes megmondani az igazságot. Ahelyett, hogy azt mondtam volna. »Igen, bűnös vagyok«, szinte gépiesen azt válaszoltam. »Nem vagyok bűnös«". 1938. március 15-én a szovjet kormány közölte, hogy mind a 17 vádlott, köztük Kresztyinszkij halálos ítéletét végrehajtották. Tanúk szerint, mielőtt Buharint és egyik rabtársát, Alekszej Rikovot, a politikai bizottság tagját kivégezték, Sztálint elátkozva néztek szembe hóhéraikkal.

Maga Jagoda is áldozattá vált. Azért vádolták meg, mert nem volt képes megvédeni Kirov életét, és mert nem lépett fel Buharin ellen kellő határozottsággal. A bíróságon elismerte, hogy elődjét, Menzsinszkijt (többek között) megmérgezte higanygőzzel, és utóda, Jezsov megmérgezésére is kísérletet tett, valamint hogy Buharinnal szimpatizált. Ráadásul még azt is vallotta, hogy együttműködött a német, a japán és a lengyel titkosszolgálattal. A kihallgatás alatt fizikailag bántalmazták, így szánalmas látványt nyújtott a hátul megbilincselt kezével és lecsúszott nadrágjával. Kivégzése előtt kérelmet nyújtott be, hogy fizikai munkásként dolgozhasson, ám ezt visszautasították. Az ítélet végrehajtása után családját is meghurcolták, feleségét is beleértve, akit nyolcévi kényszermunkatáborra ítéltek, ám egy évvel később halálbüntetés várt rá.

> „A halál minden problémát megold – nincs ember, nincs probléma."
>
> – Sztálinnak tulajdonított idézet

„A TÖRPE"

Utóda, Nyikolaj Jezsov (1895–1940), aki intrikákat folytatott ellene, és Sztálinnál meghallgatásra is talált, hatalmas lelkesedést tanúsított a letartóztatások és a kínzások iránt. A csupán 1,5 m magas és rokkant Jezsov „a Törpe" néven vált ismertté. Meglehetősen iskolázatlan volt, kezdetben beérte az alacsony rangú pártpolitikus szerepével, és a kommunista párt különböző regionális bizottságaiban tevékenykedett. Karizmatikus személyisége karrierjét jól elősegítette: 1935 elején a Központi Ellenőrző Bizottság elnöke lett. Így könnyen elnyerte Sztálin kegyeit, és jövendő karrierjét is jól előkészítette egy tanulmány megírásával, amely részben az elkövetkező tisztogatások ideológiai alapjává vált; ebben azzal érvelt, hogy a politikai ellenzék léte elkerülhetetlenül erőszakhoz és terrorizmushoz vezet. A tanulmány azonban abban is hasznosnak bizonyult, hogy segítségével elérte végső célját: az NKVD élére került. Jezsov előtte sokat bírálta a szervezet működését, mert szerinte az állambiztonsági műveletek fő csapásiránya „nem a szervezett ellenforradalmi szervezetek ellen irányult, hanem a szovjetellenes agitáció elszigetelt esetei, a mindenfajta hivatali visszaélések, a huliganizmus, a köztörvényes bűnügyek stb. ellen". Továbbá kritizálta a politikai foglyok speciális börtöneit, amelyek „inkább hasonlítottak kényszerüdülőkre, mint börtönökre... A foglyok közeli kapcsolatba kerülhettek egymással, megtárgyalhatták az országban folyó politikai eseményeket, szovjetellenes tevékenységet szervezhettek meg szervezeteik számára, és kapcsolatot tarthattak fenn a külvilággal".

Jagoda leváltása után az NKVD vezetőjeként és a Központi Végrehajtó Bizottság Elnökségének tagjaként egy ideig Sztálin teljes bizalmát élvezte, akinek közvetlen és titkos jelentéseket kellett tennie.

A szovjet munkaerő lojalitását biztosítandó, Sztálin fontosnak tartotta az emberek tájékoztatását valamennyi állambiztonsági intézkedésről. 1936. augusztus 28-án a leningrádi turbinagyár munkásai tájékoztatáson vesznek részt Zinovjev, Kamenyev és a másik 14 személy peréről és kivégzéséről, akik a vádak szerint merényletre készültek Sztálin ellen, valamint Kirov meggyilkolásának előkészítésében is szerepet vállaltak. Az ország munkásait meggyőzték arról, hogy határozataikkal támogassák a kormány döntéseit.

Hatáskörébe főként az tartozott, hogy letartóztatta és eltávolította a szovjet politikai és katonai vezetés gyanús tagjait más olyan személyekkel együtt, akiket hűtlenséggel és „rombolással" gyanúsítottak.

A tisztogatások eredetileg a nemesség és a kispolgárság túlélő tagjai ellen irányultak, akiket Jagoda korábban vezető pozíciókba ültetett. Azokat, akiknek sikerült megúszniuk a halálbüntetést, gulagokba küldték, amelyekről Jezsov úgy vélekedett, hogy nincsenek kellően kihasználva. 1938-ban a túlélőkről készült adatok szerint a kaotikus és túlzsúfolt táborokban a halálesetek száma 90 000 főre emelkedett, a rabok 10%-át kitéve. A városok utcáin, főként Moszkvában és Leningrádban az éjszakai bűnözés eddig soha nem látott méreteket öltött.

A korábbi kommunista propaganda hajlamos volt úgy kezelni a köztörvényes bűnözőket, mint a munkásosztály eltévelyedett, ám javítható bárányait. Ez a retorika ezentúl nem állta meg a helyét; a letartóztatott személyeket deportálták és kivégezték. Az NKVD ügynökei szó szerint mindenütt jelen voltak, és sokat tanultak a hitleri Gestapo módszereinek gondos tanulmányozásából. Egy kocsmában elmesélt szovjetellenes vicc már elég okot szolgáltatott a letartóztatáshoz, a szovjet büntető törvénykönyv szabad értelmezése mellett.

Az elítélendő „propaganda- és csoporttevékenység" szinte bármi lehetett, amelyet az NKVD annak tartott. Jezsov felpörgette az NKVD működését: négyszeresére emelte az alkalmazott detektívek számát, és a vallomások kikényszerítésére is további embereket vett fel. Az általa elrendelt kivégzéseket már nem a Lubjanka pincéiben hajtották végre, hanem egy közeli udvaron épített „vágóhídon". Távolabbi falát fából építették azért, hogy felfogja a lövedékeket, a padlóját pedig locsolócsővel mosták fel. A kivégzések után a holttesteket fémdobozokba helyezték, majd a számos krematórium egyikébe szállították. Ezt követően a hamvakat tömegsírokba szórták.

BERIJA – A SZOVJET HIMMLER

1938 végére Sztálin úgy ítélte meg, hogy a terror, legalábbis egy időre, kifulladt, és a tömeges kivégzések bomlasztják a hangulatot és a hatékonyságot. A magára erőltetett túlhajszolt munkától Jezsov egészsége, amely soha nem volt tökéletes, még tovább romlott, alkoholizmusa súlyosbodott. Az év novemberében elbocsátották. Utóda a grúz Lavrentyij Berija (1899–1953) lett, aki eredetileg építészetet tanult Bakuban, ám később a Csekához csatlakozott.

Odaadással szolgálta a szervezetet, míg végül a Kaukázuson túli vidék OGPU-szervezetének vezetőjévé nevezték ki, ahol nagyszámú tisztogatást hajtott végre.

Pályafutásának kezdeteitől fogva Berija rendkívüli népszerűtlenségnek „örvendett". Kopaszodó, alacsony, kövér, érzéki ajkakkal és csíptető mögé bújtatott kígyószemekkel; szexuális hajlamai egyszerre voltak perverzek és kielégíthetetlenek. Szokásához tartozott, hogy hivatali limuzinjával végiggördült az utcákon, miközben a fiatal nőket vizslatta.

TISZTOGATÁSOK A HADSEREGEN BELÜL

Az 1930-as évek tisztogatásainak idején Mihail Spigelglasz, az NKVD külföldi hírszerzési csoportjának főnöke egy összeesküvésről szerzett tudomást, amely nem kisebb célra irányult, mint Sztálin uralmának és a Szovjetuniónak a megdöntésére, és amelyet a Vörös Hadseregen belüli csoportok terveltek ki. A főparancsnokokat haladéktalanul egész napos megfigyelés alá helyezték. Jezsov főként a Szovjetunió marsalljára, Mihail Nyikolajevics Tuhacsevszkijre (1893–1937) gyanakodott, akit „politikailag fertőzöttnek" tartott. Mint ahogy sejthető volt, rögtön értesítette Sztálint. Több szovjet tisztet is letartóztattak és brutálisan kihallgattak: a kínzás hatására az egyik dandárparancsnok azt vallotta, hogy létezik az összeesküvés a hadseregen belül.

Nem ez volt az első eset, hogy Tuhacsevszkij, a tehetséges arisztokrata bajba került. Szmolenszkben született, lengyel család sarjaként, és az orosz forradalom után csatlakozott a bolsevik párthoz. A Vörös Hadseregen belüli gyors karrierjét annak köszönhette, hogy az orosz polgárháborúban Moszkva védelmét rábízták. Trockij, aki akkor bolsevik honvédelmi biztos volt, 1919-ben megbízta az ötödik hadosztály irányításával, és ő vezette azt a hadjáratot, melynek során visszaszerezték Szibériát a fehér seregektől. A következő évben a Szovjetunió Lengyelországgal szembeni háborújában ő vezette a szovjet csapatokat, ám Varsó mellett vereséget szenvedett. Ekkor az a vád érte, hogy „grandiózus terveket" szőtt, túlzottan nagyra törő és „ellenforradalmár".

Ám annak ellenére, hogy nem mindenki szerette az alacsonyabb beosztású tisztek közül, mivel arrogánsnak tartották, Tuhacsevszkij továbbra is vezérkari főnök és helyettes védelmi biztos maradt, valamint 1931-ben fontos szerepet játszott a Vörös Hadsereg megreformálásában. Azonban ideje lejárt. Bár az orosz és a német kutatók véleménye különbözik, úgy tűnik, hogy a hullámok 1936-ban csaptak össze a feje fölött.

Náci kém

Minderről Nyikolaj Szkoblin, a Párizsban tartózkodó orosz emigráns tehet, aki kockázatos életet élve mind az orosz NKVD-nek, mind a náci SD-nek kémkedett. Az SD-főnökkel, Reinhard Heydrichhel (1904–1942) folytatott egyik megbeszélésén azt állította, hogy Tuhacsevszkij nemcsak a Vörös Hadsereg ellen készít elő merényletet, hanem annak egyes csoportjait a Harmadik Birodalom ellen akarja irányítani.

Heydrich, valamint Heinrich Himmler (1900–1945) számára Szkoblin információjának valóságértéke nem volt vitatható. Ha Sztálin is értesülne a puccsról és eltávolítaná néhány főtisztjét, a szovjet haderő sokkal kisebb veszélyt jelentene Németországnak.

Ám a pletyka nem elég. Heydrich számára nyilvánvaló volt, és ezzel Hitler is egyetértett, hogy Sztálin bizonyítékokat követel. Ha nincs bizonyíték, koholni kell.

Amikor megtalálta a megfelelő személyt, megragadta, belökte az autó hátsó ülésére, majd egy félreeső helyen megerőszakolta. Ki mert volna panaszt emelni?

Sztálint egyfolytában irritálta Berija behízelgő modora, mégis nagyra becsülte páratlan energiáját és szervezési képességeit. „Lavrentyij Berija a mi Himmlerünk" – mondta elismerően Sztálin. Berijának az NKVD tagjaként elsődleges célja az volt, hogy megszabaduljon Jezsovtól, akinek pozícióját sikerült is aláásnia a Sztálinnak közvetlenül és lassan beadagolt rágalmaival.

A hamisítás – a német és a szovjet hadsereg tisztjei közötti hamisított levelek gyártása, valamint Tuhacsevszkij aláírásának ügyes lemásolása – nem okozott gondot az SD-nek. Ennek eredménye Sztálinhoz is eljutott az NKVD útján.

Heydrich SD-je magának követelhette a sikert, hogy Szkoblin tábornokon keresztül feltárhatta Tuhacsevszkij szándékait. A szovjet ügyek brit szakértője, Robert Conquest szerint azonban Sztálint kezdettől fogva érdekelték a hadsereg viselt dolgai, és örült a további „bizonyítéknak". Célja az idősebb katonai vezetők eltávolítása volt, akik közül néhányat különösen veszélyesnek ítélt, mivel ők még a cári időkben is szolgáltak.

A sors iróniája, hogy Sztálin nem használta fel a hamisított leveleket, inkább a megfélemlítés, a vallomáskicsikarás, a kínzás és a zsarolás jól bevált módszereihez folyamodott. Mindenesetre, Heydrichet megelőzve, Jezsov felállította a „Különleges Ügyek Igazgatóságát". Ez a „Különleges Iroda" néven ismertté vált hivatal foglalkozott a Tuhacsevszkij elleni nyomozás elvégzésével.

Letartóztatások és kihallgatások

1937. március 3-ára előkészítették a terepet. Ezen a napon Sztálin, a kommunista párt központi bizottsága előtt tartott beszédében utalt arra a hatalmas kárra, „amit a Vörös Hadsereg néhány kémje okozhat az országnak". Május 11-én Tuhacsevszkij elveszítette háborús népbiztos-helyettesi állását, és a Volgai Katonai Körzet parancsnokává fokozták le. Három nappal később letartóztatták hét másik, cinkosának tartott személlyel együtt. Sorsuk a megjósolható forgatókönyv szerint alakult: kihallgatások, alvásmegvonás és egész napos ütlegelés gumibottal; Tuhacsevszkij vérző kézzel írta alá vallomását. A tárgyalás után mind a nyolc embert elővezették, majd a Lubjanka fő ítélet-végrehajtója, V. M. Blohin egyenként lelőtte őket.

Berija hivatalba lépésével a kihallgatások brutalitása minden eddigi mértéket felülmúlt. Ennek egyik tipikus példája Vaszilij Bljuher marsallnak, a volt gyári munkásnak az esete, aki látványos sikert ért el a Japán elleni orosz védelem kiépítésében. Többek között a japánoknak való kémkedés gyanújával tartóztatták le. Mielőtt 1938. november 9-én meghalt, az egyik szemét megvakították, tüdőembóliát kapott, a hasi szerveit szétzúzták. Ám Sztálin bosszúszomja még mindig nem nyert kielégülést. Útmutatásainak megfelelően az összes köztársaság munkásai, parasztjai és katonái azt az utasítást kapták, hogy követeljék a halálos ítéleteket.

Eltérő statisztikai adatok jelentek meg a tisztogatások során a fegyveres erők likvidált tagjainak számáról, ám az ismert tény, hogy 1937 májusa és a következő év szeptembere között mintegy 36 700 katonatisztet és több mint 3000 tengerésztisztet bocsátottak el. 1937 és 1941 között a zászlóaljak és a századok tisztjei közül 43 000-et tartóztattak le és lőttek agyon vagy küldtek gulagokba.

Bár Lavrentyij Berija az NKVD főnökeként a szovjet vezetőség egyik legkegyetlenebb embere volt, a tisztogatások után megpróbálták egy viszonylag liberális reformerként beállítani. Valójában, uralma alatt a letartóztatások és kivégzések éppúgy folytak, mint Jezsov idején. 2000 márciusában az orosz szövetségi legfelsőbb bíróság visszautasította Berija családjának azt a kérését, hogy helyezzék hatályon kívül a Berija ellen 1953-ban hozott ítéletet.

Jezsovot azonban még így is csak 1940. január 16-án sikerült „jégre vinni", amikor Sztálin aláírta a halálos ítéletét, 345 másik személyével együtt.

Azok után, hogy alkoholelvonó kúrára kórházba zárták, majd a korábbi beosztottjai ezúttal őt verték meg, február 2-án Vaszilij Ulrih, a hóhér elé kellett állnia. Ezt megelőzően elutasította Berijának azt a javaslatát, hogy tegyen vallomást, kijelentve, hogy a párt 25 éven át tartó szolgálata alatt „tisztességgel harcoltam az ellenség ellen és irtottam... Minden tőlem telhetőt megtettem az összeesküvések leleplezéséért". Itt elhallgatott, majd utolsó mondatában tagadta bűnösségét, amelynek megvallására kényszerítették, és csak azt kérte, hogy: „Lőjetek le nyugodtan, csak arra ügyeljetek, hogy gyorsan haljak meg." Az ítélet kihirdetésekor azonban cserbenhagyta a bátorsága. Üvöltött, amikor kicipelték a kivégzőudvarra, és agyonlőtték.

Az orosz emberek, akiket félelemmel töltöttek el a tisztogatásokról szóló, széles körben terjesztett hírek, megkönnyebbültek Berija hatalomra lépésekor, akit atyáskodó reformerként hirdettek. Berija gyorsan megértette, hogy a Jezsov uralma alatt korlátlan hatalommal rendelkező NKVD-t sürgősen át kell alakítani. Mindenki érezte, hogy a terror kifutotta magát, és hogy a legcsekélyebb vádak alapján történő letartóztatások a munkaerő pazarlását jelentik, és eredménytelenek. A rendőri eljárások hagyományos módszereit vezették be: nyilvános tárgyalásokat csak akkor tartottak, amikor szilárd bizonyítékok támasztották alá a terrorista cselekmények előkészítését vagy elkövetését. Az őrizetbe vétel pontosan őrizetbe vételt jelentett, nem pedig egyszerűen a letartóztatás eufemisztikus kifejezését, amelyet megfélemlítés és kivégzés követett.

TROCKIJ MEGGYILKOLÁSA

E változások eredményeként a letartóztatások gyakoribbá váltak. Az egyik nevezetes eset a veterán bolsevik, a közeli munkatárs és szintén grúz Grigorij Ordzsonikidze (1886–1937) letartóztatása volt. A politikai bizottság tagjaként és a Munkás-Paraszt Felügyelet elnökeként a kulákok elleni fellépést támogatta. Ám később erőteljesen kifogásolta a katonatisztek ellen folytatott pereket. Sztálin korábban „tökéletes bolseviknak" tartotta, ám most már „huliganizmussal" vádolta. Továbbá azzal is gyanúsították, hogy befolyását latba vetve próbálja megvédeni barátait az NKVD ellenük folyó vizsgálatai során, ezért lakásába betörve megpróbáltak bizonyítékokat szerezni ellene. A híresztelések szerint felszólalásában bírálni készült Sztálint az 1937 áprilisában tartandó plénumon. Két hónappal a plénum előtt Ordzsonikidze halott volt.

Egy rögtönzött orvosi jelentés ezt állapította meg: „17.30-kor, amikor délutáni pihenőjét tartotta, hirtelen rosszul lett, majd néhány perccel később szívroham következtében meghalt." Ez az állítólagos halálok nyilvánvaló hazugság volt. A lakásból lövés zaja hallatszott ki, majd amikor Ordzsonikidzét megtalálták, holtan feküdt az ágyán. A gyilkosságról értesülve Sztálin sietett, hogy megnézze a holttestet, ugyanakkor kihasználta a lehetőséget, és kamera elé állította Ordzsonikidze özvegyét, Zinaidát és az illő megdöbbenést tanúsító munkatársakat.

A halálesetet széles körben öngyilkosságnak állították be, ám kétségek lengték körül; később az a nézet terjedt el, hogy öngyilkosságnak feltüntetett gyilkosságról van szó, amelyet az NKVD követett el. Bármi is az igazság, Ordzsonikidzétől úgy vettek búcsút, mint a sztálinizmus népszerű alakjától, felravatalozását és gyászszertartását gondosan előkészítették, hamvait Kirov hamvai mellé temették a Kreml falában.

A második világháború előtt és alatt Berija gyakorlatilag bármit megtehetett. Maradt azonban egy sürgető és befejezetlen ügye még a tisztogatások idejéből: Lev Trockij eltávolítása, akiről úgy tudták, hogy Mexikóban él. A gyilkosságok nem korlátozódtak a Szovjetunióra; a biztonsági szolgálat karja messzire elért. Trockij korábbi titkárának, Rudolf Klementnek fejetlen holttestét a Szajnából halászták ki 1937-ben, míg egy másik, Svájcban bujkáló munkatársát egy kávéházba csalták Lausanne-ban, meglőtték és agyonverték.

Szoba a mexikói Coyoacánban, ahol Lev Trockijt leütötték egy jégcsákánnyal, amit Ramón Mercader az esőkabátja alatt rejtett el. A spanyol kommunista együttműködött az NKVD-vel, amely nagy előszeretettel használta ezt a módszert áldozatai likvidálásához.

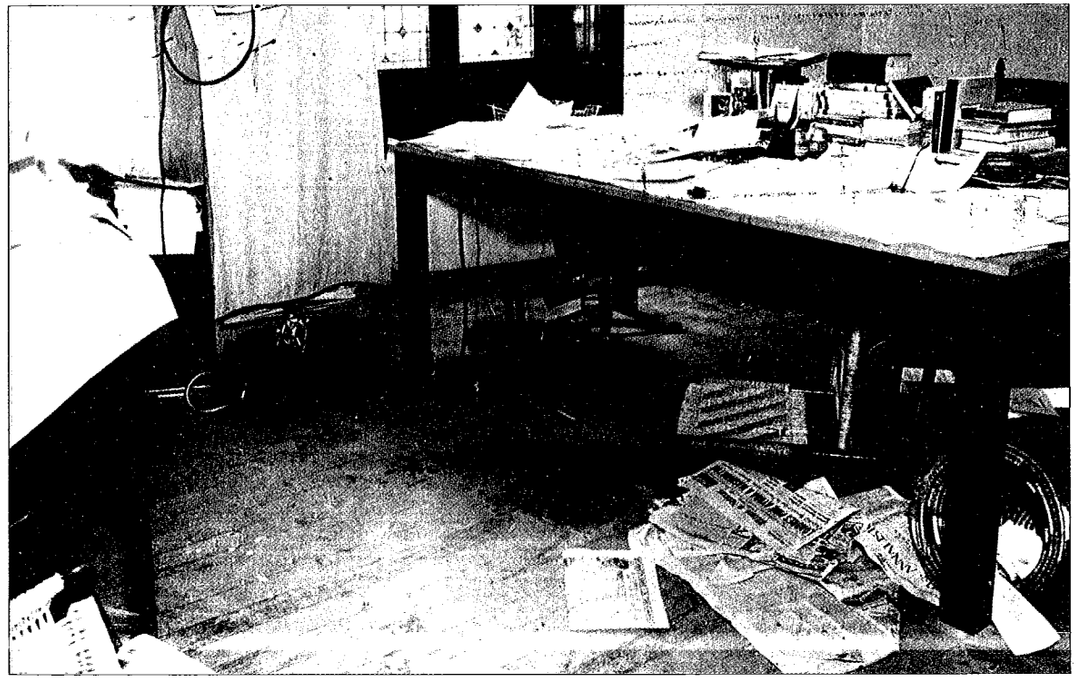

Attól kezdve, hogy Trockij megérkezett Mexikóba, a helyi kommunista párt szolgai módon követte a moszkvai irányvonalat, és minden lehetséges módon megpróbálta őt lejáratni. Az újságok a párt által irányított szakszervezetekkel karöltve kampányt indítottak, melynek során azt állították, hogy Trockij összeesküvést forral a kormány ellen, „fasiszta és reakciós elemekkel együttműködve". Az első közvetlen merénylet Trockij ellen 1940. május 24-én történt. Az NKVD egy halálbrigádot állított fel, amelynek tagjait rendőr- és katona-álegyenruhába öltöztette be. Ezenkívül a férfiak géppisztolyokat, házi készítésű gyújtóeszközöket és két dinamitot is maguknál hordtak. Vittek még magukkal létrákat, csáklyákat és motoros fűrészt is. Amint bejutottak Trockij lakásába, a géppisztolyokkal tüzet nyitottak és gyújtogattak azért, hogy a gyilkosságon kívül Trockij hatalmas archívumát is tönkretegyék. Trockij és felesége, Natalia túlélték a rohamot, mivel bebújtak az egyik ágy alá, miközben unokájuk, Szeva könnyebben megsérült. Ráadásul a támadók még egy időzített bombát is hagytak a lakásban, ami azonban nem robbant fel. A biztonsági őrt, akit csellel rávettek, hogy engedje be őket, elvonszolták, majd megölték, a holttestét pedig egy mészkőbányába dobták.

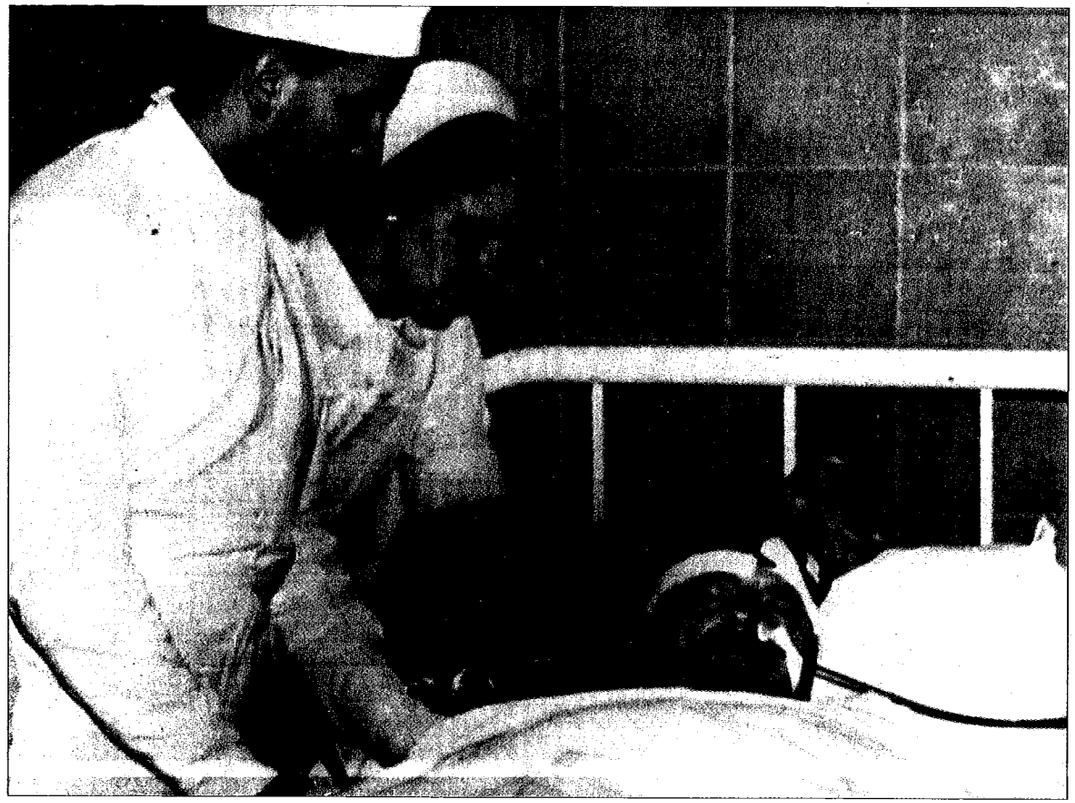

Lev Trockij a halálos ágyán. Mielőtt meghalt, a szívére mutatott, majd zihálva ezt mondta angolul: „Itt érzem... hogy eljött a vég... Most sikerült nekik."

Ramón Mercader a kórházban, Mexikóvárosban 1940. augusztus 20-án. A vele kapcsolatot tartó NKVD-tisztet egészen a Szovjetunió bukásáig börtönben tartották. 1960. május 6-án történt szabadon bocsátása után Havannába költözött, ahol Fidel Castro védelmét élvezte. A következő évben a Szovjetunió hőse emlékéremmel tüntették ki. Havannában halt meg 1978-ban, majd a moszkvai KGB-múzeumban kitüntetett helyet kapott.

A következő merényletet Naum Eitingen NKVD-ügynök tervelte ki. Megbízta Ramón Mercadert, a fanatikus sztálinistát, hogy férkőzzön Trockij kegyeibe, jusson be a házába, és ölje meg. Néhány kötetlen találkozó után Mercader arra kérte Trockijt, hogy olvassa el az általa írt cikket. Ez adta meg a jégcsákánnyal felszerelkezett Mercadernek az alkalmat, amire várt. A fegyver nagy erővel sújtott le Trockij fejére, ám nem ölte meg, és kiabálására az őrök berontottak a dolgozószobába. Mikor Mercaderre vetették magukat, maga Trockij állította le őket, és ezt kiáltotta: „Ne öljétek meg. El akar valamit mesélni." Trockijt kórházba szállították, ahol 24 órával később meghalt. Magát Mercadert is kórházba szállították, mivel az őrök alaposan megverték; készséggel beismerte a gyilkosságot. Fotósoknak pózolva még azt is bemutatta, hogyan sújtott le a jégcsákánnyal. A gyilkosságért 20 évi börtönbüntetésre ítélték. A tisztogatások egyik legfontosabb fejezete ezzel lezárult.

Ezzel egy időben az NKVD jelentős átalakítására került sor, amelyet a háború tett szükségessé. A biztonsági szolgálatok további megerősítése volt az elsődleges feladat. Így egy 1941. február 3-án elfogadott törvény elkülönítette az Állambiztonsági Főhivatalt az NKVD-től, és különálló minisztériummá vagy népbiztosi hivatallá változtatta NKGB (Narodnij Kommisszariat Goszudarsztvennoj Bezoprasztnosztyi – Állambiztonsági Népbiztosság) néven. Élére Vszevolod Nyikolajevics Merkulovot, Berija egyik régi barátját nevezte ki, aki korábban az ő kaukázusi megbízottja volt. Az NKGB hatalmi bázisa gyorsan kiszélesedett, és hamarosan magában foglalta a Vörös Hadsereg és a Tengerészet irányítását is. Az egész biztonsági apparátus immár a háború szolgálatában állt.

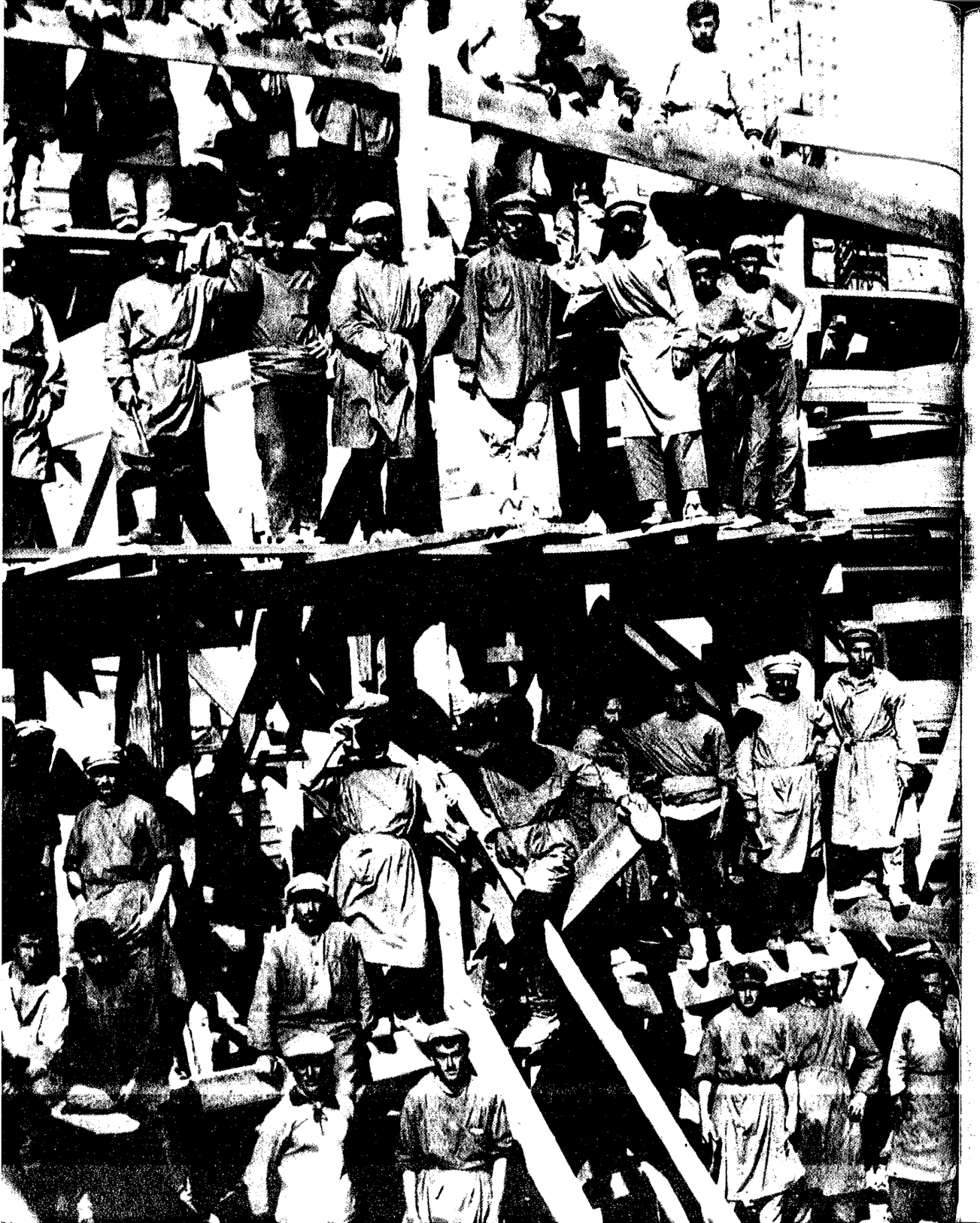

5. FEJEZET

HAJNALI DEPORTÁLÁSOK

A háború árnyékában, valamint az ország területi egységének és saját uralmának az elveszítése miatti félelmében Sztálin több millió potenciális ellenség, köztük krími tatárok, ukránok, lengyelek, lettek, görögök és törökök könyörtelen deportálását kezdte el.

Az 1930-as években Szovjet-Oroszország vezetői a náci Németország egyre erősödő nacionalizmusán kívül az ország határaitól keletre, nyugatra és délre is veszélyt sejtettek. Finnországot, Lengyelországot, a japán birodalmat és a kiterjedt balti államokat ellenséges területeknek tekintették. Megfontolt politikai döntés eredményeként több mint 1,5 millió embert – muszlimokat, Volga melletti németeket, a Krím félsziget és a Kaukázus területéről hét nemzetiséget – erőszakkal deportáltak és áttelepítettek. Ennek ürügye, ha egyáltalán felhoztak ilyet, a szovjet uralommal szembeni feltételezett szembenállás, az elszakadás vágya és a háború kitörése után a németekkel való állítólagos kollaboráció volt.

A deportálások szuperhatékony gépezete Berijának, az NKVD főnökének a vezetése alá került, aki különvonatán járta a Kaukázus vidékét és Ukrajnát, és a rendkívül aljas etnikai tisztogatás célpontjaiként kiválogatta a krími tatárokat, kalmüköket és csecseneket. Az NKVD a politikai elnyomás jól kidolgozott forgatókönyve alapján végezte munkáját. A helyi pártvezetők letartóztatását és széles nyilvánosságot kapó kirakatperét gondosan megtervezett előkészületek előzték meg a kiszemelt felkelők erőszakos eltávolítására. E kijelölt területek felett az NKVD-trojka („hármas") állt, három olyan személy, aki egyedül az NKVD Különleges Tanácsának tartozott elszámolással, és aki a „peren kívüli büntetésekkel" volt megbízva – az elnevezés tipikus elkendőzését jelenti annak, hogy jogi eljárás nélkül rendelhettek el deportálást, bebörtönzést vagy halálbüntetést.

Szemben: Bár Sztálin és Berija grúz volt, a szovjet rendszer a grúzokat is éppen olyan szigorral nyomta el, mint a többi etnikai csoportot. 1922-ben, 18 hónappal azután, hogy a szovjet csapatok megszállták a független Grúziát, Berija lett a Cseka grúz szervezetének, majd a grúz GPU-nak a főnöke. Az 1920-as évek közepétől Berija rendőrsége a nemesség, az értelmiség, a politikusok és a közhivatalnokok sorainak tisztogatásába kezdett, akik közül rengeteget ítéltek kényszermunkára és közmunkára, amint itt látható.

A japán kémkedés elhárításának ürügyén a koreaiak váltak célponttá, mint például az itt láthatók is, akiket 1933-ban fényképeztek le, amint egy szibériai munkatáborban dolgoznak. Négy éven belül a koreai foglyok egész Közép-Ázsiában jelen voltak.

KOREAIAK ÉS UKRÁNOK

1937 szeptemberében és októberében a trojka éjt nappallá téve dolgozott azon, hogy 172 000 koreait áttelepítsen Oroszország távol-keleti határvidékeiről; az erről szóló határozatot a párt központi bizottsága hozta, Molotov és Sztálin aláírásával. Az indoklás szerint erre azért volt szükség, hogy „megszüntessék a japán kémek beszivárgását a távol-keleti *krajra* (vidékre). Az NKVD-nek – amelyet ekkor Berija elődje, Jezsov irányított – a koreaiak áttelepítésében játszott szerepét Henrik Lusov felügyelte, a csekisták idejéből megmaradt kegyetlen bérenc. A tevékenységét nagyra becsülő kormány Rosztovból áthelyezte a távol-keleti *kraj* élére. A hatalmas kelet-ázsiai sztyeppét, ahol ma Kazahsztán található, a koreaiak egyik fő letelepedési helyéül szemelték ki; ez a ritkán lakott, dimbes-dombos, füves vidék évszázadok óta nomád legelőként szolgált.

A deportálások másik fő területe Ukrajna volt, ahol több száz éve lengyel parasztok dolgoztak, akik békésen együtt éltek a német kisebbséggel. Itt a deportálások első hulláma 1936-ban kezdődött. Arról, hogy az NKVD nevében az MVD (Minyisztyersztvo Vnutrennyih Gyel) hogyan végezte munkáját, egy gazdag ukrán falu, Zsitomir lakóinak tapasztalatai tanúskodnak.

Az egyik nyári estén az állambiztonság tisztjei összehívták a falu tanácsát. Tájékoztatták a falu vezetőit, hogy egyes családokat „saját érdekükben" ismeretlen helyre szállítanak. A házak ajtaját bezárták, a férfiakat őrizetbe vették. A családoknak megparancsolták, hogy csomagolják össze a holmijukat, és adják el állataikat. Ezután marhavagonokba zsúfolták őket, ahol kéthetes utazás várt rájuk, míg végül Kazahsztánba érkeztek. A sztyeppét nyáron a száraz, perzselő hőség, télen pedig a sűrű hóesés és a nagy hideg jellemezte. Megérkezés után az egyik családot, amelynek néhány tagja túlélte az utazást, egy magas fűvel benőtt földdarabhoz vezették, ahol csupán egy újonnan ásott kút és tábla állt ezzel a felirattal: „2-es számú falu". A megalázás módszeresen folyt: a deportáltak jó részét egyszerűen kirakták a sztyeppe kellős közepén, és mindenféle szerszám nélkül otthagyták. Így sárból és szalmából kellett téglát készíteniük, és ha főzni akartak, állati trágyából kellett tüzet rakniuk. Sokan az első telet sem élték túl. Akik pedig túlélték, „különleges telepeseknek" vagy „az állam ellenségének" lettek minősítve – valójában falusi munkatáborok lakói voltak. Minden lépésüket árgus szemekkel figyelték. A vallásgyakorlást és a lengyel nyelv használatát szigorúan megtiltották, ellenkező esetben az MVD ügynökei letartóztatták őket.

A megalázás módszeresen folyt: a deportáltak jó részét egyszerűen kirakták a sztyeppe kellős közepén, és mindenféle szerszám nélkül otthagyták. Így sárból és szalmából kellett téglát készíteniük, és ha főzni akartak, állati trágyából kellett tüzet rakniuk.

A lengyelek következő áttelepítési hullámát az 1939. szeptember 28-án aláírt szovjet–német paktum követte, amely megerősítette Lengyelország felosztását a két állam között. Mintegy 1,5 millióra tehető azoknak a lengyeleknek a száma, akiket „társadalmilag veszélyesnek" vagy szovjetellenesnek nyilvánítottak, és a következő két évben Kazahsztánba vagy Szibériába deportáltak.

A BALTI ÁLLAMOK ÉS A VOLGA MENTI NÉMETEK

Amikor a Szovjetunió által 1940-ben elfoglalt balti államokra került sor, Ivan Alekszandrovics Szerov (1905–1990), az NKVD helyettes vezetője, később pedig a KGB főnöke sajátos és rideg utasításokat adott ki: „A műveleteknek hajnalban kell kezdődniük. A műveleti csoport vezetője, miután bejutott a deportálandó személy otthonába, terelje egy szobába az egész családot... Tekintettel arra a tényre, hogy nagyszámú deportáltat kell letartóztatni és különleges táborokban elosztani, és hogy családjaikat különböző vidékeken lévő, különleges telepekre kell szállítani, fontos, hogy mind a családtagok, mind a családfő eltávolításának művelete egy időben történjen, anélkül hogy értesülnének a rájuk váró szétválasztásról."

Lengyelek, lettek, észtek és litvánok tartoztak az áldozatok közé, akiknek a szenvedése 1940-ben csak fokozódott, amikor a Szovjetunió elfoglalta a balti államokat.

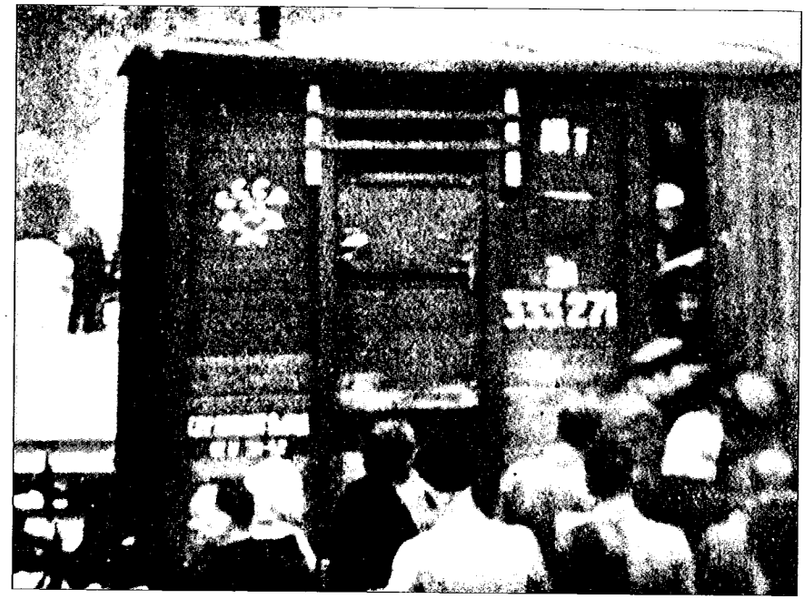

1941. június közepén a szovjet biztonsági erők mintegy 15 000 lett személyt, köztük 2400 kisgyermeket deportáltak. Marhavagonokba terelték be őket, amelyekben heteket, sőt hónapokat töltöttek. A szovjetek által cenzúrázott lett napilapok erről még csak említést sem tettek; így azok, akiket nem hurcoltak el, nem tudhatták meg, mi történt a deportáltakkal.

A táborokba való utazás körülményei rémisztőek voltak. Minden vagon fapadlózatán egy közönséges lyuk tátongott, ami illemhelyként szolgált. A kevés levesből, kenyérből és sózott halból álló étrend elkerülhetetlenül a csecsemők és öregek kiszáradásához és ezzel halálához vezetett. A vagon felszakított padlózatán át történő menekülés kísérletei könnyen végzetesnek bizonyultak: az őrök acélkaszát szereltek az utolsó vagon aljára, ami félbevágta a menekülőket.

Sztálinnak a kisebbségek hűtlenségére vonatkozó rögeszméje csak még tovább fokozódott a Barbarossa-hadművelet idején, amikor 1941. június 22-én a németek megtámadták a Szovjetuniót. A megszálló németekkel – akiket gyakran a kommunista elnyomás alóli felszabadítóként üdvözöltek – történő kollaboráció vagy barátkozás legcsekélyebb jele elég volt a deportáláshoz. Ami azokat a németeket illeti, akiknek az ősei két évszázada emigráltak Oroszországba, kollektíven bűnösnek tekintették, és az ellenségnek való kémkedéssel vádolták; az ellenük hozott megtorló intézkedések is fokozódtak, amint a németek gyorsan előrenyomultak Ukrajnán keresztül a Kaukázus felé.

A Kazahsztánba és Szibériába elsőként deportáltak között szerepeltek a Volga menti németek, akik a 18. század közepén és végén kolóniákat hoztak létre a Volga folyó partvidékének lakatlan orsz sztyeppéin. Semmit sem számított az a tény, hogy a következő generációknak már nem volt semmilyen kapcsolatuk származási helyükkel, és németül sem beszéltek. Az ellenük táplált ellenszenvet lutheránus hitük is szította, amely már régóta szemet szúrt az ateista bolsevikoknak. 1941. augusztus 28-án Sztálin egy hivatalos

száműzetési rendeletet adott ki, valamint megszüntette a Volgai Német Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaságot, amely az orosz forradalom idején alakult meg.

A Volga menti vidék etnikai tisztogatásainak brutalitásába az obermondzsuri körzetből kitelepítettek tapasztalatai adnak betekintést. Mindössze négy óra állt rendelkezésükre, hogy felkészüljenek a kitelepítésre. Ezután a folyó partjára terelték, majd uszályokkal szállították őket a vasúti átrakóállomásokra. Korra való tekintet nélkül minden személy egyetlen bőröndöt vagy batyut vihetett fel a tehervagonba vagy a marhavagonba. Néhányan, előrelátva az erdőbe vagy a szibériai bányákba való deportálást, minden ruhájukat, ágyneműjüket és szegényes élelmiszerkészletüket magukkal vitték, amit csak elbírtak. A Volga menti köztársaság csupán egyetlen, mellékvonalak nélküli vasútvonallal rendelkezett, ami miatt sok embernek hosszú utat kellett megtennie a legközelebbi állomásig. 19 állomásról 151 konvoj indult útnak. Az idősek közül sokan meghaltak, csakúgy, mint azok, akiket – miután megpróbáltak elbújni otthonukban – előráncigáltak és agyonlőttek. A Volga menti németek közül a számítások szerint mintegy 366 000-et deportáltak Szibériába 1941. szeptember 3-a és 21-e között.

> „Egy személy halála tragédia, egymillió személyé statisztika."
>
> – Sztálinnak tulajdonított kijelentés

A Volgográd és a Kaszpi-tenger közötti területen élő kalmüköket, buddhistákat és ortodox kereszténveket, mint ahogyan azt Donald Rayfield professzor *Sztálin és hóhérai* című könyvében leírja, „évszázadok óta futball-labdaként rugdosta egymás között az orosz és a kínai birodalom". Azzal vádolták őket, hogy marhát adtak el a németeknek, ezért felszámolták autonóm köztársaságukat, így alakultak ki diaszpóráik az Északi-sarktól Kelet-Szibériáig. A többségükben kényszermunkára fogott deportáltak száma olyan nagy, hogy pontosan nem is ismert, ám becslések szerint 1943-ra elérte a 93 000-et.

A KRÍMI TATÁROK

A ma Csecsenföld néven ismert vidéket az Észak-Kaukázusban a cári Oroszország csatolta magához 1859-ben. Muszlimok lakták, és Csecsen-Ingus Köztársaságként vált ismertté, ahol a csecsenek véget nem érő függetlenségi harcot folytattak. 1920-ban a Szovjetunió autonóm területet hozott létre mind a csecseneknek, mind az ingusoknak, majd 1934-től ismét együtt kellett élniük. Ezt az NKVD élén álló Berija és a GKO (Goszudarsztvennij Komityet Oboroni – szovjet Állami Honvédelmi Bizottság) hivatalnokai kezdeményezték.

A deportálások megszervezését Efum Jevdokinovra, a volt elítéltre és Sztálin ivócimborájára bízták, aki korábban a krími körzet OGPU-főnöke volt; ez a vidék egyébként Szerov vezetése alatt állt. A terv az „általános művelet" nevet viselte, amelyről hamarosan bebizonyosodott, hogy a tömeges deportálások egyik legvéresebb fejezetét alkotja.

A Wehrmacht katonája ukrajnai lányoktól kapott kenyeret tart a kezében 1941-ben, a Barbarossa-hadművelet első évében. Ha ezeket a szovjet állampolgárokat rajtakapta volna az NKVD, minden bizonnyal deportálás várt volna rájuk a családjukkal együtt.

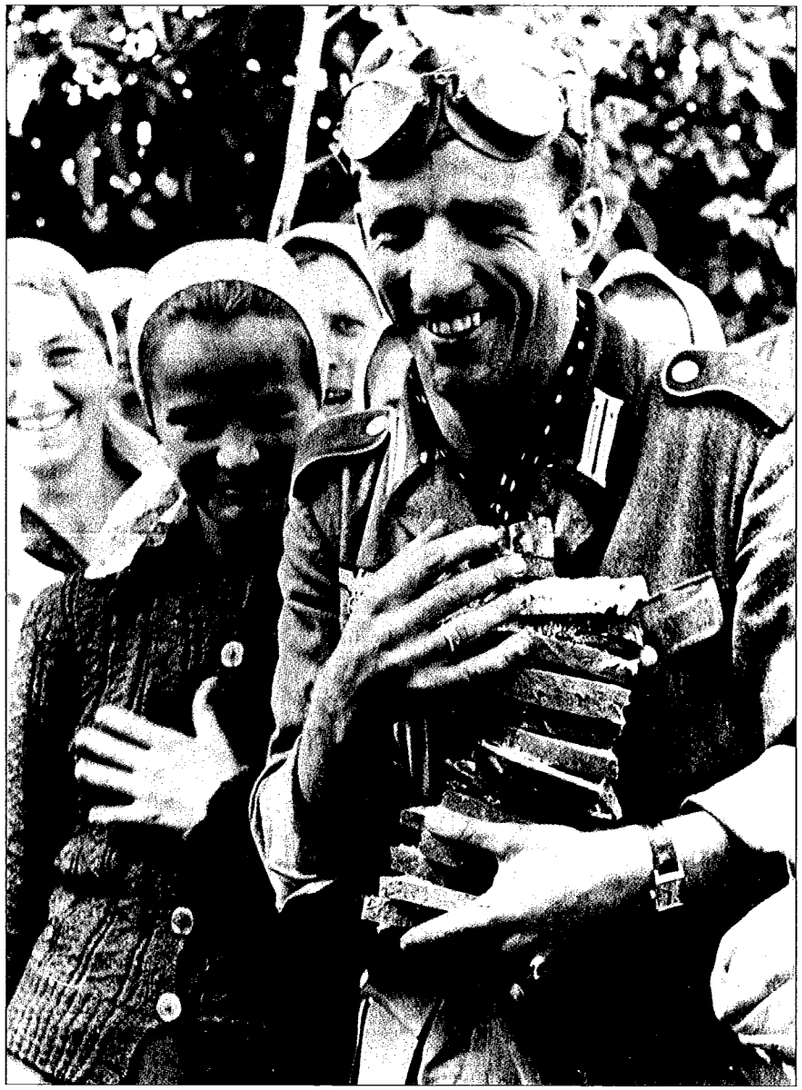

A grozniji börtönök az NKVD és Bogdan Kobulov irányítása alá kerültek. A Berija egyik legkegyetlenebb helytartójaként hírhedtté vált kaukázusi származású, termetes Kobulov ököllel támadt áldozataira, majd rájuk ugrott, és gumibottal ütlegelte a fejüket. A börtönökben hamarosan 5000 fogoly zsúfolódott össze, míg további 9000-et ideiglenesen összetákolt építményekben helyeztek el.

1944-ben további 160 000 krími tatárt telepítettek ki, akik több mint hét évszázada lakták a félszigetet.

Már régóta elnyomás alatt éltek; amikor 1783-ban az orosz csapatok elfoglalták földjüket, nagy számban költöztek át az Oszmán Birodalomba, számos türk nyelvvel gazdagítva azt. Ebbe a nyelvcsaládba Oroszország, Közép-Ázsia és Kazahsztán számos nemzetiségének nyelve tartozik. A tatárok, csakúgy, mint a görögök, örmények és bolgárok deportálásának szovjet magyarázata az volt, hogy nagy számban együttműködtek a németekkel a félsziget megszállása idején. A deportálásokért a már említett két vezető, Kobulov és Szerov felelt, akik a németekhez való átpártolással vádolták a tatár erőket. Haladék nélkül értesítették Beriját is, aki ezt mondta Sztálinnak: „Nem kívánatos, hogy a krími tatárok továbbra is a frontvonalon maradjanak."

A deportálások határidejét áprilisra tűzték ki, az ezzel megbízott szervezetek közé az NKVD, valamint az NKGB és annak titkosrendőrsége tartozott, amely élén Vszevolod Merkulov, Berija egyik legmegbízhatóbb embere állt. A kitelepítéseket valójában már a határidő letelte előtt két héttel befejezték. A szétszórt krími tatárok otthonai és földjei megszűntek létezni. Halászok és szőlősgazdák büszke népessége tűnt el, akiknek házait – miután kiebrudalták őket belőlük – villákká és szanatóriumokká alakították át a szovjet hivatalnokok számára.

Az életkörülmények a lehető legrosszabbak voltak Kazahsztánban, ahol a deportáltakat ablak nélküli barakkokban helyezték el, fejadagjuk pedig napi 150 gramm kenyér volt.

A TATÁROK DEPORTÁLÁSA

A tatárok deportálásának fő célpontjai közé Üzbegisztán, Kazahsztán és Tádzsikisztán tartozott. Két deportált beszámolója fennmaradt az utazásról: „A lassú halálba vitt ez az út az emberekkel zsúfolt marhavagonokban mint mozgó gázkamrákban. Az utazás 3-4 hétig tartott, és Kazahsztán nap által perzselt sztyeppéin át vezetett. Elvitték a Krím félsziget vörös partizánjait, a földalatti bolsevik mozgalom harcosait, valamint a szovjet és a párt aktivistáit. De elvitték a nyomorékokat és az öregeket is. A többi férfi a fronton harcolt, ám rájuk is a deportálás várt a háború után. Asszonyaikat és gyermekeiket időközben vagonokba zsúfolták, ahol ők voltak többségben. A halál leselkedett az öregekre, a gyermekekre és a gyengékre. Meghaltak a szomjúságtól, a levegőhiánytól és a bűztől... A hosszú útszakaszokon a holttestek oszlani kezdtek a vagonokban, és a rövid megállások során, amikor kiosztották a vizet és az élelmet, kitették őket; az emberek nem temethették el halottaikat, a vagonok mellett kellett őket hagyniuk."

Egy másik beszámoló szerint: „Hajnali háromkor (1944. május 18-án) két katona kopogott az ajtón. Én voltam a családban a legidősebb lány. Négy húgom volt. A katonák ezt mondták: »15 percet kaptok, aztán elviszünk benneteket.« Apánk a németekre emlékeztetett bennünket. Ahogy körbejártak, összegyűjtötték a zsidókat, majd lelőtték őket. Meg volt róla győződve, hogy ránk is ugyanez a sors vár. Azt mondta, nem érdemes bármit is magunkkal vinnünk, úgyis lelőnek bennünket. Így induláskor csak a ruháinkat vettük a hátunkra. Már éjszaka volt, amikor a falunk lakóit teherautókra tették és a vasútra szállították. Amikor megérkeztünk Üzbegisztánba, 43 °C-os hőmérséklet uralkodott – elképzelhetetlen hőség. Én éltem túl egyedül a deportálást. Az apám, az anyám és a testvéreim mind elpusztultak a szörnyű körülmények között."

A Turkesztán és Szibéria közötti vasútvonal északi és déli szakaszának építése 1930 áprilisáig tartott. A kényszermunkára épülő gulagrendszer túlélte Sztálin 1953-ban bekövetkezett halálát, és bár erősen leépítve, de az 1980-as években is működött.

Két fontos – a KGB archívumából később kikerült – távirat érkezett a tömeges deportálásokért felelős vezetők számára. 1944. május 19-én Sztálin és Molotov a következő információkat kapta: „A Szovjetunió NKVD-jének jelentése a krími tatárok deportálására szervezett Különleges Hadművelet jelenlegi helyzetéről. Május 19-ének estéjére 165 515 személyt szállítottunk különböző vonatállomásokra. 136 412 személyt tettünk vonatra és szállítottunk száműzetésük helyszínére. A hadművelet folytatódik. L. Berija, a Szovjetunió népbiztosa."

Május 20-án Kobulov erről értesítette Beriját: „Tudatjuk önnel, hogy a krími tatárok deportálásának hadművelete, amely kérésének megfelelően 1944. május 18-án kezdődött, ma 16.00 órakor befejeződött. Összesen 173 287 személyt szállítottunk el, és tettünk fel 67 különböző vonatra. 63, emberekkel megtöltött vonat jelenleg is úton van, a hátralévő 4 vonat holnap indul... Összesen 191 044 krími tatárt deportáltunk."

Ám még nem sikerült az összes tatárt deportálni, és ennek felismerése rendkívül kínos volt Kobulov számára. Számos kitüntetés kiosztása után, a mámoros öndicséret hangulatában fogadást adott. Majd véletlenül megtudta, hogy az Azovi-tengertől délnyugatra, az Arabatszka-öböl körüli falvakban még szabadon él néhány tatár. Tudta, hogy ha ez a mulasztás Berija tudomására jut, annak csak egyetlen következménye lehet. Kobulov pánikba esett, és kijelentette, hogy „fejek fognak hullani", ha néhány órán belül egyetlen tatár is életben marad.

Gyorsan előállítottak egy csónakot. A még megmaradt krími tatárokat, főként nőket és gyermekeket, a csónakba kényszerítették, majd az Azovi-tenger legmélyebb részére vitték, ahol a csónakot elsüllyesztették. Azokkal, akik nem fulladtak meg, Kobulov emberei végeztek géppuskával.

A más vidékeken életben maradt tatárok túlélési esélyei is rendkívül rosszak voltak a betegségek és az éhezés miatt. Mivel korábban Észak-Kaukázusban tífuszjárvány tört ki, az NKVD attól tartott, hogy a deportált krími tatárok járványa átterjedhet az egész lakosságra. 1944. december 5-én Kuznyecov ezredes, aki az NKVD-n belül a Különleges Települések Osztályát vezette, levelet írt Vaszilij Csernyisovnak, az NKVD helyettes főnökének, amelyben figyelmeztette egy lehetséges tífuszjárványra. A figyelmeztetés azonban túl későn érkezett. A krími lakosság körében a halálesetek száma 15 997-re nőtt. 1948. július 1-jére a halottak száma elérte a 44 887-et.

A krími tatárok erőszakos deportálása nem vonta magára a figyelmet Ázsián kívül, mivel még mindig tartott a háború Németországgal. Ennek ellenére Moszkva szükségesnek vélte, hogy némi magyarázatot adjon a szövetségeseknek. Így a GPU 5859. határozata hivatalos magyarázattal szolgál a deportálásokat illetően.

Íme a magyarázat: „A szülőföldért folytatott háborúban sok krími tatár

1942-ben a nácik oldalán harcoló, német egyenruhába öltözött kozák önkéntesek főként a krími tatárok közül kerültek ki, akik így tiltakoztak a szovjet deportálások ellen. Fellépésük azonban nem sokat ért, mivel Hitler ellenezte a szovjet állampolgárok részvételét, főként faji megfontolásból. Azonban 1943-ban, amikor Németország katonai helyzete romlott, Hitler rákényszerült, hogy elfogadja a kozákok bevonását.

elárulta az anyaföldet, megszökött a Vörös Hadsereg egységeiből, amely a Krím félszigetet védte, átjátszotta az országot az ellenségnek; a németek által alakított önkéntes tatár katonai egységekhez csatlakozott, amelyek a Vörös Hadsereg ellen harcoltak a Krím félsziget fasiszta megszállása idején; és részt vett a német büntető különítményekben.

A krími tatárok különös kegyetlenséggel léptek fel a szovjet partizánokkal szemben, segítették a német megszállókat a németországi deportálások megszervezésében és a szovjet nép tömeges pusztításában.

SZIBÉRIAI MUNKATÁBOROK

Szibéria, a világ leghírhedtebb büntetőtelepe, nevét a tatár „szibar" szóból kapta, amelynek jelentése: „alvó föld". Ez a gyakorlatilag egész Észak-Ázsiát magában foglaló hatalmas vidék az Urál hegységtől a Csendes-óceánig, illetve az Északi Jeges-tengertől Kazahsztán dombjaiig, valamint Mongólia és Kína határáig terjed. Délnyugati csücskének kivételével egész Szibéria Oroszországban található, az ország területének 56%-át kitéve.

Büntetőteleppé és politikai foglyok száműzetési helyévé Szibéria a 17. században vált, amikor Oroszország magához csatolta Nyugat-Szibériát. Már ekkor is erre a célra szolgált. Ám 1825-ben vált igazán hírhedtté, amikor a dekabrista összeesküvés tagjait – akik I. Miklós cár uralma alatt a szolgaság eltörléséért és nyugati típusú reformok bevezetéséért küzdöttek – száműzték ide. A transzszibériai vasútvonal megépítésével az oroszok nagyarányú betelepülése vette kezdetét, és a szénbányászat is fellendült. Ezenkívül II. Miklós belügyminisztere, Pjotr A. Sztolipin csökkenteni próbálta Oroszország európai részén a parasztcsaládok számát, ezért ösztönözte a Szibériába való kitelepedést.

1918-ban, az orosz polgárháború befejező szakaszában az ellenforradalmi erők élén álló Kolcsak tengernagy önálló szibériai kormányt alakított, amelynek központja Omszkban volt. A fehéreket a cári politikai száműzöttek kontingensei és az osztrák dezertőrökből álló Cseh Légió támogatták. Szibéria nagy részét a fehérek csapatai tartották irányításuk alatt 1918 végéig, ám II. Miklós cár és családjának meggyilkolása után a forradalom elbukott. 1920 elején a kormány felbomlott, Kolcsakot pedig kivégezték.

Több vezető forradalmárral együtt Sztálin is jól ismerte a szibériai terepet és annak büntetőtelepre való alkalmasságát. Fiatalkorában Vologda vidékére küldték száműzetésbe egy tüntetésen való részvétele miatt. A következő letartóztatása alkalmával a távoli Jenyiszej–Turuhan-alföld vidékére vitték, ahol 12 000 ember élt, egymástól több száz mérföldes távolságra lévő településeken szétszórva. Ezen a sarkkörön túli vidéken a téli hőmérséklet mínusz 40 °C alá esett, és a sarki tél 8-9 hónapig tartott. A nyár sem bizonyult kellemesebbnek: hemzsegtek a szúnyogok.

Erőszakos kollektivizálás

A mezőgazdaság gyarmatosítását az orosz falusi népesség jelentős rétegének, nevezetesen a kulákoknak a kötelező áttelepítésével hajtották végre. Ennek következtében Szibéria népességének száma kétszeresére nőtt 1914 és 1946 között, a kelet-szibériai aranybányákban kényszermunkára fogott rabok létszáma miatt.

Aktívan együttműködtek a megszálló német hatalommal, részt vettek a német titkosszolgálat által szervezett úgynevezett „Attar Nemzeti Bizottságokban", valamint a németek tömegesen használták fel őket arra, hogy kémként vagy diverzánsként beszivárogjanak a Vörös Hadseregbe. A fehérgárdista tatár emigránsok által irányított és a krími tatárok támogatását élvező „tatár nemzeti bizottságok" hangolták össze működésüket a Krím félsziget nem tatár lakosságának elnyomása és üldözése terén, valamint az „erőszakos elszakadás előkészítésében".

Az első ötéves terv (1928–1933) időszakában a kényszermunka meghatározó szerepet játszott a szénbányászatban és mindenekelőtt a Kuznyecki-medence vas- és acéliparának kiépítésében, amely a világ leggazdagabb szénlelőhelyei közé tartozik.

A forradalom után a munkatáborokat bezárták, míg Sztálin ismét meg nem nyitotta őket. Talán a legrosszabb a kolimai tábor, amely Szibéria északkeleti csücskében található, ahol télen a hőmérséklet a mínusz 90 °C-ot is eléri. Itt a bebörtönzöttek körülbelül 30%-a meghalt minden évben. 1930-ban 179 000 kényszermunkás dolgozott a gulagokban; öt évvel később számuk elérte az egymilliót.

Szinte bármilyen rendszerellenes megnyilvánulás következménye lehetett a gulagokba való bezárás. Az „individualizmussal" vádolt kulákok voltak a gulagok leggyakoribb lakói, ám előfordultak köztük művészek, akik nem a „szocialista realizmus" szellemében alkottak; erősen vallásos személyek, köztük katolikusok, baptisták, valamint az ukrajnai ortodox egyház tagjai; külföldön élők vagy külföldi rokonokkal rendelkezők, akik kapitalista befolyás alá kerülhettek.

A második világháború idején a rabok számát tovább növelték a „kollaboránsok", a hadifoglyok, a náci Németországtól átvett férfiak és nők, akár tanúsítottak szovjetellenes magatartást, akár nem. Szibéria gazdasági fejlődése ugrásszerűen megnőtt a háború alatt, mivel számos iparágat áttelepítettek a Szovjetunió európai részéről az Urálon túlra, ahol kevésbé fenyegette őket a német terjeszkedés. A szibériai gabona fontos szerepet játszott abban, hogy a Szovjetunió túlélte a német támadást azután, hogy értékes mezőgazdasági területeket veszített el a nyugati részein. Szibéria mezőgazdasága erősen megsínylette a sztálini kollektivizálást, amelyet később Nyikita Hruscsov szüntetett meg „szűzföld"-programjával. Ez a program a délnyugat-szibériai és az északnyugat-kazahsztáni sztyeppék megművelését tűzte ki célul.

A hétéves tervvel (1958–1965) megkezdődött a nagy hőerőművek és vízerőművek létesítése Szibériában és egyéb helyeken is. A kommunizmus tekintélyvesztésének egyik legkorábbi jele az volt, hogy sokan szembehelyezkedtek a természetes helyek pusztításával és az erőforrások nagyfokú pazarlásával. Ennek tipikus példája a világ legmélyebb tavának, a Bajkál-tónak a szennyezése. A környezetvédő csoportok egymással összefogva ellenezték a kommunista párt döntéseit.

A Szovjetunió felbomlása óta Szibéria nyitottabbá vált a külföldi turizmus és a kereskedelem előtt, ám a Sztálin által létrehozott egyes területek továbbra is feltérképezetlenek és külföldiek által csak korlátozottan látogathatók. Feltételezések szerint ezeken a helyeken működhettek korábban a szibériai kényszermunkatáborok és koncentrációs táborok.

Ezen az 1990-ben készült légi felvételen a peveki gulag munkatábor faépületeinek rothadó maradványai láthatók. A Szibéria keleti csücskében található Pevek a sarkkör szélén fekszik. Erről a kegyetlen, félelmetes helyről szinte lehetetlen volt a rabok számára a menekülés.

A krími tatárok teljes létszámának deportálása után, Berija terveinek megfelelően, a félszigeten élő bolgárokra, görögökre és örményekre került sor. A bolgárokat azzal vádolták, hogy kenyérrel és felszereléssel látták el a német hadsereget, segítettek neki a Vörös Hadsereg katonáinak és a szovjet partizánoknak a felkutatásában és elfogásában, valamint „menlevelet" fogadtak el a német legfelső parancsnokságtól. Ami a görögöket illeti, állítólag a közlekedésben és a szállításban segítették a németeket. Előre látható módon Berija e közösségek teljes deportálását javasolta Sztálinnak. Az NKVD által Üzbegisztánban létesített büntetőtelepek becslések szerint 3650 török, görög és iráni állampolgárt vettek át, akik a Krím félszigeten éltek.

1944 utolsó hónapjaiban az NKVD mintegy 20 000 csapatát – hatalmas mennyiségű gördülőállománnyal – vonták ki a háborúból és irányították át a deportálások végrehajtására. Rengeteg védtelen embert, főleg öregeket, nőket és gyermekeket telepítettek át olyan helyekre, amelyek egyáltalán nem voltak felkészülve a befogadásukra.

Például 1944 februárjának egyetlen hete alatt mintegy 500 000 csecsent és ingust zsúfoltak be 180 vonatba, és deportáltak.

Sztálin halála után még három évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy Szovjet-Oroszországban elítéljék a deportálásokat. 1956 februárjában Nyikita Hruscsov kijelentette, hogy azok a „leninista elvek megsértését" jelentik. A XX. pártkongresszuson tartott, úgynevezett „titkos beszédében" azt állította, hogy az ukránok csupán azért kerülték el ezt a sorsot, mert „túl sokan voltak, és nem volt hova deportálni őket".

Ám a háború végén a Sztálin által deportáltak közül nem mindenki térhetett vissza szülőföldjére. Bár határozatok mondták ki, többek között a Csecsen-Ingus Autonóm Köztársaság visszaállítását, voltak kivételek. Ezek közé tartoztak a karacsájok és a balkárok – kaukázusi török népek, amelyek területét 1942-ben lerohanták a németek. Noha szembeszálltak a németekkel, árulóknak bélyegezték, és miután a következő évben a Vörös Hadsereg visszafoglalta területüket, nagy számban deportálták őket Szibériába. Visszatelepítésük elmulasztása Hruscsov vezetése alatt olyan feszültségeket és viszályokat keltett, amelyek hatása napjainkban is érződik, leginkább a Kaukázus vidékén.

A sztálinizmus sötét relikviái még az 1980-as évek végén is láthatók voltak. Ennek a hóval fedett szögesdrót kerítésnek és őrtoronynak a maradványait azon a helyen fedezték fel, ahol korábban egy szibériai munkatábor állt.

6. FEJEZET

SZOVJET ÁRULÓK

Amint a hadiszerencse tartósan a németek ellen fordult, Sztálin előkészületeket tett Kelet-Európa meghódítására és a kommunizmus bevezetésére. Sztálin mindenhol ellenállásba ütközött, még akkor is, ha a harcok során foglyul ejtetteket vagy sérülést szenvedőket hazaárulóknak bélyegezte.

Sokan az Európában folyó háború fordulópontjának tartják, hogy 1943 nyarán a kurszki csatában a németek vereséget szenvedtek. Ez az ütközet Oroszország egyik hatalmas és veszélyes kiszögellésében folyt, amely Harkov északi részétől Orjolig terjed, és Kurszk iparvárosát veszi körül. Több mint 6000 tank csapott össze. A Vörös Hadsereg első alkalommal volt képes ellenállni egy náci Blitzkriegnek. A Vörös Hadsereg ettől kezdve feltartóztathatatlannak látszott. A következő győzelmet a karácsonykor kezdődő ukrajnai offenzíva jelentette. A Vörös Hadsereg felszabadította Ukrajnát, a Dnyeszter folyón keresztül behatolt Lengyelországba, majd Romániába. Ezt követően vérben áztatta a Krím félszigetet, 35 nap alatt szétzúzva a tengelyhatalmak 122 000 fős haderejét, majd gyorsan bevette Szevasztopol erődítményvárosát. A Vörös Hadsereg győzedelmes uralmával együtt az NKVD is megizmosodott.

„HAZAÁRULÓK, DEZERTŐRÖK ÉS GYÁVÁK"

Soha nem ízlett még ennyire a hatalom Lavrentyij Berijának. A Vörös Hadsereg által megszállt területeken Különleges Ügyosztályokat (OO, Oszobij Otgyel) állíttatott fel, amelyek feladata a „hazaárulók, dezertőrök és gyávák" felkutatása volt. Ezen ügyosztályok eredete 1919-re nyúlik vissza, amikor Lenin és a Cseka élén álló Dzerzsinszkij teljesen uralma alá akarta vonni a fegyveres erőket.

Szemben: Ezen az 1943-ban készült fényképen német katonák brit hadifoglyaiknak megmutatják a Katyńban lemészárolt több ezer lengyel tiszt maradványait. A náci rezsim azt remélte, hogy az öldöklés tényének feltárása nézeteltéréshez fog vezetni a szövetségesek között.

Két hónappal a sztálingrádi szovjet győzelem után az osztályok összeolvadtak az NKVD-vel, és az új szervezet a Szmers (Szmerty Spionam – Halál a kémekre) nevet vette fel. Élére a nőcsábász és dzsesszrajongó Viktor Abakumov (1894–1954) került, aki a kínzásban való jártasságáról és brutalitásáról volt hírhedt, és később az a hír terjedt el róla, hogy fontos szerepet játszott annak megszervezésében, hogy 1940 tavaszán a Szmolenszk melletti Katyńban több mint 4000 lengyel tisztet meggyilkoltak. Abakumov Szmersben betöltött pozíciója csupán egy lépcsőfok volt karrierjének ranglétráján. Később a szovjet külföldi kémhálózat élére került, amely Információs Bizottság (KI – Komityet Informacii) néven vált ismertté.

Az NKVD funkcióinak nagy részéért a testes kaukázusi Bogdan Kobulov és belorusz biztosa, Lavrentyij Csanav felelt. Embereik nagy számban szivárogtak be a Vörös Hadseregbe minden rendfokozaton belül, egészen a szakasz szintjéig. Tiszti rangot kaptak, és viselték annak az egységnek az egyenruháját és jelvényét, ahová rendelték őket. Így titokban tudták tartani küldetésüket, amely a másként gondolkodás, a lázadás és a „hangulatkeltés" bármely jelének kinyomozása volt, mind a parancsnokság, mind a frontharcosok szintjén. Mivel már jól ismerték a kihallgatás módszereit, hatékonyan át tudták vizsgálni a német fogságból elmenekült csapatokat. Ha ezek a katonák dicséretre számítottak, gyorsan kijózanodtak. Először is, maga a fogság ténye is gyanút keltett. Sőt 1941-től még inkább, amikor megjelent a 270. számú rendelet, amely kimondta, hogy azok, akik fogságba esésük előtt megadták magukat, árulók, így a fellebbezés joga nélkül, haladéktalanul lelőtték őket. Tanúkkal kellett igazolniuk, hogy nem dezertáltak, nem estek pánikba, nem hagyták el fegyvereiket és posztjukat. Az NKVD különleges táborokba küldte a szökéssel gyanúsítottakat.

A sebesültekhez a lehető legnagyobb gyanakvással viszonyultak, sebeiket alaposan megvizsgálták azért, hogy megállapítsák, hogy nem ők maguk okozták-e azokat. A dezertőröket – vagy azokat, akik egyszerűen csak elvesztek – a hadbíróság döntése alapján agyonlőtték.

A leggyanúsabbak azonban azok voltak, akiket a zubbonyuk és a papírjaik nélkül találtak meg, mivel ismeretes volt, hogy a pánikba esett biztosok meg akartak szabadulni a zubbonyuk ujjára varrt csillagtól mint árulkodó bizonyítéktól; Hitler ugyanis 1941 márciusában elrendelte, hogy minden biztost le kell lőni, mivel, amint azt hírhedt „komisszár rendelete" megállapította: „A politikai

A KATYŃI MÉSZÁRLÁS

Az 1940-ben meggyilkolt több mint 15 000 lengyel katona és prominens értelmiségi holttestét tömegsírokba temetve találták meg 1943 tavaszán a Szmolenszk orosz város melletti Katyń erdeiben. A holttestek keze össze volt kötve, és tarkójukon lövés nyomai láthatók. Amikor a náci megszállók bejelentették, hogy megtalálták a sírokat, Németország azt remélte, hogy a szovjet atrocitások nyilvánosságra hozatala nemzetközi felháborodást vált ki, és viszályt szít a szövetséges hatalmak között. A sajtó képviselőivel együtt a németek brit és amerikai hadifogoly katonákat is a mészárlás helyszínére vittek. 1992-ig a mészárlással hivatalosan a németeket vádolták, ám az erősödő nemzetközi nyomás hatására Borisz Jelcin orosz elnök átadta Lech Wałęsa lengyel elnöknek az 1940-ben hozott kivégzési parancs másolatát, amelyet Sztálin és öt másik politikai bizottsági tag írt alá.

komisszárok a nemzetiszocializmussal élesen szemben álló ideológia hordozói. Ezért a komisszárokat ki kell végezni. A nemzetközi jog megsértésében bűnös német katonák… kegyelmet kapnak." A magukat gyanús körülmények között megadó katonák családjai is áldozatul estek az NKVD terrorjának. Sztálinnak a szinte beteges idegengyűlölete azokra is kiterjedt, akik Európában rekedtek. Az a puszta tény, hogy szovjet állampolgárok külföldön érintkezésbe kerültek más népekkel, már eleve azt a feltevést hordozta, hogy ideológiailag megfertőződtek. A Szmers azt a parancsot kapta, hogy a lehető legtöbb ilyen személyt hozza haza.

1944 októberéig 354 590 volt szovjet hadifogoly átvizsgálását végezték el, és mintegy 36 000-et tartóztattak le, gyakran érthetetlen okokból. Ugyanazon év júliusában Mihail Petrovics Gyevjatajev főhadnagyi rangban lévő pilótát, aki kilenc ellenséges katona meggyilkolásával büszkélkedhetett, lelőtték a gépével, majd a németek elfogták. Azonban kilenc másik szovjet hadifogollyal együtt sikerült eltérítenie egy német bombázót, és visszarepülnie a szovjet vonalak mögé. Egyedüli jutalma az azonnali letartóztatás és gulagba küldés volt, ahol 12 évet töltött.

Németek által elfogott szovjet katonák Ukrajnában 1941-ben. Összesen mintegy 5,7 millió szovjet katona került a németek fogságába a második világháborúban. Becslések szerint 3,3 millió, azaz a foglyok 57%-a halt meg a háború végéig a náci fajüldöző politika vagy a német szárazföldi erők áldozataként.

Az NKVD egyik tisztjének igazolványa, amely szinte korlátlan hatalommal ruházta fel birtokosát. A második világháborúban ezeknek a tiszteknek a feladatai közé tartozott, hogy biztosítsák a hátország biztonságát, korlátozzák a mozgást és megelőzzék a dezertálást. Az NKVD és később az NKGB (amely a nemzetközi biztonságért felelt) munkájának részét képezték az igazoltatások és motozások, a tömeges letartóztatások, deportálások és kivégzések, többek között a náciellenes ellenállási mozgalmak, például a lengyel Armija Krajowa tagjainak a kivégzése is.

A LENGYEL PARTIZÁNOK

A terror fő áldozatai a lengyel partizánok voltak, akik őszintén hittek abban, hogy feladatuk a németek elleni harc. Amikor elfogták őket, kényszerrel besorozták a szovjetek által ellenőrzött egységekbe, vagy egyszerűen lelőtték őket. Büntető zászlóaljakat is alakítottak belőlük, amelyek a legveszélyesebb feladatokat kapták: aláaknázott területekre kellett beszivárogniuk, vagy a koncentrált német védelem össztüzében kellett támadniuk. Az Armija Krajowa (a lengyel Honi Hadsereg) 1944 nyarán felkelést indított Varsóban a németek ellen, a Vörös Hadseregtől várva segítséget, amely a Visztula másik partján állomásozott. Bár a szovjetek déli és keleti pozícióikból világosan láthatták az égő épületeket és a füstfátyolt, nem léptek azonnali akcióba, hagyták, hogy a németek háztömbről háztömbre lerombolják a lengyel fővárost.

Winston Churchill brit miniszterelnök arra biztatta Sztálint, hogy a száműzetésben lévő kormány kapja meg a jogot a hazatérésre mint Lengyelország háború utáni kormánya, és rámutatott arra, hogy a lengyelek jelentősen kivették a részüket a háborúból, amikor a németek ellen harcoltak Olaszországban, és amikor a partraszállást előkészítették. Ám Sztálin teljhatalomra törekedett Kelet-Európában, ezért régóta dédelgette azt a tervet, hogy inkább egy szovjetbarát csoport gyakorolja a hatalmat a háború utáni Lengyelországban. A londoni száműzetésben lévő kormányhoz hű Honi Hadsereg így útban volt számára.

RICHARD SORGE

1941. október 23-án csütörtökön kora reggel Eugen Ott vezérőrnagy, a tokiói német nagykövet táviratot küldött Berlinbe, amelyben arról számolt be, hogy dr. Richard Sorgét, a vezető német lap, a *Frankfurter Zeitung* különtudósítóját és Max Klausent, egy másik német napilap tudósítóját letartóztatták. A japánok mindkét újságírót „hazaáruló kapcsolatok fenntartása" miatt tartóztatták le – ami a diplomácia nyelvén kémkedést jelent.

A letartóztatás híre gyorsan elterjedt a tokiói német közösség körében. Sorge, a japán kormány legfelsőbb köreivel kapcsolatban álló kiváló újságíró a német katonai hírszerzés, az Abwehr ügynöke is volt egyben. Ragyogó kapcsolatteremtő képességgel rendelkezett, így sikerült meggyőznie barátját, Ott vezérőrnagyot, hogy bízza rá a követség hírlevelének szerkesztését, ami a Berlinből érkező sajtókiadványok olvasását és feldolgozását foglalta magában.

Valójában azonban az információk nagy része a moszkvai kémközpontba futott be. Sorge, a félig orosz újságíró ugyanis meggyőződéses kommunista volt, aki az 1920-as évek végén csatlakozott a GRU-hoz (Glavnoje Razvegyivatyelnoje Upravlenyije – Hírszerzési Főigazgatóság), a KGB katonai megfelelőjéhez. 1895-ben született Bakuban, és családjával 3 éves korában költözött Németországba. Az egyetem elvégzése után csatlakozott a kommunista párthoz. A Komintern hírszerzési osztályán belül helyettes ügynökként alkalmazták.

Itt kémelhárítási feladatokra készítették fel, ezért újságírónak feltüntetve több európai országba is kiküldték azzal a megbízással, hogy mérje fel a kommunizmushoz való kötődés erősségét. Ezt követően Kínába utazott, ahol fedőfoglalkozásként a német hírszolgálat anyagainak kiadásával foglalkozott. Munkatársai közé tartozott Max Klausen, a GRU rádiósa és Odzaki Hodzumi, egy másik japán újságnak dolgozó kommunista szimpatizáns.

Amikor következő kiküldetésére Tokióba utazott, azt a feladatot kapta, hogy Japán csendes-óceáni terveire összpontosítson, miközben rendkívül fontos kapcsolatokat épített ki. 1933 és 1934 között Sorge jól megtervezett hírszerző hálózatot hozott létre, amiben Odzaki is segítséget nyújtott. Sorge sokat köszönhetett lenyűgöző fellépésének: még Konoe Fumimaro japán miniszterelnök is szolgáltatott ki tudtán kívül információkat a kémnek. Sorge ügyességét szemlélteti, hogy hat éven keresztül változatlan fedőnévvel tudott szerepelni.

Amint az várható volt, az SD (az SS hírszerzési osztálya) Tokióba küldte a legmagasabb beosztású Gestapo-ügynökét azzal a feladattal, hogy vizsgálja meg Sorge megbízhatóságát. A szigorú ellenőrzés sem tudta megkérdőjelezni lojalitását. Sorge Moszkvának tett szolgálatait aligha lehetne túlbecsülni, mivel ő volt az, aki 1936 novemberében figyelmeztette Sztálint a küszöbönálló antikomintern paktumra. Arra is figyelmeztette, hogy Németország Oroszország megtámadására készül – ez volt az 1941. június 22-én megindított Barbarossa-hadművelet. A figyelmeztetés azonban süket fülekre talált. Arról is képes volt jelentést tenni, hogy Japán nem szándékozik háborúba lépni Oroszország ellen, így az oroszok átcsoportosíthatták szibériai egységeiket, és a német támadás fogadására összpontosíthattak. Sorge utolsó figyelmeztetése Moszkvának a közelgő Pearl Harbor-i támadásra vonatkozott.

Az azzal járó feszültség, hogy hűséget vallott egy országnak, miközben egy másikat szolgált, megbosszulta magát. Hálózatának egyik tagja megszegte azt a szabályt, hogy új tagot csak az ő jóváhagyásával lehet felvenni. Így az egyik ügynök letartóztatása elkerülhetetlenül maga után vonta Sorge letartóztatását is. Először Odzakit tartóztatták le, majd négy nappal később Sorgét is. Mindkettőjüket felakasztották.

A Szovjetunió csak 20 évvel később ismerte el Sorge szolgálatait: a Szovjetunió posztumusz hősévé nyilvánította, és fényképét bélyegre nyomtatta.

Amikor a szövetségesek erői kiűzték a német hadsereget az általuk megszállva tartott területekről, a felszabadítás számos momentumát filmre vették. A szovjet filmhíradókban a drámai hatás kedvéért gyakran újra eljátszatták a felszabadulás jeleneteit az eredeti résztvevőkkel. Itt azt játsszák el, amikor 1943-ban civileket szabadít fel saját győzedelmes hadseregük.

Mint ahogy azt előre sejteni lehetett, Ivan Szerov, Berija helyettese is bűnbandának nevezte a hadsereget. Berija emberei mintegy 30 000 személyt tartóztattak le Lengyelországban. Amikor a szovjetek bevonultak, egy lublini székhelyű ideiglenes kormányt állítottak fel szovjet védnökség alatt. Erre válaszul a Honi Hadsereg katonái tömegesen dezertáltak, vagy beálltak a partizánok közé.

Az ellenállásra megsemmisítő csapás várt. Berija ezt ravasz fondorlattal készítette elő. A Honi Hadsereg új parancsnoka és Tadeusz Bor-Komorowski tábornok utóda Leopold Okulicki tábornok lett, aki embereit névtelen partizán csoportokba tagolta be. Okulicki nem bízott a szovjetekben, ezért távol tartotta magát tőlük, ám 1945 márciusában Szerovnak sikerült őt meggyőznie arról, hogy a lublini és a londoni kormány között létrejöhet valamiféle kompromisszum. Ezután Okulickit egy bizonyos Ivanov tábornokkal és az ellenállás hét jelentős személyiségével együtt meghívták Londonba, egy szovjet, brit és amerikai politikusokkal való megbeszélésre.

Ez nyilvánvalóan az NKVD által felállított csapda volt, amelybe Okulicki egyenesen belesétált. Ivanov tábornok nem létezett. A társaságot nem Londonba, hanem Moszkvába szállították, majd gyorsan a Lubjankába hajtottak velük, ahol hosszú kihallgatás várt rájuk. Okulickit egy kirakatper után börtönbüntetésre ítélték, amelynek egy részét magánzárkában töltötte. Halálára – állítólag bélbetegség okozta – nem sokáig kellett várni; holttestét sietve elhamvasztották, hamvait pedig tömegsírba temették. Ez az epizód csupán előjátéka volt a Berija által később alkalmazott intézkedéseknek.

VLASZOV TÁBORNOK

A Vörös Hadsereg Kelet-Európában mindenütt gyors és döntő győzelmet aratott. Csehszlovákia keleti részén nemzeti színű és vörös zászlókat tűztek ki minden faluban és városban. A német menekülők, akik kétségbe esve próbáltak hazasietni, megrekedtek útközben, a mozdonyvezetők otthagyták a zsúfolásig telt vonatokat; a németeket szállító szekerek is hasonló sorsra jutottak, a lovakat kifogták előlük a partizánok. A termelés leállt, a munkások az utcákon kószáltak, és eltávolították a német feliratokat a boltokról.

Prágában a kezdődő lázongás körülményei között Karl Hermann Franknak, az SS-Obergruppenführernek, akit Hitler a Reich védelmével megbízott miniszterré nevezett ki, kommunista szembenállásra kellett felkészülnie, amely napközben egyre erősödött. Május 9-én a Vörös Hadsereg első hulláma bevonult Prágába, amelyet később egy második is követett. A bevonuló harci csapatok nőket erőszakoltak meg, és fosztogattak. Frank először tehetetlenül szemlélte a helyzetet, majd pánikba esett. Megparancsolta, hogy haladéktalanul ürítsék ki az utcákat, aminek az lett az eredménye, hogy a túlélő SS-osztagok tüzet nyitottak a tüntetőkre. Amint a tömeg forrongott a dühtől, a kommunisták kihasználták előnyüket, több teherautónyi támogatójuk segítségével elfoglalták a prágai rádiót és a német hivatalokat. Május 5-e estéjére a legtöbb német irányítóközpont cseh kézbe került.

„Megértette, hogyan kell tiszteletet kivívni, katonákat vezetni, magához láncolni őket és ugyanakkor növelni önbizalmukat.”

– A *Vörös Csillag* nevű szovjet újság Vlaszov tábornokról, 1940. november 21.

Frank bezárkózott irodájába, a prágai Hradzsin várába. A városban folyó eseményeknek egyetlen főszereplője volt. Sokak számára Andrej Andrejevics Vlaszov tábornok (1900–1946) inkább porosz, mintsem orosz katonai hagyományt testesített meg, amelyet kegyetlen szigora csak fokozott. Azonban paradox módon Vlaszov Sztálin kegyeltje volt. E paraszti származású tábornok rengeteg kitüntetést kapott. Az 1930-as években Lenin-renddel tüntették ki, majd egy páncélosalakulat élére került. 1941-ben Moszkva védelménél még tovább szaporította érdemeit. Egy éven belül altábornaggyá nevezték ki, és kitüntették. Később a 2. csapásmérő hadsereg élén harcolt a fronton, amikor a németek 1942-ben körbezárták Leningrádot.

Az áruló Andrej Vlaszov tábornok, amint szovjet önkéntesekkel gyakorlatozik a bukásra ítélt Nemzeti Felszabadító Hadseregben, amelyről azt remélte, hogy kivívja Sztálin bukását.

Volkov seregére keserves harc várt, mivel a németek kihasználták a hírszerzés által gyűjtött információkat az oroszok nehéz helyzetéről, amelyet a katonák tapasztalatlansága, valamint a nehéztüzérség és a légi fedezet hiánya jellemzett. A csapásmérő hadsereg nem tudta megakadályozni, hogy a németek bekerítsék, és mivel Sztálin nem egyezett bele a visszavonulásba, megsemmisítő vereséget szenvedett júniusban. Vlaszov elmenekült, és egy parasztkunyhóban húzta meg magát, ám a következő hónapban elfogták.

Vlaszov ugyan lelkiismeretes és engedelmes katona volt, már hosszú ideje fenntartásokkal szemlélte Sztálin kegyetlen uralmát, és ellenszenvét csak tovább fokozta a kollektivizáció és a brutális tisztogatás programja. Sztálin és a bolsevizmus hatalmának a megdöntéséről álmodozott, valamint egy új és valóban szocialista rendszerről. Amikor az ukrajnai Vinnicjába, egy prominens raboknak fenntartott speciális táborba szállították, levelet írt a német kormánynak, és egy Sztálin-ellenes, Orosz Felszabadító Hadsereg gondolatát vetette fel. Úgy gondolta, hogy ez az ötlet minden szovjet embernek tetszeni fog, akinek a hazaszeretete nem terjed ki Sztálinra. Az ebből származó propagandaelőnyöket a német főparancsnokságon belül több csoport is felismerte, és a Szovjetunión belüli minden nézeteltérést ki akart használni. Ám egy ilyen hadsereg létrehozásának gondolata, amelyet Joseph Goebbels elég szovjetellenesnek talált ahhoz, hogy támogasson, a megszállottan rasszista Hitlert csak feldühítette. Azontúl, hogy nem működött volna együtt egy faji szempontból alacsonyabb rendű szláv vezetővel, Szovjet-Oroszország felszabadítása nem szerepelt a Führer napirendjén. Egyedüli szándéka az ország teljes elpusztítása volt. Parancsot adott ki, hogy a kollaboránsokat Nyugat- és Dél-Európába kell küldeni, ahol a nyugati szövetséges hatalmak elleni fronton kell feladatokat ellátniuk.

AZ OROSZ FELSZABADÍTÓ HADSEREG

Vlaszovot ez fájdalmasan érintette. Egyáltalán nem kívánt harcba szállni az amerikai és a brit csapatokkal; egyedül Szovjet-Oroszországot akarta megszabadítani Sztálin uralmától. Hitler az események nyomására mégis megváltoztatta véleményét, és elfogadta a felszabadító hadsereg felállításának gondolatát. 1944 szeptemberére nyilvánvalóvá vált, hogy minden mozgósítható emberre szükség volt a szovjet áradat feltartóztatásához, amely kelet felől közelített. Vlaszov legnagyobb példaképe Németországban Heinrich Himmler volt, aki régebben lelkesen szorgalmazta egy kelet-európai német gyarmatbirodalom kiépítését.

Himmler most arra számított, hogy egy szabad Oroszország ígérete elég sok orosz katonát fog a szovjet hadsereg elhagyására késztetni.

Miután Vlaszov bejárta a hadifogolytáborokat Németországban a bolsevikok elleni hadjárathoz való csatlakozásra buzdítva, mindössze két hadosztálynyi katonát tudott összegyűjteni, akiket a szovjet előrenyomulástól fenyegetett Prágában sorakoztatott fel. A Felszabadító Hadsereg a nevét a hangzatos „Orosz Népek Felszabadítási Bizottságára" változtatta, és élére Trukin, volt szovjet tábornok került. Az ígéretes kezdetek eredményei közé tartozott egy tisztképző iskola, egy légi hadtest és több egység felállítása. Két hadosztályt két másik szovjet tábornok, Bunjacsenko és Vaszilij Zajcev képzett ki. Katonáik német uniformisban feszítettek, ám váll-lapjukon és zászlójukon egy fehér pajzson lévő kék Szent András-kereszt díszelgett. Fergeteges fogadtatásban részesültek; Prága egyből úgy tekintette őket, mint a szovjet uralom alóli felszabadítókat.

Bunjacsenkóra azonban hamarosan keserves csalódás várt. Amikor 1945 májusában egy kis létszámú amerikai őrjárattal találkozott, a megkönnyebbülést hamarosan riadalom váltotta fel. Az amerikai őrjárat parancsnoka elmagyarázta, hogy feladata a német ellenállás még meglévő bázisainak a felszámolása – ugyanakkor a legjobb megoldásként azt javasolta Vlaszovnak, hogy csapatával várja meg az oroszok érkezését, akik állítólag északnyugat felől közelednek. Bunjacsenko, aki nagyon is tisztában volt azzal, hogy ez mivel járna, összegyűjtötte katonáit, és nyugati irányban visszavonult.

Ez a visszavonulás elkerülhetetlenül káoszhoz vezetett, mivel a német csapatok és az elkeseredett menekülők közé keveredtek, akik a szovjetek érkezése előtt szintén el akarták érni az amerikaiak vonalait. Vlaszov három tábornokát, akik a többiektől külön utaztak, cseh partizánok fogták el, és átadták az oroszoknak. Az első hadosztálynak viszonylag könnyebben dolga volt, mivel megadta magát az amerikai 3. hadseregnek.

Vlaszov tábornok egy egyre reménytelenebb szovjetellenes toborozási kampányban látható, melynek eredményeképpen mindössze két hadosztály jött létre Prága védelmére. A háború végén mindenki megtagadta őt, kivéve a szovjeteket, akik árulóként felakasztották.

Ez a Szmers egyik tisztjének igazolványa, amelynek érvényessége 1946-ban járt le. Ezután a szervezetet, amelynek eredeti feladata a „hazaárulók, dezertőrök, kémek és bűnöző elemek letartóztatása", a Hadügyminisztérium hatáskörébe rendelték.

Vlaszov realitásérzéke egyre gyengült, nem volt hajlandó figyelembe venni, hogy az amerikaiak hadifogolynak, nem pedig szövetségesnek tekintik. Egyre jelentéktelenebb figurává vált, aki csak a kommunizmustól megfosztott Oroszország ábrándját kergette. A szovjet biztosok pedig türelmesen vártak, legalábbis egy ideig, mielőtt ismét azok kiadatását sürgették, akiket az utasítások szerint hazaárulónak kell tekinteni.

VLASZOV HALÁLA

1945. május 13-án délelőtt 11 órakor az amerikai parancsnok értesítette Bunjacsenkót, hogy az 1. hadosztályt körülvevő amerikai erők kelet felé utat nyitnak, és a hadosztálynak aznap délután ki kell vonulnia. A katonák egy része megpróbált elbújni, mások a kitörést kísérelték meg azért, hogy még a szovjetek megérkezése előtt a kordon mögé kerüljenek. Ám a szövetségesek között erős volt a szolidaritás; az amerikai erők bezárták soraikat, és ezeket az embereket egyenesen a Vörös Hadsereg vonalaiba terelték.

Vlaszov és társai másfelől az amerikai 3. hadseregnek voltak kiszolgáltatva, amely először engedékenységet, sőt szimpátiát tanúsított ügyük iránt. Egyik alkalommal megbeszélésre hívták őket. Mintegy végszóra megjelentek az oroszok, és elfogták a pártütőket. Vlaszovot a Szmers Drezda melletti központjába szállították, kihallgatása után pedig Moszkvába. Bosszúhadjárat indult ellenük. Vlaszov sebesült társait, akik prágai kórházakban húzták meg magukat, kirángatták az ágyukból, és agyonlőtték.

Vlaszovot és magas rangú társait, akik megtagadták a vallomástételt, brutális kínzásnak vetették alá, mielőtt 1946 januárjában zárt ajtók mögött megtartották tárgyalásukat. Egyértelműen halálos ítélet várt rájuk. Kivégzésükről különböző beszámolók maradtak fenn; az egyik szerint az SS népbíróságai által kedvelt módszerrel végeztek velük. Eszerint zongorahúrt vetettek a nyakuk köré, miközben kampót mélyesztettek a tarkójukba.

SZMERS – *halál a kémekre*

A szovjet hírszerzés történetében talán a leggyászosabb elnevezést maga Sztálin alkotta. Az 1943. április 19-én létrehozott Szmers feladatkörébe a szovjet hatalommal szemben ellenséges erők kiszűrése tartozott, főként a hadseregből. Élén Viktor Abakumov állt, aki közvetlenül Sztálinnak volt alárendelve. A Szmers az NKVD részét képező Különleges Műveletek Igazgatóságából nőtt ki, és Sztálinnak az a rögeszméje hívta életre, hogy a fegyveres erőkön, főként a hadseregen belül senkiben nem lehet megbízni.

A Szmers öt igazgatási osztályból állt. Az első a defetizmus és a hazaárulás gyökeres kiirtását vette célba a fegyveres erők minden ágán belül, és senkivel nem kivételeztek, legyen az parancsnok vagy a legalacsonyabb rangú tiszt. Sőt a szolgálatokon belüli másként gondolkodó politikai egységek vezetőit a legszigorúbb vizsgálatnak vetették alá. A második osztály információgyűjtéssel foglalkozott, valamint ügynököket vetett be az ellenséges vonalak mögé. Az adatok elosztása és kezelése volt a harmadik osztály feladata, míg a negyedikbe a nagy hatalmú nyomozócsoport tartozott, amely teljes körű letartóztatási jogokkal rendelkezett. Az ötödik háromfős bíróságokra oszlott, amelyek kivizsgálták az eseteket, és ítéleteket hoztak. Fellebbezésnek helye nem volt, és amikor halálos ítéletet hoztak, általában azonnal végre kellett hajtani.

A Szmers testőri feladatokat is ellátott, amit Nyugaton is jól ismertek. A szervezet biztosította Churchill és Roosevelt védelmét az 1943 november–decemberében tartott teheráni konferencián, és Nyugat-Európában a 2. front megnyitásával is foglalkozott.

Amikor a második világháború véget ért, a Szmers azt a megbízást kapta, hogy élve fogja el Hitlert. Végül azonban a Vörös Hadsereg tisztjei és a Szmers ügynökei Hitler összeégett holttestét találták meg a berlini Führerbunker mellett; ezután vizsgálatot indítottak, hogy megállapítsák halálának körülményeit. Feltételezések szerint Hitler és Eva Braun holttestét titokban a Szmers magdeburgi központjában temették el, majd 1970 áprilisában exhumálták és megsemmisítették maradványaikat.

Miután a Szmerst feloszlatták, az MGB-be (Állambiztonsági Minisztérium) olvasztották be. Ebből alakult meg később a KGB első főigazgatóságának az V. osztálya, amelynek feladatai közé az ellenzékiek meggyilkolásának megszervezése tartozott.

1951-re Abakumov csillaga leáldozott. Sztálin parancsára elbocsátották és letartóztatták, mivel a vezér úgy vélte, hogy túl közel került a hatalomra éhes Lavrentyij Berijához. Abakumovot azzal is vádolták, hogy a leningrádi párttagokkal hazaáruló szövetségbe lépett azzal a céllal, hogy Leningrádot a Szovjetunión belül egy autonóm tartomány székhelyévé tegyék.

Továbbá a korrupció jól megalapozott gyanúja is fennállt vele szemben, többek között közpénzekből teremtett luxuskörülményeket számos házában. Egy ideig úgy tűnt, hogy Sztálin 1953 márciusában bekövetkezett halála megváltás lesz Abakumov számára. A vezetői posztra pályázó és a saját útját egyengető Berija elrendelte Abakumov kiengedését a börtönből és ügynöki posztra való visszahelyezését. Azonban magát Beriját is letartóztatták júniusban. Ennek következményeként a megrendült egészségű Abakumovot ismét őrizetbe helyezték a Lubjankában, ahol egy orvoscsoport küzdött az életéért. A következő év decemberében agyonlőtték.

Ami a Szmers örökségét illeti, a későbbi generációk számára legfőképpen a krimiíró Ian Fleming tette emlékezetessé a szervezetet James Bond-sorozatában, főként az első, *Casino Royale* című regényében.

A KOZÁKOK BALSORSA

Az Orosz Nemzeti Felszabadító Hadsereg (RONA) az egyik első, németek által létrehozott szovjet önkéntes szervezet, amely a 15. kozák lovassági hadtest katonáiból állt; a képen őket láthatjuk 1942 telén. A szovjet partizánok ellen, majd a keleti fronton harcoltak. 1944 nyarán, nagy emberáldozatok után, a RONA-t feloszlatták.

A korábban német fogságba esett szovjet állampolgárok erőszakos áttelepítése könyörtelenül folytatódott. Nem sok különbséget tettek azok között, akik életükért cserébe átpártoltak az ellenséghez, és azok között, akik hűségesek maradtak. A bosszúállás leggyakoribb áldozatai a kozák tábornokok voltak, akiknek a hagyományai a cári időkig nyúlnak vissza, és akik a forradalmat követő polgárháborúban a fehérekhez pártoltak.

A kozákok nagy része megszenvedte a kollektivizálást, melynek során elűzték őket termékeny földjeikről. 1941-ben több népcsoport is örömöt érzett a németek bevonulása fölött, és bízott a szovjet uralom végében, amit a bolsevikellenes erők szerveződése is jól szemléltet. Az átpártolt katonák főként a nagy mozgékonyságú lovasszázadokban harcoltak. 1944-ben már több mint 250 000 kozák szolgálta a németeket, akik közül sokan a partizánellenes egységekben, tartalékos ezredekben szolgáltak, vagy nem harcoló kisegítőként vettek részt a háborúban. A háború végére sokat közülük erőszakkal visszatelepítettek.

1945 nyarán ez mintegy 50 000 embert érintett, köztük 11 000 nőt, gyermeket és öreget, akik között a fehérek két tábornoka is szerepelt, a 75 éves Pjotr Krasznov és Andrej Škuro. Ezek az emberek a Gleisdorf nevű ausztriai falu táborába menekültek, ahol hamarosan felfedezték őket a Szmers ügynökei, akik deportálásukat követelték a brit hatóságoktól, gyorsan el akarván rendezni az ügyet. Akárcsak a lengyel Honi Hadsereg vezetője, Okulicki tábornok esetében, a szovjetek ismét csapdát állítottak a Szmers és az NKVD irányításával. A kozák tiszteknek azt mondták, hogy találkozót készítettek elő a brit parancsnokkal, a szárazföldi erők marsalljával, Sir Harold Alexanderrel, melynek során megvitatják sorsukat. Május 29-én 1475 kozák tisztet teherautókra tettek, ám útjuk célja nem az Alexander marsallal való találkozás volt. Ehelyett Krasznovra és más vezető kozák tisztekre „különleges elbánás" várt a Lubjanka pincéjében, ami a legteljesebb megalázást, hosszú kínvallatást és felakasztást jelentett.

Ezeket a német egyenruhát viselő orosz kozákokat nagyra becsülték a Wehrmacht főtisztjei. 1942-ben a belorussziai Mogiljevben Kononov, volt szovjet őrnagy alakított kozák alakulatot embereiből. Szolgálatát a németek oldalán a kommunikációs vonalak őrzésével kezdte a szovjet partizánokkal szemben.

A hírhedt Lubjanka börtön az 1970-es években, az előtérben Feliksz Dzerzsinszkij szobrával. Bár a szovjet titkosrendőrség sokszor változtatott nevet, a székhelye mégis mindvégig ugyanaz maradt.

A SZOVJET MEGSZÁLLÁS

Amint a Vörös Hadsereg nyugatra nyomult, a németek elkeseredettségükben repülőgépekről ledobált szórólapokban biztatták a szovjet katonákat az átállásra, amely – ígéretük szerint – megmentheti az életüket. Az NKVD a lebombázott városokban civil ruhát viselő katonaszökevények után kutatott. Az amerikai és brit légierő által éjjel-nappal bombázott Berlinben 85 000 m^3-nyi törmelék borította az utcákat. Minden harmadik ház összedőlt vagy lakhatatlanná vált. Több mint egymillió ember maradt fedél nélkül, pincékben vagy óvóhelyeken húzva meg magát. A város parancsnoka, Reymann tábornok becslése szerint 200 000 teljesen kiképzett és felszerelt katonára lett volna szüksége, hogy meg tudja védeni a 831 km^2-nyi területű Berlint. Ezzel szemben csupán egy 60 000 fős Volkssturm (Honi Véderő) és a vegyes összetételű Hitlerjugend állt rendelkezésére. Az igazság az, hogy senkinek nem volt már ereje a harchoz.

A kelet felől érkező menekültek ijesztő beszámolókat hoztak a szovjetek által elkövetett atrocitásokról; a könnyen hozzáférhető ciánkapszulák miatt az öngyilkosságok száma megemelkedett.

Ellentmondásos módon, a Berlinben rekedt vagy bebörtönzött kommunisták teljes bizonytalanságban éltek, amikor felszabadítóik megérkeztek. A harcosabbak saját maguk és családjuk életét kockáztatva hónapokon át olyan sejtek megszervezésével foglalkoztak, amelynek tagjai részletes információkat gyűjtöttek az SS és a Gestapo minden ismert tisztjéről. Ezeket aztán a bevonuló szovjeteknek adták át. A Berlintől 19 km-re keletre található Neuenhagen-Hoppegarten körzet egyik sejtjének buzgó marxista tagjai még a terület jövőbeli igazgatásáról is készítettek terveket, amelyet szintén átadtak az oroszoknak. Az oroszok azonban nem bizonyultak túlzottan hálásnak. A szerencsésebbeket csupán elutasították. Másokat viszont deportáltak vagy gulagokba szállítottak; ők voltak az utolsó áldozatai Sztálin megrögzött bizalmatlanságának.

A LUBJANKA BÖRTÖN

A moszkvai Lubjanka börtön egyáltalán nem volt börtön a szó hagyományos értelmében. Azonkívül, hogy a szovjet rendszer valódi vagy képzelt ellenségeit itt zárták cellákba, hosszadalmas kihallgatásuk és borzalmas kínvallatásuk is ezen a helyen történt. Bár a kivégzések a falakon kívül történtek, számos áldozatot máshol öltek meg vagy gulagokba szállítottak.

A Lubjanka lényegében egy három épületből álló együttest alkotott, és a sárga főépület adott otthont a börtönnek; az épület még az 1917-es forradalom előtt épült. 1918-ban a bolsevikok foglalták el és tették az „Ellenforradalom, a Kémkedés és a Szabotázs Elleni Harc Különleges Bizottságának" székhelyévé. Az eredeti Különleges Bizottságot, amelyből a Cseka nőtte ki magát, 1917-ben Lenin utasítására Dzerzsinszkij hozta létre, akinek munkatársai, az ő jellemzése szerint, „szilárd, kemény, könyörtelen emberekből állt, akik készek voltak mindent feláldozni a forradalom érdekében". Utasítása így szólt: „Gyűjtsetek össze annyi elszánt embert, amennyit csak tudtok, akik képesek megérteni, hogy a tömegek elhallgattatása céljából semmi nem olyan hatékony, mint egy fejbe eresztett puskagolyó."

Ma a Lubjanka a határőrségnek, valamint az Orosz Föderáció Szövetségi Biztonsági Szolgálata igazgatóságának (FSZB – Federalnaja Szluzsba Bezopasznosztyi Rosszijszkoj Federacii) ad otthont, amely a bal oldali épületet foglalja el.

A Szovjetunió bukása előtt a Lubjanka teret Feliksz Dzerzsinszkij 14 tonnás szobra uralta, ám 1991 augusztusában a feldühödött tömeg öt daru segítségével ledöntötte a szobrot, és egy parkba szállította. Később azonban a szobornak, mint a tér fontos történelmi műtárgyának a helyreállítását szorgalmazták, amely Moszkva polgármestere, Jurij Luzskov szerint „csodálatos építészeti és művészeti alkotás". Ehelyett, kompromisszumos megoldásként, egy új Dzerzsinszkij-szobrot állítottak fel néhány háztömbbel arrébb, a Belügyminisztérium elé.

Napjainkban a moszkvaiak és az idelátogató turisták a közelben lévő KGB-múzeumban ismerkedhetnek meg a Lubjanka sötét történetével, immár a letartóztatás fenyegetése nélkül.

Talán még a Lubjankáról gyártott egyetlen viccet is elmesélik nekik – amely a fogolyról szól, akit odahívtak a legfelső emelet ablakához, hogy nézzen ki, mert derűs időben szép kilátás nyílik Szibériára.

ELNYOMÁS

Bár a valódi vagy képzelt ellenséggel való bánásmód elég kellemetlen volt Berlinben, még ennél is sokkal rosszabb volt Kelet-Poroszországban. 1945. május 5-én, három nappal azelőtt, hogy Zsukov marsall berlini főhadiszállásán aláírták a fegyverletételt, illetve öt nappal azután, hogy Hitler öngyilkos lett, Berija feljegyzést írt Sztálinnak. Ebben beszámolt arról, hogy útnak indította Apollonov vezérezredest kilenc NKVD-ezreddel és 400 Szmers-ügynökkel azért, hogy „távolítsák el a kémeket, szabotőröket és más ellenséges elemeket, valamint állítsák helyre a rendet Kelet-Poroszország városaiban és kikötőiben. Tájékoztatásul közlöm, hogy a Vörös Hadsereg kelet-poroszországi előrenyomulása során az NKVD képviselői ez év januárjától áprilisáig több mint 50 000 ellenséges elemet távolítottak el". Az „ellenséges elemek" homályos megfogalmazása rendkívül kényelmesnek bizonyult: bárhogy lehetett értelmezni, ahogy az NKVD jónak látta. Sztálin bosszúja túltett minden eddigi brutalitásán Németországban. Ahogy azt szándékosan megtervezték, a földeket letarolták, a parasztokat arra kényszerítették, hogy adják át állataikat, amelyeket vagy leöltek, vagy elszállítottak a Szovjetunióba; az alacsonyabban fekvő földeket elmocsarasították. Az elfogott civilekre deportálás vált, főleg a nőkre és a lányokra, akiket napi 16 órán át dolgoztattak zord vidékeken.

A Vörös Hadsereg tüzérsége SU–100-as rohamágyúkkal felszerelt tankokon ülve 1945 májusában bevonul a szovjetek által elfoglalt Berlinbe. A fronton harcoló csapatokat elkerülhetetlenül az NKVD biztonsági erői követték.

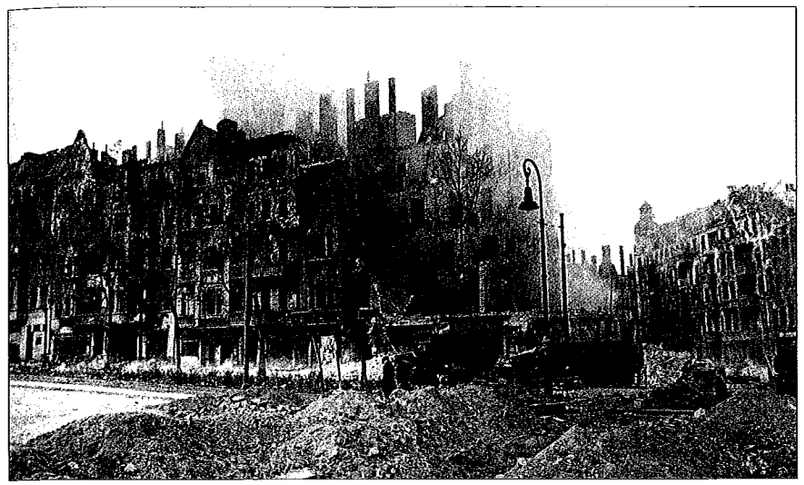

Az elegáns berlini Elizabetstrasse épületei lángokban állnak az 1945 áprilisában lezajlott utolsó utcai ütközeteket követően. A német védelem felásta az utcákat, hogy megakadályozza a tankok mozgását. Berlinhez hasonlóan Kelet- és Közép-Európa sok városát szinte teljesen újjá kellett építeni a háború után.

Kelet-Poroszország felégetése után a Lengyelországban is már javában érlelődő terrort még tovább fokozta az NKVD 15 ezredének ottani állomásoztatása. Hogy a jövőbeli elnyomás szempontjából ez mit jelentett, Berija egyik parancsából is kitűnik, amelyben arra utasítja Szelivanovszkij elvtársat, hogy „egyszerre lássa el a szovjet NKVD képviseletének és a Lengyel Közbiztonsági Minisztérium tanácsadójának feladatkörét". A háború végének közeledtével a szövetséges hatalmak egyre többet foglalkoztak Európa jövőjével.

1943 novemberében és decemberében Lengyelország háború utáni határairól már megszülettek az előzetes tervek, amikor a „három nagy" szövetséges hatalom vezetői találkoztak Teheránban. Sztálin, a keménykezű és hajthatatlan politikus szerepében határozottan kifejezésre juttatta szándékait. Szándéka pedig az volt, hogy egy 300 km széles sávot megkaparintson Lengyelország nyugati részéből. Kárpótlásul pedig Lengyelország Németország keleti határvidékéből nyert egy részt, így területe ezentúl az Odera és a Neisse folyóig terjedt.

A hármak következő találkozójára 1944 októberében Moszkvában került sor, melynek megnyitóján Churchillt hosszadalmas ceremónia keretében köszöntötték. Ezen a találkozón a balkáni államok jövőjével foglalkoztak, amely kérdés később Potsdamban és Jaltában is napirendre került. Sajnos Roosevelt elnök 1945. április 12-én meghalt; utóda, Harry Truman nem rendelkezett kellő tapasztalattal a nemzetközi ügyek terén. Ráadásul a brit választásokon Churchill kiesett, őt pedig Clement Attlee váltotta fel.

Az egyetlen túlélő, a ravasz és könyörtelen Sztálin hatalma csúcsára jutott a demokrácia fékjeit nem ismerő Szovjetunióban. Moszkva kiterjesztette befolyását Kelet-Németországra és Lengyelországra, az utóbbi az ütközőállam szerepét is betöltötte a Szovjetunió és a Nyugat között. Már előkészülőben volt a két generáción át tartó hidegháború.

7. FEJEZET

A VASBIRODALOM

Az oroszok győzelmi mámorát a második világháború végén gyorsan lehűtötte a nehéz gazdasági helyzet, a belső elnyomás fennmaradása és a szovjet hatalom Kelet-Európára való kiterjesztése.

Moszkvában, az eső áztatta Vörös téren 1945. június 24-én a szovjet csapatok diadalmas parádéval vonultak végig. A Lenin-mauzóleum tetejéről Joszif Sztálin szemlélte az általa kivívott győzelemnek köszönhető parádét. A nap másik hőse a könyörtelen paraszt, Georgij Zsukov marsall (1896–1974) volt. A Zsuk (Bogár) becenévre hallgató Zsukov a leningrádi győztes csata után Moszkva kapuinál tartóztatta fel a németeket, majd még ennél is nagyobb sikert ért el a sztálingrádi ütközetben, míg végül Berlin elfoglalását irányította. A parádé ünnepeltjei közé tartozott Konsztantyin Rokosszovszkij marsall, a sztálingrádi csata másik hőse, és a tisztogatások szerencsés túlélője, akit valamikor gulagba küldtek „a külföldi hírszerzéssel fenntartott kapcsolatai" miatt.

A parádé fenséges látványt nyújtott. Ezen a napon nem a Vörös Hadsereg lobogóit vonultatták fel, hanem Hitler legyőzött Wehrmachtjának zászlóit. A katonák a mauzóleumhoz érve trófeáikat Sztálin lába elé dobták. Másnap Sztálin elnyerte az illő jutalmat Moszkva négy évvel korábbi megvédéséért. A „Szovjetunió hősének" kiáltották ki, és megkapta a generalisszimusz címet.

A győzelemittas hangulatban a kollektivizálás és az iparosítás háború előtti intézkedései, amelyek lehetővé tették Oroszország életben maradását, ha feledésbe nem is merültek, de legalább igazolást nyertek, még a 20 milliós emberveszteség árán is.

Szemben: A nagy gonddal előkészített második világháborús győzelmi parádé a moszkvai Vörös téren. Zsukov marsall (jobbra) és Rokosszovszkij marsall irányította a parádét lóháton. Milliók tolongtak Moszkva belvárosában, és az ünnepség fénypontja a gigantikus esti tűzijáték volt. Egy rádióadásban Sztálin azt mondta, hogy végre felvonhatjuk „a szabadság hatalmas zászlaját".

A Szovjetunió felemelkedésében más országok is reménykedtek. A *The New York Times* egyik cikke kijelentette: „Bár az orosz rendszer nagymértékben különbözik a miénktől, a kisemberek jólétének eszményképén nyugszik. A legkevésbé sincs okunk kételkedni Sztálin marsall és társai őszinte akaratában, hogy – amint gondoskodtak határaik biztonságáról – javítsák Oroszországban az életszínvonalat, a nemzetközi béke keretei között."

Ám ez az optimizmus tévesnek bizonyult. Az eufória után beköszöntött a rideg valóság: a Szovjetunióban nagy méreteket öltött a hajléktalanság és az éhezés, a városok lepusztultak, az ipari infrastruktúra megbénult. Ennek felismerése mégis új reményt hozott: az újjáépítés folyamata megkezdődött, az életszínvonal majd javulni fog. Sztálin azonban új veszélyt sejtett: a jobb életre vágyó emberek könnyen fellázadhatnak. Mindenáron meg kell erősíteni a központi irányítást.

Mivel Sztálin a háború után félt a lázadásoktól, kivételes hatalmat adott az MGB kezébe.

AZ MGB

A Minisztertanács elnökhelyetteseként és nem utolsósorban Sztálin kedvenceként továbbra is Lavrentyij Berija fogta össze legmagasabb szinten a biztonsági apparátus tevékenységét. Az NKVD minisztériumi szintre emelkedett, miközben az NKGB, amely az előbbi szervezettel a háborús deportálásokról egyeztetett, most az MGB (Minyisztyersztvo Goszudarsztvennoj Bezopasztnosztyi – Állambiztonsági Minisztérium) nevet vette fel. Egyik osztályát, a kémkedési és kémelhárítási osztályt kivételes hatalommal ruházták fel, főként katonai, tengerészeti és politikai kémkedéssel foglalkozott.

Ez az osztály, más osztályokkal együtt, nagy szerepet játszott a hidegháború állandó eszkalációjában, és a vele járó feszültségkeltésben Kelet és Nyugat között. Az apparátus feladatához tartozott az is, hogy elfojtsa a szovjet birodalomban forrongó lázongást, főként a balti államok, Belorusszia és Ukrajna nacionalista szimpatizánsai körében. Ők alkották a szovjetellenes erők magját. Az elszigetelt lázadások ellen fel lehetett lépni fegyverrel, ám a földalatti csoportok által védett aktivisták legyőzéséhez kifinomultabb módszerekre volt szükség. Az MGB főként önkéntes ügynökei titkosan beszivárogtak a különböző vidékekre, intenzív kiképzésnek vetették alá magukat, tökéletesen elsajátítva működési területük nyelvét és dialektusát, kultúráját és vallástörténetét.

Borisz Levickij író, akinek a családjából sokan estek áldozatul Sztálin tisztogatásainak, beszámol arról, hogy mit követeltek meg egy beépülő ügynöktől: „Ezekből az önkéntesekből partizáncsoportokat hoztak létre… és az erdőbe küldték őket."

Kemény életet éltek hónapokon keresztül – sőt néha éveken keresztül, például a Kárpátokban – ugyanolyan körülmények között, mint ellenségeik.

Céljuk az volt, hogy megnyerjék az igazi partizánok bizalmát. Azért, hogy azt a látszatot keltsék, hogy ők igazi, megbízható partizánok, a valódi partizánok oldalán harcoltak a szovjetek ellen. Amikor már megismerték egy partizánegység teljes szervezetét és annak segítőit, csupán akkor mutatták meg igazi arcukat és pusztították el ellenfeleiket az MGB apparátusával együttműködve.

A Sztálinnal szemben álló erők nagyságára következtethetünk abból a tényből, hogy az Észtországban, Lettországban, Belorussziában és Ukrajnában működő partizáncsoportok néha egészen 1952-ig kitartottak. Rávilágítva az ügynökök gyakran törékeny életére és feletteseik könyörtelenségére, Borisz Levickij a 21 éves M. J. Dovszkij sorsát hozza fel példaként; a „Zoroka" fedőnéven szereplő ügynök partizánnak adta ki magát a Rogatin nevű ukrán–galíciai kisvárosban. A partizánok gyanút fogtak, és azt követelték tőle, hogy megbízhatóságának igazolásául ölje meg Anoszov kapitányt, Rogatin MGB-főnökét. Dovszkij gyorsan felvette a kapcsolatot feletteseivel, aki nem akarta, hogy Dovszkij lelepleződjön, ezért azonnal szentesítette a gyilkosságot. A még mindig kételkedő partizánok azonban további faggatásnak vetették alá Dovszkijt, aki végül színt vallott; ennek eredményeként agyonlőtték.

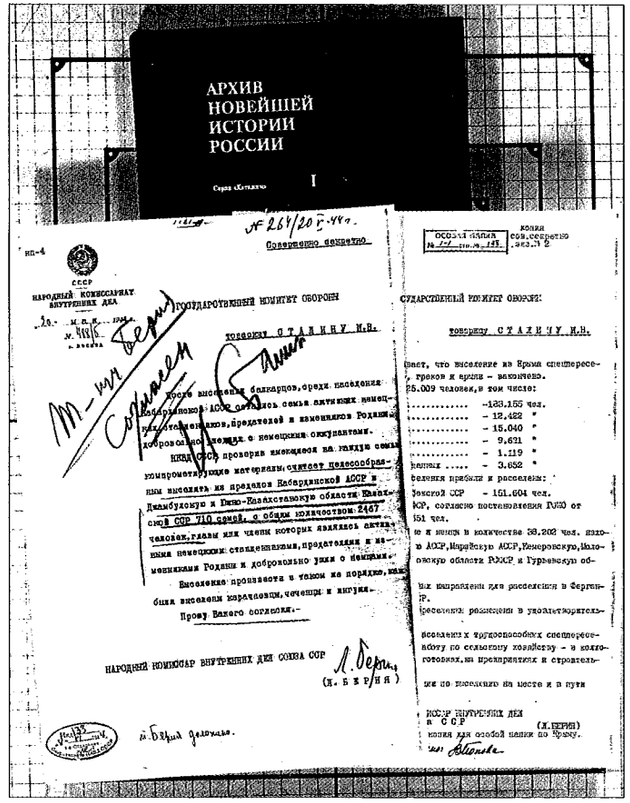

Ezt a szigorúan titkos memorandumot Sztálin „különleges dossziéjában" találták meg, a diktátor halála után, és az 1990-es években hozták nyilvánosságra. A Berija által aláírt és a Sztálin által 1944-ben jóváhagyott dokumentum mintegy 710, a nácikkal való együttműködéssel vádolt család erőszakos deportálását rendeli el a Kaukázus területéről Kazahsztánba.

A GULAGOK TOVÁBBRA IS MŰKÖDNEK

A szovjet koncentrációs táborok és a gulagok az egész háború alatt működtek, és azok a foglyok, akik a német vereség után amnesztiában reménykedtek, keservesen csalódtak. Ezek a táborok az úgynevezett „kollaboránsok" megbüntetésének új feladatát is ellátták; kollaboráns bárki lehetett, akinek a Szovjetunióhoz való hűségét megkérdőjelezték. E kollaboránsok jelentős része nő volt, akiket azzal vádoltak, hogy németekkel feküdtek le, és akik a *„s pod nyemca"* („német alatt fekvő") gúnynevet kapták. Különösen kegyetlen soruk volt a legsúlyosabb politikai bűntényekkel, főként kémkedéssel vádolt foglyoknak. Őket olyan körülmények között tartották, amelyek a legrosszabb korábbi gulagokat idézték.

DMITRIJ SOSZTAKOVICS

A jelentősebb művészek között alig akadt olyan, aki ne érezte volna a politikai terrorral együtt járó cenzúrát. Az elnyomás ellenében is sikeresen alkotó művészeknek egész karrierjük alatt a szovjet kultúrpolitika ingoványos és néha halálos terepén kellett egyensúlyozniuk. Ennek kiemelkedő példáját a Szentpéterváron született zeneszerző, Dmitrij Sosztakovics (1906–1975) nyújtja, akinek leghíresebb művei közé szimfóniaciklusai, vonósnégyesei és operái tartoznak, valamint hat concertója, balett- és filmzenéi. Munkája során hozzá kellett szoknia az állandó érzelmi hullámvasúthoz: az egyik pillanatban megbecsülésben részesült – két Sztálin-díjat is nyert –, a másikban kritikák és sértések özöne zúdult rá, miközben „kozmopolitának", „formalistának" és „szovjetellenesnek" nevezték.

A sok kritika közül az első a *Kisvárosi Lady Macbeth* című operájának premierje után érte; ezt az operáját kezdetben hivatalosan is dicsérték, mint „a szovjet kultúra legjobb hagyományain felnőtt szovjet zeneszerző" művét. Zsdanov azonban más véleményen volt, és kisszerű lejáratő kampányának jellemző részeként a *Pravdá*ban aláírás nélküli elemző cikk jelent meg. A cikk állítása szerint a mű kakofonikus, torz, „elidegenítette a hálás közönséget", „szándékos disszonanciát tartalmaz", és mindenekfölött az egész nem más, mint „zenei lárma". Miután az operát levették a műsorról, lejáratő kampány indult a zeneszerző ellen. Az egyik legsértőbb kritika szerint Sosztakovics olyan műveket írt, amelyeket senki nem tudott elfütyülni. Egy másik alkalommal Zsdanov, amikor Sosztakoviccsal találkozott, zongorán lepötyögte azt, amit ő elfogadható „slágernek" tartott.

A Nagy Terror idején kezdődő üldözés, melynek során a zeneszerző számos barátját és rokonát bebörtönözték vagy megölték, Zsdanov halála után is folytatódott. 1948-ban Sosztakovics „formalizmus" miatti, másodszor történő elítélése már komolyabb következményekkel járt. Arra kötelezték, hogy nyilvánosan tagadja meg műveit, amelyek többségét betiltották, és állandó megfigyelés alatt tartott családjától megvonták eddigi privilégiumait. Jurij Ljubimov színházi producer elárulta, hogy Sosztakovics állandó félelemben élt, „éjszakánként a lépcsőfordulóban várta a letartóztatását... azért, hogy legalább a családját ne ébresszék fel". Mivel művei tiltólistán voltak, és nehezen tudott megélni, a következő néhány évben főként filmzenét és szabványdarabokat írt, hivatalos rehabilitációjában reménykedve. Komolyabb kompozíciói, legalábbis egy időre, íróasztala fiókjában kötöttek ki. Ahhoz, hogy folytathassa munkáját, egy sor múltbeli tévedését kellett nyilvánosan megbánnia.

Korábbi nemzetközi hírnevének köszönhetően, amely Sztálin hasznos nagykövetévé tette, a zenéjét és a megélhetését érintő korlátozások némileg enyhültek. Ám ennek az ára a bűnbocsánat volt. A *Dal az erdőkről* című kantátájában Sztálint mint „nagy kertészt" dicsőíti, így 1951-ben Sosztakovics a Legfelsőbb Tanács küldötte lett, 1960-ban pedig belépett a kommunista pártba; egyik barátja, Lev Lebegyinszkij szerint ez olyan lépés volt, ami miatt az öngyilkosságot fontolgatta. 1975-ben bekövetkezett haláláig, amit tüdőrák okozott, művészete egyre sötétebbé és befelé fordulóvá vált.

Nem lehetett levelezni és látogatókat fogadni. A büntetésük végéhez közeledő rabokkal különös kegyetlenséggel bántak. Az „elbocsátás" csupán egy lepecsételt papírt jelentett. A rabok soha többé nem látták viszont otthonukat, a tábor közelében kellett maradniuk, és ugyanazt a kemény munkát kellett végezniük, mint büntetésük ideje alatt.

Dmitrij Sosztakovicsot 1954. október 6-án nemzetközi békedíjjal tüntették ki, amit a moszkvai szakszervezetek székházában vett át. Nyolc nappal később Opus 93-as, e-mollban írt X. szimfóniáját, amelyet sokan a legjobb művének tartanak – a New York-i Carnegie Hallban mutatták be első ízben.

A „ZSDANOVIZMUS"

A Szovjetunión belül aligha akadt egyetlen olyan tevékenység is, amely mentes maradt volna Sztálin gyanakvásának és bosszúvágyának következményeitől. Sztálin, akinek üldözési mániája szemmel láthatóan nem csökkent, figyelmét azokra a művészekre és gondolkodókra fordította, akik nem voltak hajlandók szellemi kényszerzubbonyba bújni. A kulturális tisztogatás feladatát a trágár, mogorva és iszákos Andrej Zsdanovra (1896–1948) bízta, aki Kirov 1934-ben történt meggyilkolása után lett a leningrádi pártszervezet vezetője. Molotov szerint Zsdanovot Sztálin kivételesen nagyra becsülte – ez kétes és veszélyes kegy volt, ám Zsdanov bizonyos fokú védelmet mégis élvezett, mivel Jurij nevű fia Sztálin lányát, Szvetlana Allilujevát vette feleségül.

Sztálin különleges szerepet osztott rá: egy később zsdanovizmusnak nevezett szigorú ideológiai kódrendszer kialakítását, amely a művészetben a szocialista realizmushoz kötötte magát, elítélve a „burzsoának" és „reakciósnak" bélyegzett zeneszerzőket, festőket, költőket és filmrendezőket. 1934-ben megalakult a Szovjet Írószövetség, amelynek célja, jelentette ki Zsdanov, „egy olyan ideológiai átalakulás", amely „a dolgozó nép szocialista szellemben való neveléséhez" szükséges.

Andrej Zsdanov (balra) halála után számtalan értelmiségi vallott úgy, hogy legjobban attól rettegtek, hogy Zsdanov váratlan látogatást tesz náluk, és a szocialista realizmus kánonjának megsértésével vádolja őket. Az erőszakos és részeges Zsdanov és emberei támadást intéztek azok ellen az írók és kiadók ellen, akik nem dicsérték kellően Sztálint.

Zsdanov hatalma egyre erősödött. A festők csupán akkor kaphattak megbízást, ha műveikkel a szovjet állam gazdasági és társadalmi eredményeit dicsőítették. A galériák látogatóit idegenvezetők kísérték, és kiállítási prospektusokkal látták el őket, amelyek az Össz-szövetségi Művészeti Bizottság irányításával készültek; ezt az ellenőrző testületet személyesen Sztálin állította fel. Az írók és a zeneszerzők is a zsdanovizmus terhét nyögték. Az „ideológiailag tisztátalan" műveket száműzték a könyvesboltokból, antikváriumokból és könyvtárakból. Az NKVD a saját tevékenységük miatt is fenyegetett és zsarolt rokonokat és barátokat arra biztatta, hogy súgják be azokat, akik titokban nem a hivatalos művészetet művelik.

ROMÁNIA

Ebben az időszakban Sztálin egy olyan birodalomról álmodott, amely túlnő a Szovjetunió határain. Már régóta dédelgetett álmokat a megszállt kelet-európai országok háború utáni sorsáról. A megszállt területeken a szovjet rendszer kiépítésében közreműködő személyek végső fokon Berijának voltak alárendelve.

A náci csatlós államok közül Románia bukott el elsőként, ahol az emberek rendkívül elégedetlenek voltak Ion Antonescu diktátor politikájával.

Ennek hatására 1944 júniusában megalakult a „Nemzeti Demokratikus Blokk" azzal a céllal, hogy az országot kiléptesse a háborúból. Ezen belül a kommunista párt és a szociáldemokrata párt két kisebb baloldali párttal összefogva létrehozta a Nemzeti Demokratikus Frontot (FND). Augusztus 23-án a fiatal Mihály király rádión keresztül bejelentette, hogy elfogadta a Szovjetunió, Nagy-Britannia és az Egyesült Államok által felajánlott fegyverszünetet. Ezzel egy időben, drámai fejleményként, elrendelte Antonescu letartóztatását, és közölte, hogy elfogadja a szövetséges hatalmak fegyvernyugvási feltételeit. Románia hadat üzent Németországnak, és a román hadsereg a szovjetek oldalán harcolt. Hitler válaszul elrendelte a király letartóztatását és Antonescu vagy egy másik németbarát tábornok hatalomba való visszahelyezését. Egy 6000 fős sereget küldött a német erők támogatására, ám gyorsan visszaverték őket.

Antonescu megbuktatását az euforia rövid időszaka követte. Mihály király puccsra való előkészületei, amelyet a szövetségesek a kairói tanácskozáson támogattak, Molotov szovjet külügyminiszter következő kijelentését eredményezték: „A szovjet kormány kijelenti, hogy Besszarábián kívül nincs területi követelése Romániával szemben, és nem akarja Románia jelenlegi társadalmi berendezkedését megváltoztatni." Ezenkívül 1945 elején a szövetséges hatalmak jaltai konferenciáján a Szovjetunió, Nagy-Britannia és az Egyesült Államok megerősítette elkötelezettségét „a béke, a biztonság és a szabadság törvényeinek megfelelő világrend felépítésére". Arra is ígéretet tett, hogy „segítséget nyújt a korábbi tengelyhatalmak csatlósállamainak abban, hogy demokratikus eszközökkel oldják meg sürgető politikai és gazdasági problémáikat". A jaltai nyilatkozat „az emberek akaratát szolgáló kormányok szabad és korlátok nélküli megválasztásának" támogatását is ígérte.

> Megfélemlítési és erőszakkampány indult Bukarestben azok ellen, akik nem akarták támogatni a manipulált választásokat. Ahogy azt előre meg lehetett jósolni, a kommunisták szerezték meg a szavazatok 80%-át.

A Szovjetunió nem vesztegette az időt, és gyorsan kihasználta az FND-vel való szövetségét. A lobbanékony Visinszkij, akit február 27-én Moszkvából azért küldtek Romániába, hogy Mihály királlyal találkozzon, azt követelte a királytól, hogy az FND valamelyik tagját bízza meg kormányalakítással. A király később elmesélte, hogy amikor Visinszkij elhagyta a termet, olyan erővel csapta be az ajtót, hogy körülötte megrepedt a vakolat. A kormány megalakítására az FND egyik alapító tagját, Petru Grozát hatalmazták fel, aki egy radikális parasztszervezet, az Ekésfront alapítója is volt.

„SZABAD" VÁLASZTÁSOK

A kommunisták egyre nagyobb erőfölényre tettek szert. Brit és amerikai nyomásra Groza beleegyezett a választásokba, hiszen az embereknek meg kellett adni az esélyt, hogy megválasszák képviselőiket. Groza egy olajipari munkásoknak tartott beszédében harciasan kijelentette:

A román kommunista Anna Pauker beszédet tart a Nők Demokratikus Szövetségének választások előtti rendezvényén 1946. november 17-én. Az új kormányban külügyminiszteri posztot kap, és az amerikai *Time* magazin címlapján a fényképe ezzel az aláírással szerepel: „A világ legnagyobb hatalmú asszonya". A szókimondásáról híres Pauker elítélte Sztálin tisztogatási terveit a román kommunista vezetők körében. Kritikájának másik célpontját a szovjetek által sugallt pénzügyi reform és a parasztság erőszakos kollektivizálása alkotta.

„Mi fogunk győzni a választásokon. Ha a reakciósok nyernek, gondoljátok, hogy egy napig is élni hagyjuk őket? Rögtön bosszút állunk." Egy másik vezéregyéniség, Gheorghe Tatarescu pedig ezt mondta: „Néhányukat börtönbe zárjuk, másokat likvidálunk, a többit deportáljuk."

A választások előtti hónapokban nem kímélték az ellenzék tagjait, közülük sokat le is tartóztattak. A kommunistabérencek gyűléseket szerveztek, zaklatták a hivatalnokokat és a szónokokat. Az FND ismert ellenlábasai a bürokrácia falába ütköztek, amikor regisztrálni akarták magukat a választásokra, és szavazólapot kértek. A cenzúra tilalmára leállították a rádióban és az újságokban folyó kampányt. Még mielőtt a szavazóhelyiségek kinyitottak, a kormány támogatói többször is szavaztak, és amikor szavazataikat a szavazóurnába bedobták, az már tele volt a kormány szavazólapjaival.

A szavazási eljárás már vásári bohózatba illett, amikor a számlálások után a vidéki telefonvonalakat elvágták: mivel sok körzetben az ellenzéki pártok kerültek fölénybe, időre volt szükség az eredmények meghamisításához. Ezután bejelentették, hogy az FND 80%-os fölénnyel nyert.

A külügyminiszterek moszkvai tanácskozásán azonban az Egyesült Államok a romániai rendszert autokratának nevezte, amely nélkülözi a demokráciát, és felszólította Grozát, hogy az ellenzéki párt legitim tagjait nevezze ki miniszteri posztokra. Sztálin szóban beleegyezett némi engedményekbe, ám ezekre nem adott jelentős garanciát. Groza ígéretet tett a korábbi pártok, a Nemzeti Parasztpárt és a Nemzeti Liberális Párt két tagjának kinevezésére, ennek ellenére nem adott nekik miniszteri tárcát. Az FND miniszterei uralták a kormányt.

A KIRÁLY LEMONDATÁSA

Az ellenzéki tagoktól megfosztott Nemzetgyűlés Mihály király által tartott megnyitóját baljós csend fogadta, amely csak akkor tört meg, amikor Moszkva, minden előzetes figyelmeztetés nélkül, új politikát vezetett be a román kommunisták számára. Ez a sztálinizmus minden jegyét magán hordozta. A letartóztatások, amelyek régebben az ellenzék tagjait érintették, ezentúl kiterjedtek az egyszerű parasztokra és munkásokra is. Nagy-Britannia és az Egyesült Államok tiltakozott az emberi jogok megsértése ellen. A szovjetek erre válaszként elfogták a Nemzeti Demokratikus Blokk legerősebb pártjának, a Nemzeti Parasztpártnak a vezetőit, és házi őrizet alatt tartották, majd munkatáborba hurcolták őket. Moszkva haragja ezután Mihály király ellen fordult, akit arra utasítottak, hogy bocsássa el udvartartását; ő azonban bátran ellenállt.

> „Anna Pauker… Amikor vele voltam, mindig úgy éreztem, mintha egy boával állnék szemben, amely éppen jóllakott, ezért nem nyel le – egyelőre!"
>
> – A romániai Ilona királyné *Újra élek* című könyvéből

Következő lépésként felszólították a királyt, aki nemrég jegyezte el Bourbon-Parmai Anna hercegnőt, hogy vegyen részt egy megbeszélésen Petru Grozával, valamint Gheorghe Gheorghiu-Dejjel, a kommunista párt főtitkárával, aki a keményvonalas sztálinizmust képviselte. Ami ezután történt, azt Mihály király Simon Sebag Montefiore írónak így mesélte el:

„Azt mondták, egy családi ügyben akarnak velem beszélni. Így azt gondoltam, a menyasszonyomról lesz szó… Egy papírlapot nyújtottak át, ami a lemondásomat tartalmazta… A szövegben nyelvtani hibák voltak. Még írni is alig tudtak; nem írtam alá. Ám ezt mondták: »Az őreit letartóztattuk; a telefonvonalat elvágtuk; a tüzérség fegyverei célba vették az irodát.« Kinéztem az ablakon. Minden, amit mondtak, igaz volt; egy ágyúcső meredt felém. Megpróbáltam haladékot nyerni, és javasoltam, hogy kérdezzük meg az embereket. »Nincs idő megkérdezni az embereket – felelték.

– Akkor zavargások lesznek, és mi mindenkit lelövünk, ami a maga hibája lesz.« Elborzadtam ennyi aljasság láttán. És aláírtam a lemondást."

Azt is tudatták vele, hogy ha nem mondott volna le, letartóztatták volna, mert állítólag Nagy-Britanniával és az Egyesült Államokkal összeesküvést szőtt saját kormánya ellen. Az utcákon a szovjetek állította romániai hadosztály hadrendben állt; az Erzsébet-palotát és a környező utcákat tankok vették körül. Mihály királyt a száműzetésért az a sovány vigasz érte, hogy amerikai érdemrenddel tüntették ki, Harry Truman elnök szavaival: „a szabadság és a demokrácia ügyéért végzett kimagasló munkájáért".

Sztálin vasökle ezután Petru Grozára sújtott le. A hatalom egyre inkább Gheorghiu-Dej, a ravasz intrikus kezébe került, aki megpróbálta kihasználni a szovjet politikában egyre jobban eluralkodó antiszemitizmust. Figyelme a nyíltan büszke ortodox zsidó külügyminiszter, Anna Pauker felé fordult, aki „kemény, lomha, az összes visszataszító tulajdonsággal, és mégis kígyó módjára borzalmasan elbűvölő". Hárpia természetével magára vonta Sztálin haragját és a „kozmopolitizmus" vádját, amivel általában a zsidókat illették a Szovjetunióban és a keleti blokkban. Sztálin azt is a szemére vetette, hogy „túl gyengekezű". Így nyilatkozott Gheorghiu-Dejnek, Románia akkori vezetőjének: „Anna igen megbízható elvtárs, de tudja, burzsoá származású, zsidó, és Romániában a pártnak a munkásosztály soraiból kikerült vezetőre van szüksége, egy igazi románra..." Paukert 1952 februárjában letartóztatták, hosszadalmas kihallgatásnak vetették alá, amely során nem riadt vissza Sztálin politikájának kritizálásától. A Sztálin halálát követő évben hosszú börtönbüntetését elengedték. Mindez egy új, szovjet típusú alkotmány elfogadása után történt, amely az önkormányzatok munkástanácsokká való átalakítását, valamint az orosz nyelv kötelezővé tételét tartalmazta az iskolákban és az egyetemeken; Románia a Szovjetunió alázatos csatlósává vált.

BULGÁRIA

Bulgáriának is hasonló szerepet szánt Hitler, amikor felszólította az ország királyát, III. Boriszt, hogy országa, a tengelyhatalmak kis tagjaként, csatlakozzon hozzá a Szovjetunió elleni harcban. A királyt leintették, amikor azt hangoztatta, hogy Bulgária semlegessége mindenki érdeke, többek között Németországé is. Nem sokkal ezután, 1943 augusztusában Borisz rejtélyes körülmények között meghalt; az a hír járta, hogy Hitler megmérgeztette azért, hogy ne álljon többé az útjában. Egy kormányzótanács vette át a hatalmat, amely 1944. augusztus 2-án bejelentette, hogy Bulgária kilép a háborúból. Sztálin ezt nem fogadta el, a következő hónapban ellenállás nélkül lerohanta Bulgáriát, és arra kényszerítette, hogy üzenjen hadat Németországnak.

Egy ernyőszervezet, a Hazafias Front alakított kormányt, amely kommunistákból, parasztokból, szociáldemokratákból és *zvenók*ból (republikánusokból) állt. A kormányt a kommunisták uralták, akik ragaszkodtak a belügyminiszteri és az igazságügyi miniszteri tárcához.

Borisz bolgár király és Adolf Hitler 1936-ban. Hét évvel később a király halott volt, híresztelések szerint meggyilkolták. Halála a Führerrel való keserű hangvételű találkozója után következett be. Az egyik elmélet szerint Borisz, aki rosszul viselte a repülőutakat, a szokásos gyógyszerével akarta enyhíteni a problémát, amelyet azonban méreggel cseréltek ki a német repülőgépen. A másik feltevés szerint Hitler megparancsolta a pilótának, hogy a szokásosnál magasabban repüljön, ami a királynál infarktust váltott ki a leszállás után.

A kormány egyik első lépéseként tisztogatásba kezdett azok ellen, akiket felelősnek tartott Bulgária 1941 utáni németbarát politikájáért. A népbíróságok fáradhatatlanul dolgoztak 1945 márciusáig, amikorra több mint 2000 embert ítéltek halálra, és legalább 11 000-et börtönöztek be. Ezenkívül több mint 40 000 embert lőttek agyon bírósági ítélet nélkül. A kommunisták, kisebbségük tudatában, mindent megtettek, hogy felülmúlják népszerű riválisukat, a parasztpártot. A parasztpárt vezetői ellen először propagandát indítottak, majd letartóztatták őket. Georgi Dimitrovot, a száműzetésből hazatért népszerű politikust Oroszország és Bulgária pártjának féltékeny frakciói eltávolították.

A másik célpont Nikola Petrov, a parasztpárt tagja és az utolsó jelentős ellenzéki vezető volt. Őt Szófia központi börtönében kivégezték, állítólag nyakszorító vassal.

Ekkor Sztálin is közbelépett, mivel már nagyon vágyott arra, hogy megszabaduljon személyes ellenfeleitől, köztük Trajcso Kosztovtól, a miniszterelnök-helyettestől. Lev Svarcmant, az egyik megbízható ügynökét indította el Moszkvából néhány kihallgató tiszttel együtt, akik rendszeres jelentéseket küldtek neki Kosztovról. Kosztov ellen vádat emeltek; 1949 decemberében felakasztották, sok más személyt pedig bebörtönöztek. A szociáldemokraták, akik nem hagyták magukat megfélemlíteni, továbbra is tiltakoztak a Hazafias Front számos intézkedése ellen. Ám nem sokáig tudtak fennmaradni; 1949 végén összeolvadtak a kommunistákkal.

A szovjet csapatok 1945 elején érték el Magyarországot. Az embereket felszólították: „Fordítsátok fegyvereiteket a német megszállók ellen, és segítsétek a Vörös Hadsereget... a szabad és demokratikus Magyarországért." Ám Kelet-Európa más országaival együtt Magyarország is a szovjet tömb részévé vált.

MAGYARORSZÁG

Magyarországon a háború alatt gyakorlatilag nem létezett ellenállási mozgalom a németek ellen, a háború végén Moszkva-barát kommunisták vették át a hatalmat. 1942-től kezdve Magyarország kormányzója, Horthy Miklós ellentengernagy óvatosan megpróbálta csökkenteni az ország elkötelezettségét a tengelyhatalmak oldalán, és 1944 októberében bejelentette az ország kilépését a háborúból. Ezt követően Hitler sikertelen kísérletet tett arra, hogy egy SS-alakulattal és egy páncéloshadosztállyal megmentse a német helyőrséget Budapesten. A fővárost azonban 1945. február 13-án a Vörös Hadsereg szállta meg, amely nem sokkal később terroruralmat vezetett be.

Egy hónappal korábban, amikor Budapest még ostrom alatt állt, Péter Gábor felállította az újonnan alakult politikai rendőrség központját. Péter Gábor, aki a háború alatt a Vörös Hadsereg ügynöke volt, azt állította, hogy a politikai rendőrség elsődleges feladata a magyar nácik felderítése és üldözése. Ám a gyakorlatban tevékenységi köre ennél szélesebb volt. Péter felderítette, hogy mivel az elfogott zsidókat már nem tudták Németországba szállítani, a nácik a Duna-partra vitték és lelőtték őket, majd holttestüket a Dunába lökték.

Péter, aki tudta, hogy mi a jó számára, szoros kapcsolatokat tartott fenn az NKVD ügynökeivel, akik hamarosan világossá tették, hogy a letartóztatottak hozzájuk tartoznak. A következő lépés a politikai rendőrség újjászervezése volt, amely az ÁVO (Államvédelmi Osztály) elnevezést kapta; ennek élén névleg Péter Gábor állt, ám a szervezetet elkerülhetetlenül elnyelte a szovjet titkosrendőrség apparátusa.

„Nézzenek szét Kelet-Európában, kíváncsi lennék, találnak-e olyan országot, ahol a belügyminisztérium nem a kommunista párt kezében van."

– Rákosi Mátyás, magyar kommunista politikus

Az ÁVO egyre inkább egy magánhadsereg méreteire duzzadt, kizárólag a kommunista pártnak volt alárendelve, és korlátlan hatalommal rendelkezett. Az országot csupán akkor sikerült teljesen megtisztítani a németektől, amikor a Moszkvának alárendelt Ideiglenes Kormány vette át a hatalmat. A választásokon a Kisgazdapárt a szavazatok 57%-át szerezte meg, és készen állt a kormányalakításra, amelyet Kliment Vorosilov marsall (1881–1969) is támogatott, aki az északnyugati szovjet haderőket irányította a második világháborúban. A Szövetséges Ellenőrző Bizottság elnökeként gyakran figyelmen kívül hagyta a brit és az amerikai tagok véleményét, és most olyan koalíciót hozott létre, amelyben a kommunisták töltik be a vezető pozíciókat. A tisztogatások és a kirakatperek folytatódtak.

LETARTÓZTATÁSOK ÉS BÍRÓSÁGI TÁRGYALÁSOK

Egy ideig jelentős hatalom összpontosult Rajk László kezében, aki azonkívül, hogy belügyminiszter volt, az ÁVO-t is irányította. Elkerülhetetlenül ellenségeket is szerzett. Közéjük tartozott az akkor belügyminiszter Kádár János is, aki a moszkvai kihallgató tisztek jó tanítványának bizonyult.

Rajkot 18 társával együtt letartóztatták, és azzal vádolták, hogy „Tito kémje", azaz Josip Broz Tito támogatója, aki amiatt zúdította magára Sztálin haragját, hogy a jugoszláv kormány élére állt, és függetlenítette országát a szovjet befolyástól. Rajkot azzal is vádolták, hogy a nyugati imperializmus követeként a kapitalizmus visszaállítására törekszik, és veszélybe sodorja Magyarország függetlenségét.

Az egész eljárás felett Sztálin és mindenekelőtt Berija kísértete lebegett. Rajkot a börtönben megkínozták, és a szokásos módon azt az ígéretet kapta, hogy felmentik, ha beismeri az összes vádpontot. A bíróságon Kádár üvöltözve

gyalázkodott: „Csak egy dolgot mondok. Maga nem a mi emberünk, hanem az ellenségé. És ne feledje! Hiába is lennének illúziói, a párt vezetőségében teljes az egyetértés. Számunkra itt az a kérdés, hogy vajon maga egy szerencsétlen nyomorult alak, aki az ellenség áldozata lett, vagy pedig kezdettől fogva, mióta belépett a munkásmozgalomba, makacs és megátalkodott ellensége mozgalmunknak. Ez az egyetlen kérdés." Rajk végül minden vádat beismert. Az ügyész, az előzőleg tett ígéretek ellenére, a legsúlyosabb büntetést kérte, a halálbüntetést. Ezzel egy egész persorozat vette kezdetét, és a vádlottak között a megtizedelt Kisgazdapárt tagjai is szerepeltek.

Ennek az időszaknak a másik gyászos főszereplője Rákosi Mátyás volt. Több hivatalt is a kommunista párt kezére juttatott, köztük a Belügyminisztériumot is, amelyre a kisgazdák pályáztak.

Ez utóbbiaknak kinyilvánította a kellemetlen igazságot: „Úgy tűnik, nem fogják fel a valóságot: »Nézzenek szét Kelet-Európában, kíváncsi lennék, találnak-e olyan országot, ahol a belügyminisztérium nem a kommunista párt kezében van.«" 1950-ben Kádár Jánost is letartóztatták, és szintén Tito támogatásával vádolták. Megúszta három év börtönbüntetéssel, ami szerencsésnek mondható, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy 2000 embert végeztek ki, és több mint 100 000-et börtönöztek be.

A képen Mindszenty bíboros látható kiszabadítóival, miután elhagyta a börtönt. Budapestre visszatérve a kommunistaellenes felkelés mellé állt, amit egy rádióbeszédében is megerősített. Ám miután az amerikai követségen keresett menedéket, nem kerülhette el az üldözést. Lefényképezték, amint misét tart az amerikai zászló mellett állva, így gyorsan megvádolták azzal, hogy az amerikaiak cinkosa.

MINDSZENTY JÓZSEF BÍBOROS

A letartóztatások és a perek nem csak a politikusokra korlátozódtak. Tisztogatásainak hatókörét Rákosi kiterjesztette a minisztériumok, a rendőrség és a közhivatalok feltételezett felforgatóin túlra. Az olyan nem kommunista szervezeteket, mint a korábban politikamentesnek és ártalmatlannak tekintett Magyar Katolikus Ifjúság és a Cserkészmozgalom, feloszlatták. 1948 karácsonya előtt két nappal a rendőrség behatolt Mindszenty József bíboros, Magyarország leghíresebb egyházi személyisége rezidenciájára. A bíboros, aki már régóta várta letartóztatását, egy előzetesen megírt feljegyzést adott át segítőinek, és ebben arra kérte őket, hogy ne higgyék el, ha azt hallják, hogy „lemondott" vagy „beismerő vallomást tett": ez csupán az „emberi gyarlóság" jele lenne. December elején egy lelkészi levelében ezt írta: „A kommunizmus ateista ideológia. Így természeténél fogva szemben áll az egyház szellemiségével." A kommunisták már régóta üldözték Mindszentyt, mivel „a magyar ellenforradalmi erők középpontjában állt". Az ellene felhozott egyik legfőbb vád az volt, hogy ellenzi Magyarország 4800 katolikus iskolájának tervezett államosítását. Kampánya során járta a falvakat, és arra ösztönözte az embereket, hogy ragaszkodjanak iskoláikhoz és földjeikhez. A hatóságok válaszként elkobozták hangszóróval felszerelt teherautóját és generátorát. Erre reagálva harangozásra szólította fel a templomokat.

Mindszenty kommunizmus elleni nyílt beszédeit és a Habsburgokkal való kapcsolattartását a hazaárulás fogalomkörébe sorolták.

A hamisított aláírásokkal ellátott hamis tanúvallomások bevett gyakorlatát alkalmazva Mindszentyt több mint 40 bűncselekmény elkövetésével vádolták. Azt a tényt, hogy az egyház korábban amerikai forrásokból anyagi segítséget fogadott el, valutával való visszaélésnek nyilvánították, míg azoknak a megsegítését, akik elveszítették földjeiket és templomaikat, a földreform elleni szabotázsnak minősítették. A kommunizmus elleni nyílt beszédeket és a Habsburgokkal való kapcsolattartást a hazaárulás fogalomkörébe sorolták.

Mindszentyt megfosztották bíborosi ruhájától, megverték, megalázták és több órán át kihallgatták. Ám inkvizítorai személyében ravasz ellenfélre találtak, akinek a börtön semmi újat nem jelentett.

A náci uralom alatt négy hónapot töltött börtönben, és ismerte a vallatási módszereket. Először kudarcot vallottak azok a kísérletek, hogy Mindszentyből vallomást csikarjanak ki, mert a bíboros minimálisan keveset evett, sejtve, hogy drogokat tartalmazó ételeket tesznek elé – később véletlenül kiderült, hogy ugyanolyan stimulálószerekről volt szó, amelyeket a Gestapo is használt kihallgatásai során.

1949 februárjában megkezdődött Mindszenty tárgyalása. Sokak számára a per az 1930-as évek moszkvai kirakatpereinek gyászos visszhangja volt, nem

utolsósorban amiatt is, hogy a vádlott korábbi, ártatlanságáról szóló vallomását visszavonva vallja magát bűnösnek. Remegve ezt mondta a bíróságnak: „Általánosságban és részleteiben is bűnös vagyok az ellenem felhozott legtöbb vádban." Először tagadta, majd beismerte a vádakat, és amikor megkérdezték tőle, hogy miért változtatta meg vallomását, enerváltan ezt válaszolta: „Bizonyos dolgokat régebben nem úgy láttam, mint most." A tárgyalást a rádió közvetítette, és egy hallgató később így kommentálta: „Ez nem annak az erős embernek a hangja volt, akit letartóztattak. Akik hallották a hangját, soha nem fogják elfelejteni azt a hanghordozást, amellyel ezt ismételgette: »Igen, igen, így van.« Ez nem az igazi Mindszenty hangja volt, hanem csak a saját karikatúrájának a hebegése, akit a könyörtelen kínzások egy rakás szerencsétlenséggé tettek."

Az életfogytiglani büntetés világszerte felháborodást váltott ki, amely után Mindszentyt egyik börtönből a másikba hurcolták, míg ki nem tört az 1956-os forradalom, amikor rövid időre szabadon engedték. Miután a kommunisták fölébe kerekedtek a helyzetnek, a budapesti amerikai követségen tartották házi őrizetben. Sivárak voltak a kilátásai az öregedő és szánalomra méltó bíborosnak, aki szálka volt a magyar kormány szemében, amely, még a kommunizmus folyamatos hanyatlása idején is, úgy nézett rá, mint egy múltból itt maradt zavaró árnyra. Bécsben telepedett le, ahol 1975-ben halt meg. A Szovjetunió bukása után hamvait hazaszállították és eltemették.

CSEHSZLOVÁKIA

A második világháború után a Csehszlovákiában történt kommunista puccs letörte a demokrácia bármely formájához való visszatérés reményeit, és egy 40 évig tartó zsarnokság útját kövezte ki. Németország veresége nem enyhítette a Nyugattal szembeni kiábrándultságot, amelyet az 1938 szeptemberében kötött müncheni egyezmény váltott ki, amely átengedte a német ajkú Szudéta-vidéket Németországnak. A háború végén hazatért Csehszlovákia egyik legnépszerűbb és legnagyobb tiszteletben álló alakja, Jan Masaryk, az ország első elnökének, Tomáš Garrigue Masaryknak a fia. Jan korábban külügyminiszter volt, és most ismét visszakapta posztját a Nemzeti Front kormányában, amelyben a kommunista párt is helyet foglalt. Ez a szövetség távolról sem biztosította a Szovjetuniótól való függetlenséget, így Masaryk számára a hazatérés csalódást okozott.

1947-ben Masarykot és a kommunisták vezetőjét, Klement Gottwaldot Sztálin Moszkvába rendelte. Más megszorításokkal együtt megtiltotta, hogy Csehszlovákia részt vegyen a Marsall-tervben.

Az Európa újjáépítését célzó amerikai tervet Sztálin komoly fenyegetésnek tartotta a kelet-európai szovjet uralom számára. Sztálin gorombasága és hajthatatlansága láttán Masaryk kijelentette: „Egy szuverén állam miniszteréként mentem el, és úgy jöttem haza, mint Sztálin lakája."

Csehszlovákiában az 1948 februárjában történt kommunista hatalomátvételt követően Klement Gottwald elnök egy kommunista tömegrendezvényen szólal fel. A tisztogatások elítéltjeit is beleszámítva 230 halálos ítéletet hoztak, és ez a szám nem tartalmazza azokat, akiket a börtönből való szökés közben lőttek le. Sok embert pedig kisebb bűncselekmények miatt agyonvertek.

MASARYK HALÁLA

A következő év februárjában következett be a kommunista puccs; a demokratikus jövő reménye szertefoszlott. A miniszterek többsége lemondott annak a hiábavaló reményében, hogy választásokat fognak kiírni. Masaryk ragaszkodott posztjához, miközben rettegett a kommunizmus mindenható uralmától, sőt a száműzetést is fontolgatta. Ez a végső tragédia előjátéka volt. 1948. március 10-én Masarykot mezítláb és pizsamában halva találták meg a prágai Cernín-palotában székelő Külügyminisztérium fürdőszobájának ablaka alatt. Hívei közül sokan úgy gondolták, hogy Moszkva parancsára meggyilkolták. 2004-ben ezt cáfolta Antonín Sum cseh történész, aki Masaryk titkáraként dolgozott, és aki szentül hitte, hogy öngyilkosságról van szó. Kijelentette: „Normális körülmények között soha nem ölte volna meg magát, ám gyakorlatilag nem volt más lehetősége a tiltakozásra. Meg akarta mutatni mindenkinek, a nyugati hatalmakat is beleértve, hogy a kommunista puccs Csehszlovákiában rosszat jelentett egész Európa számára."

Mindazonáltal. Masaryk halálát illetően számos kérdés maradt megválaszolatlanul, nem utolsósorban az, hogy a telefonja vezetékét miért találták

A tiszteletadás gesztusa a kamerák kedvéért: 1948. március 15-én Klement Gottwald elnök részt vesz Jan Masaryk temetésén a prágai Múzeumkertben.

elvágva. Ha tényleg öngyilkosságot követett el, miért vitatta meg munkatársaival napokkal előre a küszöbönálló feladatokat, amelyek részleteit a naplójába is bejegyezte? 1993-ban szenzációs bejelentés hangzott el a cseh rádióban. Akitől a hír származik, azt állította, hogy az NKVD-nek egy Paraszinova nevű és a Szovjetunióban élő női ügynöke hallotta, amint a munkatársai azzal dicsekedtek, hogy Masarykot kilökték az ablakon, miután megpróbált az ablakpárkányon át elmenekülni. Paraszinova végül megerősítette állításait, amelyeket a cseh televízió egy dokumentumfilmhez akart felhasználni.

Később azonban, amikor a szovjet hatóságokat megkeresték, azt a választ kapták, hogy Paraszinova időközben meghalt. Továbbá hivatalosan megtiltották, hogy a Masaryk-ügyet bármilyen formában megtárgyalják vagy dokumentumfilmet készítsenek róla. Így további részletek nem derülhettek ki; azok, akik a gyilkosságelmélet mellett foglalnak állást, úgy gondolják, hogy az igazság a szovjet archívumok mélyén rejtőzik.

Az 1950-es évek elején a cseh kommunisták nem kaptak jelentős támogatást híveiktől, főként amikor annak eldöntéséről volt szó, hogy az állam milyen mértékben veheti fel a versenyt a Szovjetunióval. Előre látható volt, hogy a cseheknek is kijut a sztálini tisztogatásokból.

Gottwald jól tudta, hogy Sztálin teljesen önkényesen választja ki áldozatait, és cseh elnökként, valamint kommunista vezetőként ő is veszélyben érezte magát. Úgy döntött, hogy a hűtlenségért való felelősséget főtitkárára, Rudolf Slánskýra hárítja, aki régóta munkatársa és barátja volt. Slánský neve eljutott az NKVD-hez. Sorsa megpecsételődött: bebörtönzés, kínzás, vádemelés állam elleni bűncselekmények miatt, majd halálbüntetés. Az áldozatok közé tartozik Rudolf Margolis is, akinek az volt a feladata, hogy fellendítse Csehszlovákia külkereskedelmét. Őt államellenes cselekmények és kereskedelmi szabotázs bűntettében találták bűnösnek.

JAN MASARYK

Jóval azelőtt, hogy 1948-ban Csehszlovákia elnöke lett, Klement Gottwald mintaszerű sztálinista politikusnak számított, és megpróbált minden szembenállást kegyetlenül elfojtani. Jan Masaryk békülékeny gesztusai Gottwald felé, akinek kommunista pártjával koalíciót alkotott, végül is semmit nem segítettek. Kommunista kormány alakult, és a jól ismert forgatókönyv lépett életbe: az ország iparának államosítása, a mezőgazdaság kollektivizálása és hazaárulási perek. A pereket Sztálin parancsára rendezték, aki a cseh kormányban egyaránt érzékelt Amerika-barát és zsidóbarát tendenciákat. Minden szembenállást elsöpörtek. A perek során kivégezték Rudolf Slánskýt, a párt főtitkárát és Vlado Clementist, a külügyminisztert is. Számos kormánytisztviselő került börtönbe.

A kommunizmussal és Gottwald uralmával szemben létezett ellenzék, amely kiemelkedő alakjai közé főként Jan Masaryk és a paraszti származású Eduard Beneš tartozott, aki külügyminiszter és elnökhelyettes volt.

A csehek nagy része Masarykot vidám, humoros embernek ismerte, némi populista beütéssel, ellentétben a kommunista rezsim szürke figuráival. A fennálló társadalmi rend bírálatát volt kitől eltanulnia. Édesapja, Tomáš, aki egy morávai autodidakta kocsis fia volt, a független Csehszlovákia kétszer megválasztott elnökévé vált. A bécsi parlament tagjaként 10 éven keresztül haladó irányvonalat képviselt: valamennyi nyugati és déli szláv csoport megbékélését hirdette.

Először úgy tűnt, hogy Janból hiányoznak édesapja ambíciói. A saját életét akarta megvalósítani, ezért kiment Amerikába, kimenekülve a nagy középnyugati szláv közösségből. Az első világháború előestéjén hazatért, majd besorozták az osztrák–magyar hadseregbe. Később tanulmányait befejezve diplomáciai és politikai karrier építésébe kezdett. A háború befejeződése után Washingtonba került diplomáciai ügyvivőként. 1937-ben bekövetkezett halálakor Jan édesapja Eduard Beneš támogatását sürgette, aki hasonló beállítottságú politikusként követte őt az elnöki széken. Beneš Tomášsal együtt kampányba kezdett egy független állam megvalósításáért. Ám hamarosan bekövetkezett a katasztrófa a müncheni egyezmény formájában, amely véget vetett a cseh autonómiához fűzött reményeknek. Beneš önkéntes száműzetésbe vonult, és Londonban az ideiglenes kormány élére állt, majd hazatért, és három éven át betöltötte az elnöki posztot. Ám ideje gyorsan lejárt, mivel a hatalomért folyó harcot Klement Gottwald nyerte meg. Beneš megtörten mondott le hivataláról, és három hónappal később meghalt. Masaryk erőszakos halálának pontos oka továbbra is rejtély, ám akár Sztálin oly sok más ellensége esetében, halála feltűnően jól jött a hatalmon lévőknek.

MELITA NORWOOD

1992-ben Vaszilij Nyikitics Mitrohin, a KGB Első Főigazgatóságának (külföldi hírszerzés) volt főmunkatársa, aki kivándorolt Nagy-Britanniába, és magával vitte azt az anyagot, amit a Szövetségi Nyomozóhivatal „a bármilyen forrásból eddig kapott legteljesebb és legkiterjedtebb információnak" nevezett. Ez egy több ezer, szigorúan titkos aktából összeállított, vaskos kötet volt. Négy évvel később a brit kormány az archívum nyilvánosságra hozatala mellett döntött, és az anyagot a Cambridge-i Egyetemen dolgozó Christopher Andrew professzor rendelkezésére bocsátotta. Az anyagból Mitrohin és Andrew két kötetet állított össze, amely *The Mitrokhin Archive* címmel 1999-ben jelent meg [magyarul: *A Mitrohin-archívum*, Talentum, 2000].

A Nagy-Britanniát érintő egyik legérdekesebb felfedezés, amely a média figyelmét is megragadta, az akkor 87 éves Melita Norwood (fedőnevén Hola) kémkarrierjének felfedése volt, amelyet tökéletes titok övezett fél évszázadon át. Mitrohin szerint Mrs. Norwood a jelenlegi bizonyíték alapján a KGB történetének legfontosabb női ügynöke volt, aki a szovjet kémek közül a leghosszabb ideig szolgált Nagy-Britanniában. A brit Nem Vasalapú Fémek Kutatóintézeténél (a nukleáris kutatások fedőneve) betöltött állásán keresztül a kohászat területének szigorúan titkos anyagaihoz tudott hozzáférni. Szovjet felettese, mint kiderült, Ursula Beurton (Szonja) volt, ami azt jelentette, hogy Nagy-Britannia legfontosabb női ügynökét így éveken keresztül valószínűleg a kisszámú szovjet női felügyelők egyike irányította. Mitrohin jegyzetei szerint Norwood egész pályafutása során „elkötelezett, megbízható és fegyelmezett ügynöknek bizonyult, aki a lehető legtöbbet próbálta nyújtani". Az alatt a 40 év alatt, amíg Moszkvának dolgozott, kevés pénzt keresett, és végig ugyanabban a dél-londoni otthonában lakott, amit 50 évvel ezelőtt, házasságkötése idején vásárolt. Interjúi során azt nyilatkozta, hogy ideológiai meggyőződésből, nem pedig pénzért kémkedett, amit azóta sem bánt meg.

Ezenkívül még „trockizmussal és az amerikai imperializmust szolgáló titoista-cionista tevékenységgel" is vádolták. Mindez az 1950-es évek szokásos üldözési sémáit követte, és úgy volt megszervezve, hogy kielégítse a nacionalista és antiszemita érzelmeket, és lejárassa az ellenzéket.

A bírósági tárgyalások valóságos színházi koreográfia szerint zajlottak: minden részletre kiterjedő próbákkal, a nemkívánatos védekezés vagy késlekedés kiküszöbölésére. A nyilvánosság és a média teljes figyelme kísérte a tárgyalásokat, az embereket pedig arra biztatták, hogy a halálbüntetés mellett petíciókat írjanak alá. A tárgyalásra beidézett 14 kommunista vezető vagy hivatalnok (köztük 11 zsidó) közül 11-et felakasztottak, hármat pedig életfogytiglani börtönbüntetésre ítéltek. Ezt több más, kisebb per is követte az országban, amelyek hasonló büntetésekkel végződtek.

A szovjet erők által megszállt országokban a szabad választások és az emberi jogok visszaállításának igénye megvalósíthatatlan maradt. A potsdami konferencián Sztálin egyértelművé tette szándékait:

„Ezekben az országokban a szabadon választott kormányok szovjetellenesek lennének, és ezt nem engedhetjük meg." Sztálin továbbra sem lett hűtlen ehhez a fogadalmához.

A SZOVJET ATOMBOMBA

Az 1940-es évek közepén és végén Sztálin egészségi állapota aggodalomra adott okot. A romlás első jeleként rövid távú memóriája fokozatos hanyatlásnak indult, ami egyre inkább abban nyilvánult meg, hogy számos tervét váratlanul félbehagyta. A vacsoraasztalnál vagy az ivászatok alkalmával kiadott szokásos instrukciói gyakran zavarosak vagy ellentmondásosak voltak. A hatvanas évei elején kezdődő érelmeszesedése és fokozódó fáradékonysága egyre erőteljesebben jelentkezett. Azonban a munkatársaival szembeni kegyetlensége és szeszélyessége nem hagyott alább. 1945 végén Sztálin azt mondta népbiztosainak, hogy már egyáltalán nem bízik meg Molotovban, akiről úgy gondolta, hogy lejáratta az állam és a kormány hírnevét, amikor külföldön próbált népszerűségre szert tenni. És ekkor megadta a kegyelemdöfést: „Egy ilyen elvtárs nem lehet többé az első helyettesem." Vszevolod Merkulovot, az állambiztonsági minisztert is menesztette, akit gyengeséggel vádolt. Helyébe Viktor Abakumovot, a Szmers munkatársát választotta, aki két legkeményebb tábornokát is magával hozta és az MGB tagjaivá tette.

Sztálinnak egy másik, korábbi rögeszméje is visszatért: a Szovjetunió atomhatalommá tétele.

A kazahsztáni Kurcsatov melletti sivár vidék, ahol az első szovjet plutóniumbomba felrobbantására sor került 1949. augusztus 29-én. A sugárzás nyomai még mindig kimutathatók. A helyszínen egy 3 méter mély és 50 méter átmérőjű kráter képződött. A megüvegesedett betondarabok és a megolvadt acélgerendák maradványait még mindig lehet látni. Az Egyesült Államok úgy vélte, hogy a kísérletre nem kerülhetett volna sor, ha az USA-ban dolgozó fizikusok nem adják át a szovjeteknek az atombomba előállításának receptjét.

Miután a Szovjetunió bejelentette, hogy plutóniumbombával rendelkezik, amelyet 1949. augusztus 29-én felrobbantott, az ENSZ Közgyűlése összeült a New York állambeli Flushingban. Az Egyesült Államok kormánya programot indított a saját hidrogénbomba kifejlesztésére.

A Szovjetunió első próbálkozásai az atombomba titkának kémkedés útján történő megszerzésére még a háború éveire nyúlnak vissza. 1941-ben John Cairncross, az NKVD brit informátora, aki korábban köztisztviselő volt és az MI6-nak (a brit katonai hírszerzés) dolgozott, táviratot juttatott el Moszkvába „a Kormánybizottság szigorúan titkos jelentéséről, amely az uránatom energiájának robbanóanyaggá történő átalakításáról szól, és amelyet 1941. szeptember 24-én nyújtottak be a háborúban álló kormánynak". A jelentésről Berija is értesült, aki figyelmeztette Moszkvát az atombomba kifejlesztését célzó brit tervekről. Berija később arról számolt be, hogy a brit főparancsnokság elégedett volt, mivel az atombomba előállításának elméleti problémái „alapvetően megoldottak" voltak, és a brit tudósok krémje közösen dolgozott a terven.

Ennek eredményeképpen a szovjet tudósok gondolkodni kezdtek azon, hogy hogyan lehetne a legjobban leköröznі Nagy-Britanniát. 1944-re Berija fontos szerephez jutott e téren. Ekkorra már a Szovjetunió marsalljává nevezték ki, és feladatkörébe tartozott az egész atombombaprojekt ellenőrzése. Ehhez az NKVD teljes potenciálját is ki kellett használni.

Az egész Szovjetunióban a gulagokból rabokat válogattak ki, és utak feltörésére küldték őket. Az építőipari szakképzettséggel rendelkezők laboratóriumokat, melléképületeket építettek, és vasúti síneket fektettek. Ami pedig a Moszkvától 480 km-re keletre, Szarovban található Orosz Szövetségi Nukleáris Központ (más néven Arzamasz–16) tudósait illeti, körükben a radioaktív sugárzás miatt előforduló halálesetek száma a feltételezések szerint több tízezerre emelkedett.

KLAUS FUCHS

A szovjetek a cél érdekében egy ügyes külföldi informátor után néztek. A legjobb brit atomkém hírében a kommunista fizikus, Klaus Fuchs állt, aki a náci Németországból elmenekülve megszerezte az állampolgárságot; Fuchs meggyőződéses sztálinista volt, és kezdetben a GRU-nak dolgozott. Miután engedélyt kapott arra, hogy Nagy-Britanniában dolgozzon, 1941-ben az ott működő illegális német kommunista párttól segítséget kért ahhoz, hogy eljuttassa a szovjeteknek az összegyűjtött információt; eközben a birminghami egyetemen statisztikusként dolgozott a csőötvözet projekten – ami az atomkutatások koordinálásának fedőneve volt. Fuchsot először Simon Davidovich Kremerhez irányították, aki a GRU londoni székhelyén a katonai attasé osztályának egyik tisztje volt, majd 1942 nyarán Ursula Beurtonhoz került.

A többi kémhez hasonlóan Fuchs is jól tudta, hogy elküldhetik vagy leleplezhetik, ha nem teljesíti jól feladatát, és a vele szembeni követelmények is egyre nőttek. Amikor a britek kiválasztották arra a feladatra, hogy amerikai tudósokkal dolgozzon együtt New Yorkban, Anatolij Jakovlevtől, a New York-i szovjet konzulátus GRU-ügynökétől arra kapott utasítást, hogy vegye fel a kapcsolatot Harry Golddal (igazi nevén Golodnotszkijjal).

Gold már régóta szovjet kémként működött, és ő maradt Fuchs irányítója az alatt a két és fél év alatt, amíg a tudós egyszerre két országot is szolgált az Egyesült Államokban: Nagy-Britanniát és a Szovjetuniót. Míg a Los Alamos-i Nemzeti Laboratóriumban fizikusként dolgozott, részleteket szolgáltatott ki az első atomfegyverekről és a hidrogénbomba korai modelljéről. Az amerikai nyomozóknak csupán 1949-ben sikerült felfedniük a brit áruló jelenlétét.

Miután más országokból is sikerült köpönyegforgató tudósokat toborozni, a szovjetek az első atombombát Kazahsztánban robbantották fel 1949. augusztus 29-én, reggel 7 órakor. Berija, megrendíthetetlen hírneve és hatalma tudatában és tőle szokatlan jóindulattal, nagyvonalú ajándékokkal halmozta el a kísérletben részt vevő vezető tudósokat.

Igazolványkép Klaus Emil Julius Fuchsról, amely akkor készült, amikor a Los Alamos-i Nemzeti Laboratóriumban dolgozott; innen küldte információit a Szovjetunióba az atomfegyverek gyártásáról. Miután kiszabadult a börtönből, az NDK-ban telepedett le, ahol Szülőhazáért Érdemrenddel és Karl Marx-renddel tüntették ki.

Ám jóindulata csupán látszólagos volt. Az egyik forrás szerint már előzőleg összeállított egy dossziét a tudósok büntetéséről – kivégzőosztag vagy gulag – arra az esetre, ha a terv csődöt mond.

A LENINGRÁDI TISZTOGATÁSOK

Az atomrobbantás után két nappal Berija figyelmét már más dolgok kötötték le, mivel Andrej Zsdanov meghalt, aki nemcsak a politikai bizottság nagy hatalmú tagja, de sokak szerint Sztálin posztjának várományosa is volt. Zsdanov fittyet hányt minden figyelmeztetésre, sőt Sztálin sürgetésére is, amikor alkoholizmusa kezeltetéséről esett szó. A kezdeti kisebb problémákat szívrohamok sorozata követte, mígnem a párt Moszkvától északnyugatra, Valhiban lévő szanatóriumában elérte végzete.

Viktor Abakumov (jobbra) a háború alatt a Szmers vezetője volt, majd az MGB élére került, és ő irányította a „leningrádi ügyek" néven elhíresült tisztogatásokat. Csillaga 1954-ben áldozott le: Berija megbuktatását követően kivégezték.

VIKTOR SZEMJONOVICS ABAKUMOV

Aki ismerte az MGB kegyetlenségéről hírhedt főnökét, tanúsíthatta, hogy olyan emberről van szó, aki megittasult a vér szagától, és különös örömét lelte a kegyetlenségben. Állítólag mielőtt egy rab kínzásába belekezdett, gondosan kihajtogatott egy vérfoltokkal borított szőnyeget, és drága perzsaszőnyegeit ezzel takarta le.

1908-ban látta meg a napvilágot, egy kórházi kazánfűtő és egy mosónő gyermekeként; ő maga is iskolázatlan volt, és könnyen előfordulhatott volna, hogy élete végéig gulagőr marad, amely beosztásba az OGPU-nál tanúsított botrányos viselkedése miatt fokozták le. Ám az 1930-as évek végére valahogyan megvetette a lábát az NKVD-nél, ahol lehallgatóberendezést szerelt be a gyanúsítottak otthonába, valamint házkutatásokat és letartóztatásokat hajtott végre. A felettesei hamar kiderítették, hogy a gyengéi a nők, és könnyen lekenyerezhető. Ezen tulajdonságainál fogva könnyen zsarolható. Ezért Berija felismerte, hogy megtalálta az ideális, engedelmes emberét.

A szolgalelkűség azonban nem tartozott Abakumov jellemvonásai közé: egyre nagyobb hatalomra áhítozott. És amikor Sztálin, elégedetlen lévén az MGB energikusnak egyáltalán nem mondható miniszterével, Abakumovért küldött, ő rögtön megragadta a lehetőséget. Eleinte óvatosnak kellett lennie, hiszen még Berija felügyelete alatt állt.

Ám az ismerős forgatókönyv ismét életbe lépett: Sztálin egyre nagyobb gyanakvással és haraggal figyelte Abakumov túlzottnak tartott hatalmát, és letartóztatta. Ürügyként kapóra jött Abakumov életmódja. A kihallgatásokat ugyanis állítólag úgy pihente ki, hogy bevette magát az MGB tiszti klubjába, ahol a likőrökkel és francia parfümökkel telepakolt magánszobákban szeretők egész sora szórakoztatta. Továbbá abból a pénzből, amelyet az MGB porcelán- és kristályvázákkal telezsúfolt székháza számára kiutaltak, a saját lakásait építtette fel.

Ezenkívül azzal is vádolták, hogy hamis bizonyítékot szolgáltatott az 1946-os leningrádi ügyben; büntetésképpen hűtött cellába zárták, majd Sztálin utasítására 1952-ben agyonlőtték.

Berija most régi vetélytársával, Georgij Malenkovval szövetkezett, akit az 1930-as tisztogatások során állított maga mellé, és Zsdanov leningrádi híveit megnyerve próbálta megnövelni hatalmát. Ez Sztálin indulataival is összhangban állt. Sztálin féltékeny volt Leningrádra, bár a város már régóta átengedte Moszkvának az elsőséget. 1946-ban Zsdanov azt a feladatot kapta, hogy a „burzsoá formalizmus" ellen indított általános kampány jegyében ítélje el a város legismertebb íróit. Igaz, hogy a második világháborús ütközet óta Leningrádot „hős városnak" tekintették, Sztálin, aki 1949. december 21-én ünnepelte a 70. születésnapját, mégis feldühödött a város függetlenségi vágyától. Így támadás indult azok ellen, akikről feltételezték, hogy a szabad gondolkodást hirdetik.

Különös figyelmet fordítottak a gazdaság és az üzlet szereplőire, és sokukat azzal vádolták, hogy Moszkva jóváhagyása nélkül nagykereskedelmi piacot próbálnak létrehozni. Sztálin gyanakvása különösen Nyikolaj Voznyeszenszkij ellen irányult, aki ismert akadémikus és a háborús gazdaság prominens szervezője volt, és akiről úgy gondolták, hogy új lehetőségek után kutat. Voznyeszenszkijt letartóztatták, és vele együtt Alekszej Kuznyecovot, a központi bizottság nyers modorú és bevallottan ambiciózus titkárát is.

Sztálin bosszúszomja ezzel nem csillapodott: nemcsak Nyikolajtól szabadult meg, hanem annak öccsétől, a leningrádi egyetem rektorától, és nővérétől, aki állítólag az 1920-as évektől ellenforradalmi nézeteket vallott. A kivégzések és a kínzások az Abakumov által vezetett MGB feladatkörébe tartoztak.

Kuznyecovot oly mértékben bántalmazták, hogy dobhártyája átszakadt, egy Turko nevű rabtársa pedig arról tanúskodott, hogy Kuznyecov fejét a falba verve szétzúzták.

Amint azt Simon Sebag Montefiore a *Stalin: The Court of the Red Tsar* című könyvében leírja, ezt a feladatot nagy lelkesedéssel hajtották végre. Kuznyecovot például oly mértékben bántalmazták, hogy dobhártyája átszakadt, egy Turko nevű rabtársa pedig Sztálin halála után arról tanúskodott, hogy fejét a falba verve szétzúzták. Az a tény, hogy egy Zakrizsevszkaja nevű női rab várandós volt, nem jelentett semmit. Kínzását közvetlenül Abakumov rendelte el, melynek során elvetélt.

Mire a leningrádi tisztogatások véget értek, mintegy 2000 embert börtönöztek be vagy száműztek. A város ostromát megörökítő múzeumot bezárták, és majd csak 40 év után nyitották meg újra. Ez alatt az idő alatt a város világháborús története csaknem feledésbe merült. Sztálin számára lezárult egy fejezet.

ORVOSOK ÖSSZEESKÜVÉSE

Sztálin üldözési mániája továbbra sem csökkent, sőt ezentúl egy vad antiszemita kampány formájában is megnyilvánult. A hidegháború beköszöntével és Izrael állam 1948-ban történő megalakításával Sztálin úgy vélte, hogy a fő háborús veszélyt az Egyesült Államok jelenti hangadó zsidó lobbijával és a cionizmus támogatásával. A Szovjetunióban a fő célpont a Zsidó Antifasiszta Bizottság lett, amely a háború során jött létre, és a külföldön élő zsidók támogatását élvezte. A szervezetet most megszüntették, és összehangolt támadás kezdődött a „kozmopoliták" – lényegében a zsidók – ellen. A zsidó sajtó különösen a támadások kereszttüzében állt: A jiddis nyelvű *Eynikayt* („Egység") című lapot megszüntették, a jiddis *Der Emes* kiadót pedig kiszorították a piacról.

Az antiszemitizmus első áldozatai közé tartozott Szolomon Loszovszkij, volt külügyminiszter-helyettes és a Bizottság igazgatója. A „kriptocionistának" minősített Loszovszkijt az MGB 1952-ig fogva tartotta, majd kivégezte. Sötét sors várt Szolomon Mihoelszre is, a moszkvai Jiddis Színház népszerű alakjára. Egyik fellépése alkalmával Andrej Gromiko szovjet nagykövet szavait idézte, aki az ENSZ-nél tartott beszédében Izrael függetlenségéért állt ki. Nem sokkal ezután, amikor Moszkvából Minszkbe utazott, egy teherautó belerohant az autójába, és meghalt. Sokak számára az MGB szerepe egyértelmű volt ebben a balesetben; a megrendezett autóbaleset a szervezet elődjének is a bevett módszerei közé tartozott. Az Antifasiszta Bizottság más tagjait is letartóztatták, és hűtlenséggel, burzsoá nacionalizmussal, kozmopolitizmussal vádolták, valamint azzal, hogy egy zsidó köztársaság létrehozására készülnek a Krím félszigeten, amely „amerikai érdekeket szolgálna".

Sztálin, aki úgy tett, mintha mélyen megrázná Szolomon Mihoelsz hirtelen halála, nagyszabású gyászszertartást rendezett tiszteletére, 10 000 gyászoló részvételével. A letartóztatási és kínvallatási hullám a Bizottság többi tagja ellen, akik közül sokat később agyonlőttek, tovább folytatódott. Amilyen mértékben Sztálin fizikai ereje hanyatlott, úgy fokozódott bizalmatlansága, még a legközelebbi tanácsadóival szemben is, akikről azt feltételezte, hogy az életére készülnek törni.

Vlagyimir Vinogradov, Sztálin személyes orvosa azt tanácsolta Sztálinnak, hogy megrendült egészségére való tekintettel lazítson munkatempóján. Sztálin azonban nem tudta elviselni a romló egészségére tett megjegyzéseket. Emellett antiszemitizmusa is egyre erősödött, így elrendelte Vinogradov letartóztatását több más orvossal együtt, akik között több zsidó is akadt, és akik a Kreml szigorúan exkluzív kórházában és klinikáján dolgoztak. Az MGB nyomozócsoportja rendszeres ellenőrzést tartott a klinikán, ahol egy fiatal radiológus, dr. Ligyija Timasuk elárulta, hogy ő kezelte Zsdanovot végzetes szívrohama előtt. Ám a felelősségre vonástól tartva azt állította, hogy dr. Vinogradov felülbírálta őt Zsdanov kezelését illetően, és szándékosan alábecsülte Zsdanov betegségét. Sztálin arra a következtetésre jutott, hogy általános összeesküvés folyik a kórházban, több orvos részvételével, akik terveket forralnak a Kreml vezetőinek meggyilkolására.

Berija gyakran töltötte hétvégéit Sztálinnal és családjával annak vidéki dácsájában. Ez az idillikus, családias jelenet Sztálint ábrázolja, amint a háttérben újságot olvas, miközben Szvetlana nevű kislánya Berija ölében ül. Ám mindenkit, aki hatalomra áhítozott vagy túl közel került Sztálinhoz, elkerülhetetlenül eltávolítottak.

Sztálin ismét támadásba lendült. Viktor Abakumovot, az állambiztonsági minisztert különböző vádak alapján – többek között korrupció, közpénzek elsikkasztása és borravaló elfogadása – eltávolította.

Helyette Szemjon Ignatyev került az MGB élére, egy Sztálintól rettegő gerinctelen hivatalnok, aki előzőleg nem is az állambiztonság területén dolgozott. A megfélemlített Ignatyevnek ezt mondták: „Ha nem csikar ki beismerő vallomásokat az orvosoktól, megrövidítjük egy fejjel." A kínzásokat a vérszomjas szakértőre, a „Törpének" becézett Mihail Rjuminra bízták, aki a legvisszataszítóbb szerepet játszotta az úgynevezett „orvosok összeesküvésében".

A LELEPLEZETT ÖSSZEESKÜVÉS

1953. január 13-án a világ arról értesült, hogy egy kilenc orvos – köztük hat zsidó – által kitervelt összeesküvés lepleződött le. *Fehér kesztyűs gyilkosok* címmel a *Pravda* arról számolt be, hogy több orvos is beismerő vallomást tett Zsdanov 1948-ban történt meggyilkolásáról, valamint Alekszandr Scserbakovéról, aki a leningrádi Regionális Bizottság titkára volt, és akiről úgy tudták, hogy természetes halállal halt meg 1945-ben. Minden orvost a Lubjankába zártak, közülük többen gyorsan bevallották Zsdanov és mások meggyilkolását. Vádat emeltek Vinogradov és dr. Meer Vovsi ellen is, aki meg akarta mérgezni Sztálint, Beriját és Malenkovot.

Az orvosok lejáratását összehangolt médiakampány irányította, amely egyben az antiszemita hisztériát is felkorbácsolta. A zsidók ellen gyűlöletbeszéd bontakozott ki az egész országban. Azoknak a házát, akikről feltételezték, hogy zsidó, vagy akik el akarják titkolni etnikai hovatartozásukat, felforgatták; útlevelüket elkobozták, hogy a hatóságok könnyen azonosíthassák őket. Sztálin még egy olyan tervet is forgatott a fejében, hogy minden zsidót Kelet-Szibériába deportáltat.

Az úgynevezett „doktorok összeesküvése", amint kiderült, Sztálin utolsó nagy üldözési kampánya volt. Ám nem a zsidóság alkotta az egyetlen csoportot, amely a célkeresztben állt. A gyanakvás legújabb tárgyát a mingrélek, Grúzia egyik népcsoportja alkotta. Ez történetesen Beriját rendkívül kellemetlenül érintette, mivel ő maga is a mingrélek közé tartozott, így attól tartott, hogy hatalmi bázisa megrendülhet. Ennek fenyegető jeleként hirtelen nem kapott több hétvégi meghívást Sztálin dácsájára; ez a privilégium pedig már régóta kijárt számára. Később azt a parancsot kapta, hogy grúz háztartási személyzetét cserélje oroszra.

SZTÁLIN HALÁLA

Sztálin 1953. március 5-én halt meg, három nappal azután, hogy összeesett egy nagy ivászatot követően, amelyen Berija, Malenkov, Nyikita Hruscsov és Nyikolaj Bulganyin társaságában vett részt, akik mindannyian a főtitkári posztra pályáztak. Március 2-án Sztálin agyvérzést kapott. Malenkov, Berija és a többiek egy teljes napig vártak, mielőtt kihívták az orvost. Az orvos

bénulást állapított meg; ezután még három és fél órán át haldoklott Sztálin. Szvetlana, a lánya később azt írta, hogy: „a haláltusája borzalmas volt… Szó szerint megfulladt."

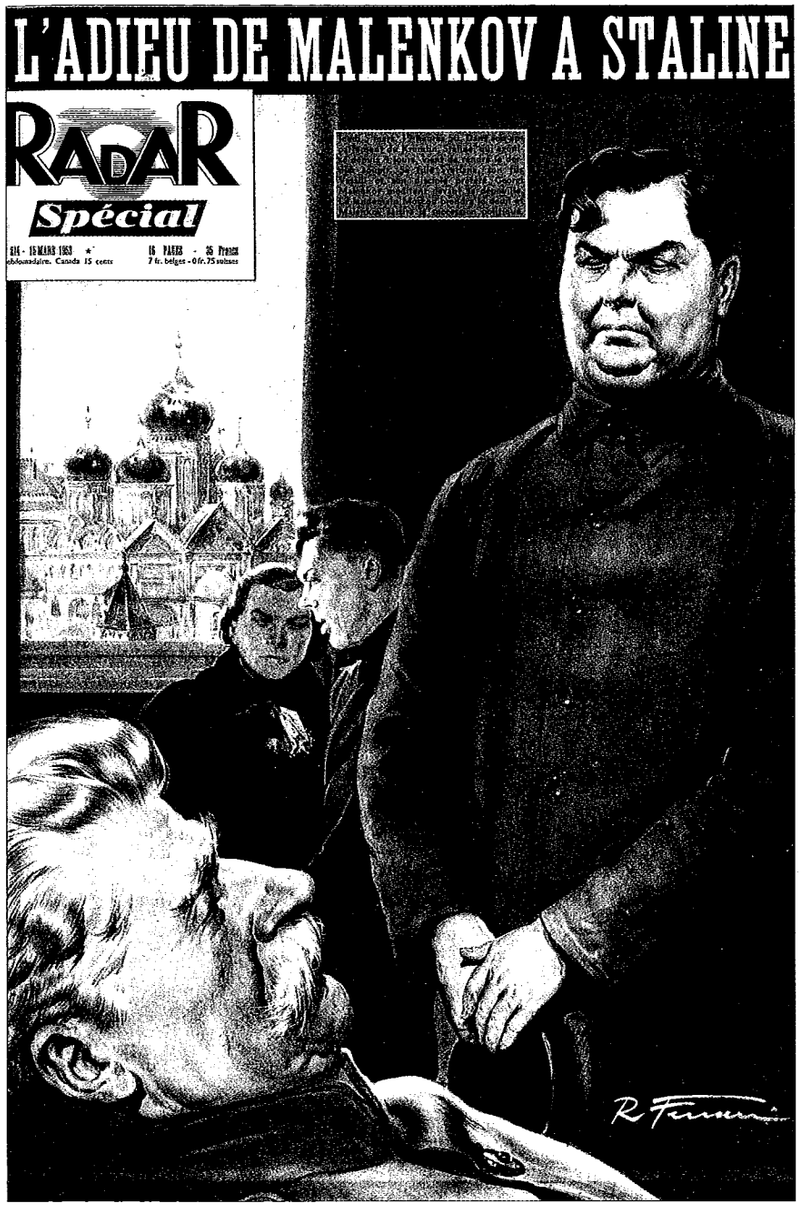

Egy francia lap így ábrázolja Georgij Malenkovot, a leendő miniszterelnököt, amint Sztálin holttestje mellett áll, miközben Sztálin lánya, Szvetlana, és fia, Vaszilij a háttérben gyászol. Annál kevesebb gyászt éreztek a hatalomért való versengés résztvevői.

Sztálin felravatalozott holtteste 1953 májusában. Miután Sztálin elveszítette eszméletét, 24 órán át hagyták a földön heverni pizsamában és zubbonyban, és csak ezután állapították meg halálát.

Hruscsov beszámolója Sztálin utolsó óráiról, az azt követő események fényében, meglehetősen sokatmondó: „Amikor Sztálin magához tért, Berija térdre hullt, megragadta Sztálin kezét, és megcsókolta. Amint ismét elveszítette öntudatát, és becsukta szemét, Berija felállt és kiköpött... miközben izzott a gyűlölettől."

Sztálin halálának pillanatában Szvetlana leírása szerint Berija „sugárzott az örömtől", és „újjászületett". Míg a többiek sorba álltak, hogy megcsókolják a még meleg holttestet, Berija kivágtatott a szobából, és hallani lehetett, amint a sofőrjének odakiáltja: „Hrusztaljov, a kocsimat!" A Kremlbe igyekezett.

Beriját hamarosan követték a többiek is; lázas tülekedés vette kezdetét a legjobb miniszteri posztokért. Kevesen titkolták Sztálin halála felett érzett megkönnyebbülésüket. Molotov 1993-ban megjelent politikai memoárja szerint Berija azzal dicsekedett neki, hogy megmérgezte Sztálint. Semmilyen komoly bizonyíték nem támasztja alá ezt az állítást, mégis sokan gondolják, hogy erről a témáról meglapul néhány, még feltáratlan dokumentum a szovjet archívumokban. Beriját később azzal vádolták, hogy állítása szerint Sztálin csak „aludt", és nem ismerte fel, hogy elveszítette eszméletét, ezért későn hívtak orvost. Mások szerint Berija késlekedése a többi szovjet vezető egyetértésével történt, akik hagyták Sztálint meghalni.

MALENKOV KONTRA BERIJA

Malenkov, aki Sztálin halálát követően a legnagyobb hatalommal bírt, lett a miniszterelnök, ám helyettese, Berija terveket főzött ki Malenkov kiszorítására és a hatalom megragadására. A sztálini béklyók lerázása után Berija ereje hatalmasnak és kikezdhetetlennek tűnt. Ő irányította a politikai rendőrséget,

a külföldi hírszerzést, a milíciát, annak 300 000-es csapatával, a munkatáborokat, azok lakóival. Ezenkívül a szovjet ipar jelentős részéhez is köze volt.

A biztonsági szolgálat birodalmának kiépítése tovább folytatódott az MGB-nek a sokkal nagyobb hatalommal rendelkező MVD-be (Minyisztyersztvo Vnutrennyih Gyel – Belügyminisztérium) való beolvasztásával, amely a belügyekkel, többek között a titkosszolgálatok munkájával foglalkozott. Ez tovább fokozta a Berija iránti, már amúgy is erős ellenérzéseket, amelyek alapját az a félelem képezte, hogy Berija lépésének következményeképpen az MVD a párt fölé kerekedhet.

Berija nem vesztegette az idejét olyan taktikák bevetésére, amelyekkel fokozhatta népszerűségét. Sztálin halála után alig egy hónappal intézkedéseket tett azért, hogy az „orvosok összeesküvésében" részt vevőket szabadon engedjék, mivel, egy hivatalos közlemény szavaival élve: „a terrorizmus és a kémkedés ellenük felhozott vádjai nélkülözik a megalapozottságot".

A letartóztatottak közül két személyt már korábban halálra kínoztak, de a túlélők is csupán roncsok voltak, mind szellemileg, mind fizikailag. Bár azt állították, ezzel lépést tettek a liberalizmus irányába, az orvosok szabadon engedését gyakorlati okok is magyarázzák: az ország és vezetői nem tehették meg, hogy fontos és tehetséges orvosoktól fosszák meg magukat. Ezért általános egyetértés uralkodott abban a kérdésben, hogy a „doktorok összeesküvésének" ügyét ideje lezárni. Rjumint, akit Sztálin már előzőleg elbocsátott és irodai beosztásba fokozott le, letartóztatták és később kivégezték.

Sztálin holttestét az 1953. március 10-ei felravatalozást követően a Szakszervezetek Székházának Oszlopcsarnokába viszik. A kép jobb szélén Lavrentyij Berija látható kifürkészhetetlen arccal; Sztálin halálakor viszont ujjongott, mivel azt hitte, ő kerül hatalomra. Nyikita Hruscsov, aki elősegítette Berija bukását, így emlékszik vissza: „Nyersen megfogalmazva, Berija székfoglalót tartott, mielőtt még Sztálin holttestét a koporsóba került volna."

Alig három hónappal Sztálin halála után Kelet-Berlinben 10 000 munkás tódult az utcákra, és megfékezhetetlen zavargásokba kezdett. Az akció nagyrészt Berija miatt következhetett be, mivel megnyirbálta az MVD hatalmát. Beriját komoly bírálatok érték, mert a válság miatt a keletnémet hatóságokat vonta felelősségre. Moszkvában attól tartottak, hogy a megmozdulások komolyan veszélyeztetik a kommunista uralmat Kelet-Európában.

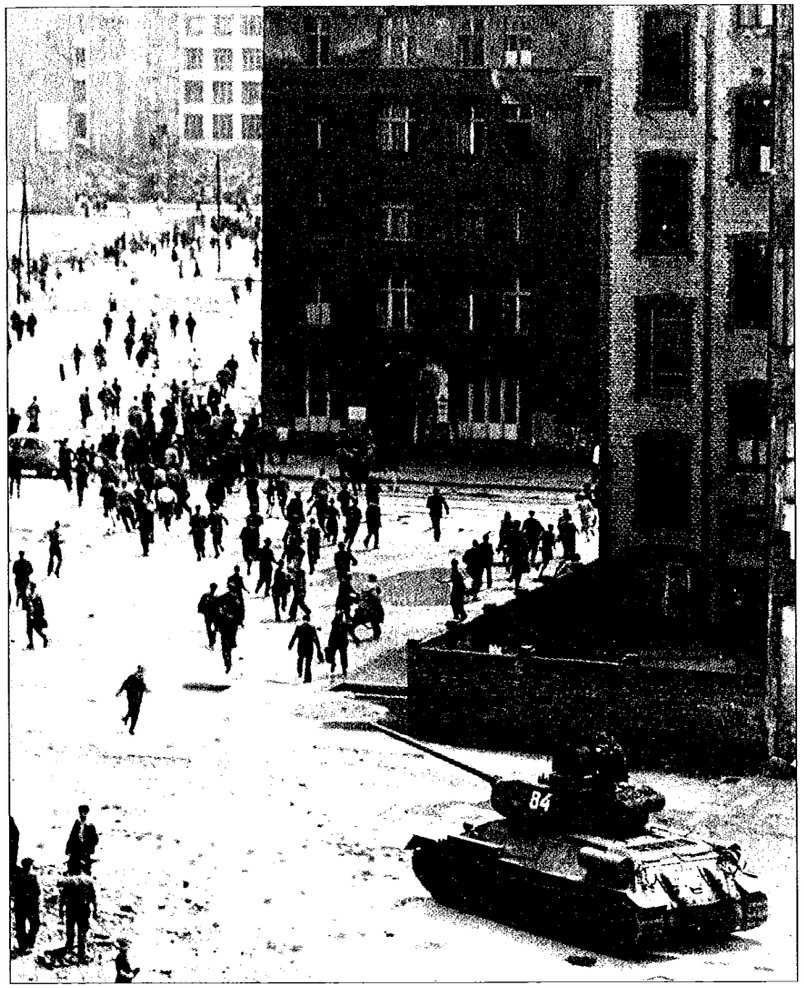

Hruscsovval és Malenkovval egyetértésben Berija véget vetett az antiszemita boszorkányüldözésnek.

A *Pravda* egyik cikke bírálta Sztálin szándékait, és elítélte a volt MGB provokátorait, akik „nacionalista széthúzást idéztek elő, és aláásták a szovjet népnek az internacionalizmus által létrehozott egységét".

Ám Berija részéről szó sem volt igazi békülékenységről. Amint azt Oleg Gordijevszkij, a *KGB: The Inside Story of its Foreign Operations* című könyv társszerzője kifejtette: „Noha Sztálin utolsó éveinek durva antiszemitizmusa véget ért, a cionista összeesküvés feltételezése továbbra is tartotta magát. Az MVD, majd a KGB az 1950-es évek elején elbocsátott zsidó tisztek egyikét sem vette vissza, és minden zsidót teljesen kizárt soraiból."

BERIJA BUKÁSA

Sztálin halála hatalmi vákuumot teremtett, nem csupán a Szovjetunióban, hanem világszerte. Berija mindent megtett, hogy megszilárdítsa hatalmát biztonsági birodalmának mindkét szektorában. A párt vezetőségének tagjai jól tudták, hogy többségükre nézve potenciálisan veszélyes információk felett rendelkezik, ám kezdetben lassan reagáltak. Friss önbizalommal telve Berija egy hozzá hű személyt helyezett az MVD Külföldi Igazgatóságára, Vaszilij Sztepanovics Rjaszoj alezredest, akiről később az a hír járta, hogy semmi tapasztalata nincs a külföldi hírszerzésben, és hogy Berija talpnyalója. Rjaszoj azt a feladatot kapta, hogy egy több országból meghívott rezidens (pártképviselői) csoportot állítson fel a jövőbeli politika megvitatására Moszkvában. Ez hibás elképzelésnek bizonyult: a fő eredménye az volt, hogy nyugati kémeket fedeztek fel közöttük, akiket lelepleztek.

Ennél még rosszabb is történt. 1953. június 17-én Kelet-Berlinben zavargások törtek ki az elégedetlen munkások között, amire eddig nem akadt példa, mivel az MVD mesterien elfojtotta a szembenállás legapróbb megnyilvánulásait is. Berija, abban a meggyőződésében, hogy a felduzzasztott hírszerzési apparátus megérett az átszervezésre a Német Demokratikus Köztársaságban, visszahívta az MVD mintegy 800 alkalmazottját. A hírszerzés egyes osztályain teljes káosz uralkodott. A termelési kvóták megemelése miatti tiltakozások hamarosan sztrájkokká fokozódtak, amelyek egyúttal a szabad választások követelését is magukban foglalták. A szovjet tankokat a tömeg kővel dobálta meg. A moszkvai megfigyelők rémületére drámai képek és riportok jelentek meg a nyugati sajtóban. Ennél sokkal ijesztőbbek voltak azok a kilátások, hogy hasonló felkelések törhetnek ki a többi kommunista csatlós államban is.

> Berija azon törekvése, hogy megerősítse a biztonsági szolgálatokból álló birodalmát, rosszul sült el, mert végül minden hivatalától megfosztották.

Berija Berlinbe repült azzal a céllal, hogy értékelje a helyzetet. Ám gyanakodni kezdett, amikor meghallotta, hogy a párt elnöksége rendkívüli ülést tart, és amikor arról biztosították, hogy nincs szükség a jelenlétére. Ez elég volt ahhoz, hogy rögtön hazaküldjék. Otthon jeges fogadtatásban részesült. Azzal vádolták, hogy hozzájárult a szovjet tömb kommunista uralma elleni első komoly támadás kialakulásához, veszélyeztetve a párt hatalmát, az orosz uralmat és a kelet-európai birodalom egységét. A vádakra azzal reagált, hogy a felelősséget az NDK-ra hárította, amely szerinte csupán a szovjet csapatok jelenlétével tartható kordában. Andrej Gromiko, leendő külügyminiszter, aki megfigyelőként volt jelen a beszélgetésen, azt mondta, hogy Berija „lenéző hangnemben beszélt, arcán gúnyos mosollyal".

KATONAI PUCCS

Ekkora arrogancia láttán egyértelművé vált, hogy Berijától meg kell szabadulni. Zsukov és Hruscsov, a terv fő kezdeményezői tudták, hogy aligha nyerhetik meg Berija rendőri egységeinek támogatását.

Ezek az egységek egyre nagyobb hatalomra tettek szert – olyannyira, hogy állítólag még a közeli munkatársak telefonbeszélgetéseit is lehallgatták. A két összeesküvő számára a legalkalmasabb eszköznek egyértelműen a hadsereg kínálkozott, akiknek vezetői alig várták, hogy bosszút állhassanak a Berija által eltávolított munkatársaikért. Zsukov nekiállt, hogy Bulganyin, a hadügyminiszter segítségével maga mellé állítsa a magas rangú vezetőket. Hruscsov számára az egyik fő akadályt Malenkov, a miniszterelnök jelentette, ám végül őt is sikerült meggyőzni, akárcsak Szergej Kruglovot, Berija egyik képviselőjét.

Az 1980-as évek elején egy építkezés során Berija moszkvai otthona közelében emberi csontokat találtak, amelyek valószínűleg az áldozataihoz tartoztak.

Minden előkészület megtörtént a június 26-ára kitűzött, mindent eldöntő elnökségi ülésre, amelyen Hruscsov – elmondása szerint – zsebében pisztollyal jelent meg. Arról is beszámolt, hogy Berija ezt kérdezte: „Nos, mit kell ma megtárgyalnunk? Miért kellett ilyen váratlanul összejönnünk?" Először Malenkovnak kellett volna beszélnie, ám idegei felmondták a szolgálatot. Ezért Hruscsov vette át a szót, és kijelentette, hogy egyetlen kérdés szerepel a napirenden: „Berija imperialista ügynök pártellenes és felforgató tevékenysége." Ezután arra tettek javaslatot, hogy Beriját ki kell zárni az elnökségből, a központi bizottságból és a pártból, majd át kell adni a hadbíróságnak. Molotov és Bulganyin a maguk részéről szintén elítélték Beriját. Végül Malenkov titkos jeladására Zsukov, aki egy csoport felfegyverzett tiszttel a terembe lépett, elfogta Beriját.

A Kremlt egy tank és egy lövészhadosztály kerítette körbe, demonstrálva, hogy az MVD bármely válaszlépése csúfos kudarcra lenne ítélve. Ezenkívül 50 fegyveres őr várakozott a Kreml Borovickij-kapujánál, hogy átvehesse foglyát. Pontban éjfélkor egy fekete hivatali autó bekapcsolt lámpákkal kihajtott a Kremlből; az őrök térdre kényszerítették Beriját az autóban. Moszkva belvárosának Oszipenko utcai bunkerébe szállították, egy 20 m²-es, ablak nélküli, csupasz cellába, ahol egy faágyon, két asztalon és egy széken kívül semmi más berendezés nem volt. A villany éjjel-nappal égett.

Hruscsov, aki végül is a puccs irányítójává vált, azzal is éreztette diadalát, hogy az MVD-vel csak késve közölte Berija letartóztatását. Könyvében Oleg Gordijevszkij visszaemlékszik, amint 14 éves gyerekként ukrajnai nyaralása alatt levelet kapott apjától, aki ezredesként szolgált az NKVD-nél; az apa ezt írja levelében: „Tegnap szenzációs dolog történt. A főnök képeit levettük a falról." Arroganciáját levetve, ám hízelgését megőrizve Berija egy sor könyörgő levelet írt korábbi munkatársainak, arra kérve őket, hogy mentsék meg életét, és hogy valami „jelentéktelen állást találjatok számomra… Meglátjátok, hogy két vagy három év múlva rendbe jönnek a dolgaim, és még hasznomat vehetitek… Arra kérlek, elvtársak, bocsássátok meg, amiért roszszul és összefüggéstelenül írok: ez állapotom miatt van, valamint azért, mert gyenge a világítás, és nincs szemüvegem.".

BERIJA PERE

December 14-én Beriját más vádlott-társaival együtt bűnösnek találta a legfelsőbb bíróság az alábbi, nyersen kimondott vádban: „a kapitalizmus feltámasztására és a burzsoázia uralmának visszaállítására tett kísérletben". Egyáltalán nem mondható el, hogy Berija áldozatai most nyilvános elégtételt nyertek. A számtalan gyilkosságban való felelősségéről szó sem esett, mivel ez magára a rendszerre is rossz fényt vetett volna. Egyedül szexuális perverzióiról esett burkolt célzás: „Olyan bűnöket követett el, amelyek erkölcsi züllöttségéről tanúskodnak." A legfelsőbb bíróság tudomására jutott, hogy az egyik őr egy cetlit talált Berijánál, amelyen négy olyan nő neve és címe szerepelt, akiket Berija az otthonába cipelt, majd megerőszakolt és a legnagyobb valószínűséggel meggyilkolt. Továbbá „a brit hírszerzéssel a letartóztatásáig fenntartott titkos kapcsolattartással" is megvádolták, bár ezt nem tudták egyértelmű bizonyítékkal alátámasztani.

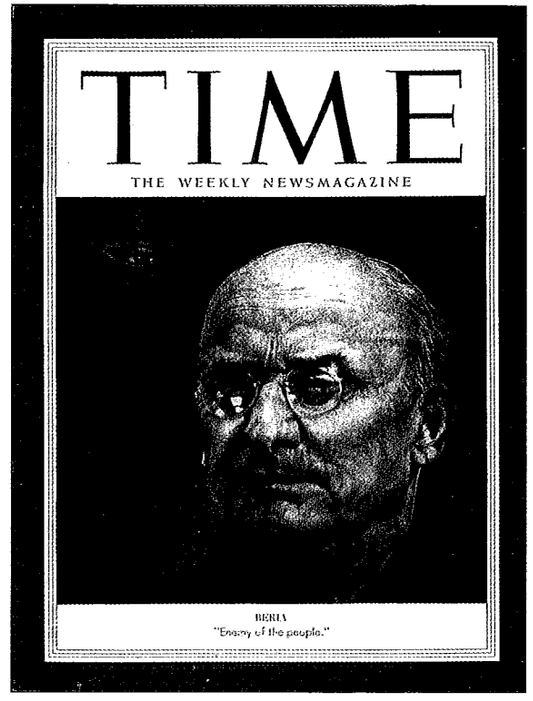

Berija bukása és az 1953. december 23-án történt kivégzése a nemzetközi hírekben is szerepelt. A *Time* magazin címlapján a fényképét ezzel az aláírással tették közzé: „A nép ellensége".

Berija kivégzéséről a nyilvánosságra került KGB-archívumokból derültek ki részletek, bár némelyek ellentmondanak egymásnak. Arról mindenesetre általános az egyetértés, hogy az utolsó perceiben meg tudta őrizni méltóságát. Fekete kivégzőruhába öltöztették, a száját kitömték, így búcsúzóul semmit nem tudott mondani. A Beriját hat hónapig őrző Batiszkij tábornok adta le az első lövést a homlokára. Holttestét ponyvába göngyölték, a krematóriumba vitték, és egy ablakon keresztül a lángokba dobták.

A sztálini hagyományoknak megfelelően Berija nem létező személy lett. A *Nagy Szovjet Enciklopédia* szerkesztői azt a „tanácsot" kapták, hogy a róla szóló részt hagyják ki, és helyettesítsék a Bering-tengerről szóló ismertetéssel.

Ugyanakkor nagy átalakulások mentek végbe. A politikai bizottság úgy döntött, hogy az állambiztonsági szervezetek soha többé nem önállósulhatnak és tehetnek szert korlátlan hatalomra. Ezért a gyorsított eljárással folytatott pereket és az azokban hozott ítéleteket az igazságügyi minisztérium hatáskörébe tették át. A rendőrség ellenőrzése, a titkos műveletek, a határellenőrzés és a belbiztonság továbbra is a feladatuk maradt, ám egy új állambiztonsági szervezet ellenőrzése alá kerültek. Ez a Komityet Goszudarsztvennoj Bezopasznosztyi, a Szovjet Állambiztonsági Bizottság, más néven KGB volt.

8. FEJEZET

A KGB

A Sztálin halálát követően, 1954-ben létrehozott KGB hamarosan a világ legnagyobb titkosszolgálatává vált. Képességei lehetővé tették a Szovjetunió érdekeinek hatékony érvényesítését a világ minden táján.

Az 1954-ben létrehozott KGB fennállásának 37 éve során a világ legnagyobb titkosszolgálata lett. A CIA Műveleti Részlegének igazgatóhelyettese, John McMahon 1980-ban kijelentette: „A szovjetek egy egész világra kiterjedő titkosügynöki, szervezeti és technikai hálózatot hoztak létre programjaik végrehajtására. Ez a hálózat – sem méreteiben, sem hatékonyságában – nem marad le a világ nagyhatalmainak hasonló szervezetei mögött."

Nemzetközi szerepe mellett a KGB hatalma kiterjedt a Szovjetunió több mint 64 000 km-es tengeri és szárazföldi határaira. A moszkvai Dzerzsinszkij téren található díszes rokokó Főparancsnokságból ügynököket indítottak útnak, hogy azok szervesen beépüljenek az oktatásért, a tudományért és az egészségügyért felelős minisztériumok személyi állományába. A KGB hatalma növekedésével párhuzamosan hivatali épületei is egyre nagyobb területen terjeszkedtek el. Leningrádban és más városokban is létrejöttek kémkiképző központok.

A GLAVLIT

A cenzúra szorítása igen erős volt. A Glavlit (Glavnoje upravlenyie po gyelam litye raturi i izdatv – az Államtitkok Sajtóvédelmének Főigazgatósága) az újságok, folyóiratok és az összes írott anyagot ellenőrző munkatársakat küldött minden lehetséges helyre. A hétköznapi orosz ember számára George

Szemben: Egy börtöncella ajtaja, amely túlélte a KGB napjait. Hasonló kiállítási tárgyak találhatók a több orosz városban is létrehozott a KGB-múzeumokban.

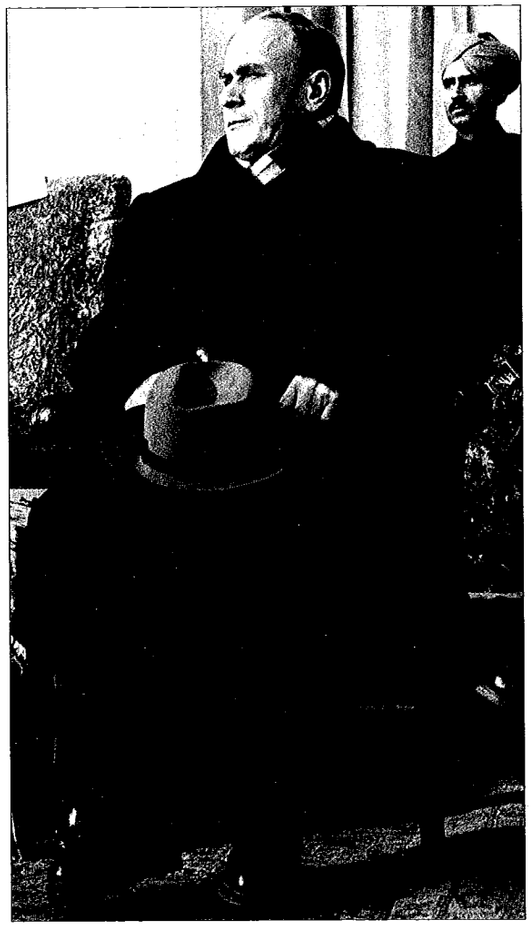

Egy „klasszikus" sztálinista – annak minden brutalitásával és könyörtelenségével –, Ivan Szerov, a KGB első vezetője, a magyar forradalmat követő megtorlás egyik fő irányítója.

Orwellnek az *1984'* című könyvében előrevetített totalitárius víziója túlságosan is közel került a mindennapi valósághoz.

Egy szovjet állampolgár csak 16 éves korában kapta meg azt a „belső útlevelet", aminek hiányában az országon belüli utazása illegálisnak számított. Ezenkívül a „belső útlevelekben" minden utazását pecsétekkel tartották nyilván. Titkos ügynökök nyüzsögtek a városokban, és senki se menekülhetett vizsgálódásaiktól. Bármilyen viselkedést, amelyet illojálisnak minősíthettek, munkatáborokba való internálással büntettek. A munkahelyek se jelentettek menedéket: a politikailag megbízhatatlanokat elbocsátották, és – egy hónap munkanélküliség után – bebörtönözték.

MAGYARORSZÁG LEROHANÁSA

A KGB első vezetője ugyanaz a kemény, brutális Ivan Szerov volt, aki Berija helyetteseként a varsói felkelés idején Lengyelországban a tömeges letartóztatásokat végrehajtotta. Amikor Lengyelországban megerősödött a kommunista hatalomátvétel, a tábornoki rangra emelkedett Szerov Kelet-Berlinbe tette át székhelyét. Itt, a Német Demokratikus Köztársaságban (NDK) kezdte el működését a Stasi (Staatssicherheitsdienst – Állambiztonsági Szolgálat). A KGB erős jelenlétével a Karlshorst negyedbe telepítette központját, és azt az egész nyugati világ ellen irányuló kémkedés – a Szovjetunión kívüli legnagyobb – bázisává tette. A szigorú rendőri védelem alatt álló Szerov innen irányította a KGB hatáskörének szerves részét képező tevékenységeket: a politikai pártok, egyházak és szakszervezetek ellenőrzését.

Szerov karlshorsti bázisán azt a feladatot kapta, hogy foglalkozzon azokkal a kommunista országokkal, amelyek eltértek a hivatalos moszkvai politikától, és így nagy szükség volt „meggyőzésükre", hogy „normalizálódjanak" és visszatérjenek a „keményvonalas" kommunizmushoz. 1956 októberében Magyarország új problémát jelentett, mivel az emberek Hruscsovnak a Szovjetunió XX. Pártkongresszusán tartott februári, Sztálin „személyi kultuszát" leleplező „titkos beszéde" után merész szembeszegülést mutattak a fennálló rezsimmel szemben. A Nyugat számára a Szovjetuniónak teljes mértékben alárendelt Magyarország megtestesítette mindazt, amit a hidegháború jelentett. Mindeddig Sztálin halála semmi változást nem hozott, és a Moszkva

elleni bármilyen kihívás biztos következményeiről az országban állomásozó sok ezer, nehézfegyverzettel is ellátott szovjet katona gondoskodott.

Mindezek ellenére a magyarok bátran szembeszálltak elsősorban az önkényuralmat jelképező Rákosi Mátyással (1892–1971). Budapesten tömegdemonstrációkon követelték a szovjet csapatok kivonását és a szabad választásokat. Sztálin halála után Rákosi pozíciója már meggyengült, és Hruscsov arra kényszerítette, hogy mondjon le miniszterelnöki posztjáról. Rákosit rövid időre elvbarátja, a keményvonalas Gerő Ernő követte, majd a liberálisabb politikát követő Nagy Imre (1896–1958) lett a miniszterelnök, aki korábban az Ideiglenes Nemzetgyűlés földművelésügyi minisztere volt. Nagy Imre szigorúan korlátozott hatalmat mondhatott magáénak; helyettesének Kádár Jánost,

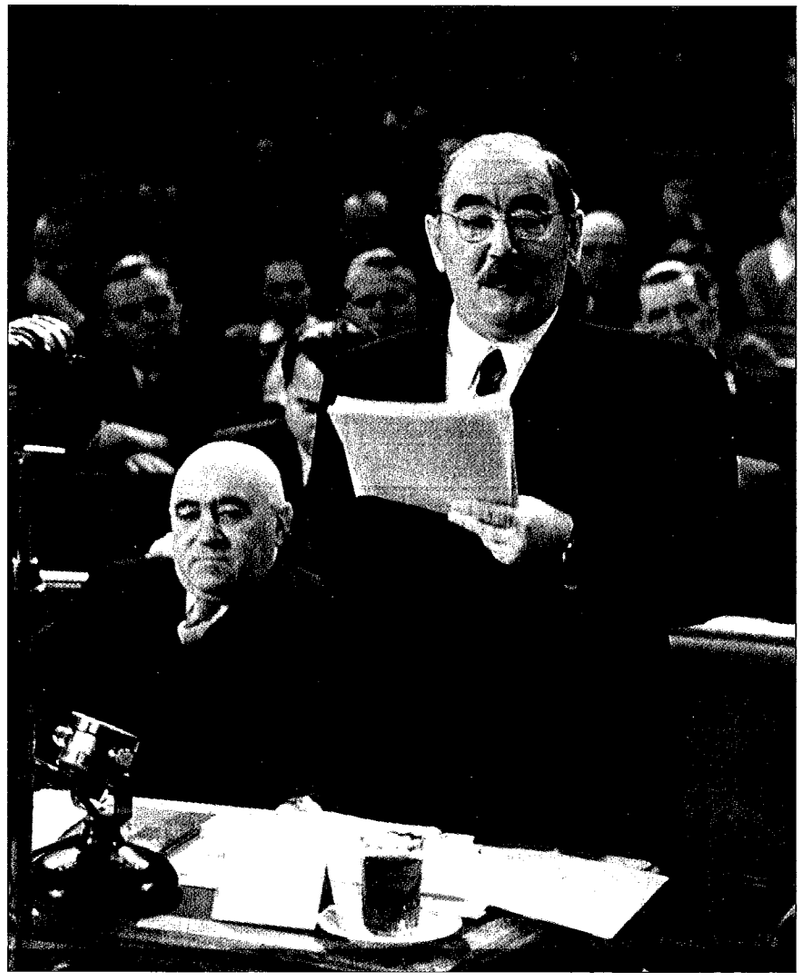

Nagy Imre, aki két alkalommal is Magyarország élén állt. A kép azt a pillanatot örökíti meg, amikor – első miniszterelnöksége idején – a parlament előtt tartott beszédében reményét fejezi ki egy liberálisabb kormányzás megvalósulásában. Jobbján elődje, Rákosi Mátyás látható, akit posztjáról a fokozódó népi ellenállás és Magyarország rosszabbodó gazdasági helyzete miatt távolítottak el.

a KGB bábfiguráját választották. Nagy Imre rövid miniszterelnöksége idején stabilitásra törekedett, így amnesztiát próbált kiharcolni a tüntetők számára, de javasolta az egypártrendszer felszámolását és a szovjet csapatok kivonását is.

Az efféle javaslatok felháborodást váltottak ki Szerovból, aki október 23-án, Nagy Imre kinevezésekor azonnal Budapestre sietett. A biztonsági tisztek és a rendőrök sürgősen összehívott találkozóján magyarázatot követelt arra, hogy miért nem tüzeltek a „fasiszta és imperialista" tüntetőkre. Kopácsi Sándor, Budapest akkori rendőrfőkapitánya – aki végül majd átáll az ellenzékiek oldalára – bátran rámutatott arra, hogy a demonstrálók közül sokan a fiatal értelmiség, a munkások és a középosztály soraiba tartoztak, akik úgy gondolták, hogy emberi jogaikért harcolnak. Egy negyedszázaddal később Kopácsinak eszébe kellett hogy jusson Szerov acélszürke szemeinek hosszú, vizslató tekintete és mindenekelőtt fenyegetése: „Budapest legmagasabb fájára fogom felköttetni magát!"

Budapesten szovjet tankok lőttek a parlament előtti téren tüntetőkre, akik közül több tucat a helyszínen meghalt, és becslések szerint 150-en súlyosan megsebesültek.

Már 2 nappal Szerov érkezése után a – már Budapesten lévő – szovjet tankok a parlament előtt tüntetőkre lőttek, akik közül több tucat a helyszínen halálát lelte, és becslések szerint, 150-en súlyosan megsebesültek. A nép haragja erőszakos cselekményekben nyilvánult meg: kommunista vezetőket fákra akasztottak fel. Ám a Vörös Hadsereg 5. hadosztálya Kuzma Grebennyik KGB-s gárdavezérőrnagy általános parancsnoksága alatt már megközelítette a magyar határt – a felkelés könyörtelen elnyomásának a szándékával.

Nem Szerov volt az egyedüli, aki úgy látta, hogy a Magyarországon kialakult helyzet jó lehetőséget kínál karrierje kibontakoztatásához. Így volt ezzel Jurij Vlagyimir Andropov (1914–1984) is, a KGB és az egész Szovjetunió jövőbeli vezetője. A Szovjetunió magyarországi nagyköveteként kezdetben az volt a szerepe, hogy biztosítsa Nagy Imrét afelől, hogy a szovjet csapatok visszavonása folyamatban van, és hogy a Magyarországra belépő új csapatok csupán azért jöttek, hogy szabad utat biztosítsanak a visszavonulóknak.

A TANKOK BEVONULÁSA

Nagy Imre elég bizakodó volt ahhoz, hogy higgyen neki. Így felbátorodva bejelentette Magyarország kilépését a Varsói Szerződésből, a közép- és a kelet-európai kommunista országok katonai szervezetéből, amelyet éppen egy éve hoztak létre azzal a céllal, hogy szembeszálljon a NATO lehetséges fenyegetésével. Magyarország semleges országnak nyilvánította magát, és az Egyesült Nemzeteknél tiltakozott a szovjet csapatok újbóli Magyarországra való belépése ellen. Andropov fenntartotta ígéretét, és hangoztatta, hogy nyitott a tárgyalásokra. Ámde mindeközben az oroszok terveket forraltak Nagy Imre koalíciós kormányának megdöntésére; e tervek megvalósulását

a megalkuvó Kádár segítette elő azzal, hogy Magyarország keleti részén – a szovjet tankok erejére támaszkodva – létrehozta ellenkormányát. Maléter Pál vezérőrnagy, magyar hadügyminiszter és stábja – azzal az ürüggyel, hogy a szovjet csapatok kivonulásának részleteit megbeszéljék – meghívást kapott a szovjet csapatok főhadiszállására. Minden lehetséges gyanú eloszlatására az oroszok fényűző fogadást szerveztek. Nem volt ez más, mint egy gondosan megtervezett csapda.

Miközben egymás után mondták a pohárköszöntőket, éjfélkor elérkezett Szerov ideje. KGB-s tisztek kíséretében, egy Mauser-pisztolyt lengetve tört be a terembe, letartóztatta Maléter Pált és annak teljes kíséretét. November 3-án, hajnali 4 órakor – a magyar repülőterek és a főbb közlekedési csomópontok elfoglalásával – megkezdődött Magyarország megszállása. A Budapest központjában tüntetőkre tüzet nyitottak, a sebesültek közül sokat a tankokra kötöztek és végigvonszoltak a budapesti utcákon, elrettentő figyelmeztetésként. A menekülés gyakorlatilag lehetetlen volt, Nagy Imre és több minisztere a jugoszláv nagykövetségen kerestek menedéket. Másokat – akik ezt nem

A felkelés elfojtására Budapest utcáin szovjet tankok tüzelnek a tömegre. A KGB ott volt mindenütt: nemcsak a Vörös Hadsereg csapatait ellenőrizte, de az „ellenforradalmároknak" minősített magyarok bebörtönzésével is foglalkozott.

tudták megtenni – mint „ellenforradalmárokat" letartóztattak. Köztük volt Kopácsi Sándor, Budapest rendőrfőkapitánya, aki előtt Szerov, a KGB főnöke felfedte igazi kilétét.

BECSAPVA

November 21-én Kádár János, immár a szovjetek által támogatott új kormány feje, biztosította Nagy Imrét és a jugoszláv nagykövetségre menekült többi társát, hogy bántódás nélkül hazamehetnek.

Amikor azonban elhagyták a követséget, az őket szállító, éppen induló autóbuszra hirtelen szovjet tisztek furakodtak fel, elfogták az utasokat, majd a romániai Snagovba szállították őket. A vádak alapján elítélték „Nagy Imre és bűntársai ellenforradalmi összeesküvését". Nagy Imrét az imperializmus készséges cinkosaként „az ellenforradalom főszervezőjének" nyilvánították. Titkos tárgyalás után Maléter Pált és Nagy Imrét agyonlőtték, az utóbbit hazaárulás miatt, 1958. június 16-án. Kormányának egyik minisztere kínzás közben halt meg, egy másikat pedig megfojtottak, miközben éhségsztrájkot folytatott. Kádár bábkormánya alatt az elnyomás majd a lassú konszolidáció 3 éve következett.

MARKUS WOLF

A KGB joggal számolhatott azzal, legalábbis egy ideig, hogy megnyerte a csatát, és jól felkészült arra, hogy munkáját szélesebb keretek között folytathassa. Egyik ügybuzgó emberük, Markus Johannes Wolf („Misa") akkoriban jelentős szerepet töltött be a keletnémet HVA-nál (Hauptverwaltung Aufklärung – a Stasi Felderítési Osztálya). Wolf egy közismert kommunista író fiaként menekült a Szovjetunióba Hitler hatalomra kerülésekor, és csak 29 éves volt, amikor a felderítés élére került, kiváltva mindenekelőtt azok kritikáját, akik túl fiatalnak és szükségtelenül vakmerőnek találták. Ám Wolf korábban élt a Szovjetunióban, és folyékonyan beszélte a nyelvet. Ezenkívül birtokában volt egy, a Vörös Hadsereg által a háborúban megszerzett kétkötetes archívumnak, amely a Wehrmachtról, az SS-ről és a nácikról tartalmazott feljegyzéseket. Ezek segítségével akarta tönkretenni a náci kapcsolatokkal rendelkező nyugatnémet személyiségeket. Az érintetteket megzsarolták, és Wolf hallgatásáért cserébe beszervezték a HVA-ba, amely gyakorlatilag a KGB-vel rokon szervezetet jelentette.

Markus Wolf, a keletnémet kémfőnök azzal vádolta Willy Brandtot, a leendő nyugatnémet kancellárt, hogy korábban a Gestapónál prominens kommunistákat árult el.

A keletnémetek által birtokolt egyik akta főszereplője Reinhardt Gehlen (1902–1979) volt, aki a háborúban a Wehrmacht vezérőrnagyaként, valamint a keleti front hírszerzésének főnökeként szolgált. Ezután az amerikai hadsereg bízta meg azzal a feladattal, hogy egy, a Szovjetunió ellen irányuló kémhálózatot építsen ki. Vaszilij Mitrohin felfedi, hogy Gehlen aktájának

A képen a korábbi keletnémet kémfőnök, Markus Wolf látható feleségével, Andreával, amint nyilvános felolvasást tart könyvéből, a *Die Troikából*, amely az egyesült Németországban 1989-ben jelent meg. A könyv – visszaemlékezve azokra a napokra, amikor a kémkedés „téglák" beépítéséből és titkos üzenetek elhelyezéséből állt – felfedi Wolf Sztálin iránti ellenszenvét és Gorbacsov Glasznoszty-korszaka melletti szimpátiáját. A Német Demokratikus Köztársaság összeomlása után Wolfot kémkedés, megvesztegetés és hazaárulás vádjával elítélték, ám az ítéletet később megváltoztatták, és csak felfüggesztett börtönbüntetést kapott kevésbé súlyos vádak alapján.

feljavítása céljából az X. Abteilung, a HVA aktív intézkedési osztálya „egy újabb, nagymértékben diszkreditáló" fejezetet, valamint egyéb hamisítványokat csatolt.

BRANDT TÁMADÁS ALATT

Wolf lejárató terveihez hamarosan nagyobb zsákmány után nézett. Willy Brandt (1913–1992), a Lübeckben született baloldali politikus ígéretes áldozatnak tűnt. A KGB iratai meglehetősen gyanús anyagokat tartalmaztak, amelyek azt sugalmazták, hogy Brandt a második világháborúban ismert trockistákat és marxistákat árult el a Gestapónak.

Willy Brandt nyugatnémet kancellár 1972 novemberében. Bal oldalon látható személyi titkára, Günther Guillaume, az NDK-ból jött kém, aki feleségével, Christellel együtt KGB irányítása alatt beépült Brandt hivatalába.

Az akta tartalma túlment a hihetőség határán: Brandtot a CIA és az angol SIS (Secret Intelligence Service, MI6 néven is ismert titkosszolgálat) kollaboránsaként állította be. Bármilyen valószínűtlenek is voltak ezek a vádak, Wolf számára hasznosnak bizonyultak, mivel Brandtot – amióta csak a jövendő kancellár 1957 októberében Berlin polgármestere lett – ezek felhasználásával akarta tönkretenni.

Wolf következő lépése egyik legmegbízhatóbb ügynökének, Günther Guillaume-nak, egy nyugdíjas keletnémet orvosnak a felkutatása volt, akivel Brandt a háború alatt ismerkedett meg. Wolf utasítását követve, Guillaume levelet írt Brandtnak, Nyugat-Berlin akkori polgármesterének, és segítségét kérte üldözött fia ügyében.

Bár már magának a puszta ténynek, hogy Guillaume az NDK-ban élt, gyanakvást kellett volna keltenie a biztonsági szolgálatokban, Brandt beleegyezett abba, hogy segít; Guillaume és felesége, Christel elhagyták Kelet-Berlint, és miután állást találtak, letelepedtek a Német Szövetségi Köztársaságban. Mindketten hitet tettek és szilárdan kiálltak az SPD mellett. (Brandt kancellársága alatt a baloldali SPD vezette a kormánykoalíciót.) Ám a pár továbbra is igazi urait szolgálta: mindketten a HVA titkos ügynökei voltak.

Brandt kancellárrá történő kinevezése után 3 héttel Guillaume a kancellár irodájának munkatársa lett. Kollégái számára ez a köpcös ember – acélkeretes szemüvegével, keményen és pedánsan dolgozva – a tökéletes bürokratát testesítette meg. Egyszerű hivatalnoki státusából kiemelkedve ő lett a szövetségi kancellár 3 személyi titkára közül az egyik. Többek között feladata volt az íróasztalára kerülő fontos iratok tanulmányozása és sokszorosítása. Ezen iratok körébe tartoztak Richard Nixonnak, az Egyesült Államok elnökének a NATO átalakításával kapcsolatos tervei és – ami még fontosabb – Brandtnak a keletnémetekkel folytatandó tárgyalásainak részletei, felfedve azokat az engedményeket, melyeket a kancellár elfogadhatónak tartott. Feleségét futárnak használva, Guillaume az anyagokat titkos találkozóhelyeken, illetve rejtett „levélszekrényeken" át továbbította KGB-s összekötőjének.

Guillaume rutinszerű biztonsági ellenőrzése a Brandttal töltött 4 év alatt a felületes szintről az ellenőrzés teljes mellőzésére redukálódott. A nyugatnémet hírszerzés csak akkor kapott észbe, mikor egy szovjet disszidens kapcsolatba lépett velük: az illető ugyancsak meglepődött, amikor a televízióban Brandt társaságban láthatta Guillaume-ot, egykori osztálytársát a kijevi katonai akadémiáról. Ettől az időponttól kezdve a nyugatnémet hírszerzés egy gondosan kidolgozott kettős játékba kezdett. Guillaume további egy évig a bonni kancellári stábnál maradhatott, ami lehetővé tette, hogy kapcsolatait nyomon követhessék. Megengedték számára, hogy bizonyos szelektált anyagokhoz hozzáférhessen, sőt 1973 nyarán a Brandt családot egy norvégiai nyaralásra is elkísérhette. Ez a blöff a kémházaspár számára hamis biztonságérzetet nyújtott; csak a következő év áprilisában csaptak le rájuk a hatóságok. Az illetékes szövetségi bíróság Günther Guillaume-ot 13 év börtönre ítélte, de ennek csupán felét töltötte le 1982-ig, amikor visszatérhetett Kelet-Németországba. Ennek ára az NDK-ban politikai okok miatt bebörtönzöttek és fogva tartott állítólagos nyugatnémet kémek szabadon bocsátása volt – egy csereakció keretében.

Ezért a groteszk biztonsági hiányért, amely lehetővé tette a keletnémet hírszerzés számára, hogy egy ügynököt ültessenek legközelebbi személyi stábjába, a felelősséget a kancellár viselte. 1974 májusában Willy Brandt vállalta a teljes felelősséget, és lemondott a szövetségi kancellári hivataláról. Távozása nagy megkönnyebbülést jelentett azon keletnémet közszereplők számára, akiket a nevével fémjelzett Ostpolitik céljai félelemmel töltöttek el: Brandt a szorosabb együttműködést szorgalmazta azzal a Nyugattal, amely konzekvensen elutasította az NDK-nak mint szuverén államnak az elismerését.

IGOR GUZENKO

A hatalom új forrásainak keresése mellett a KGB utasításokat kapott Moszkvából disszidensek és árulók felkutatására is. Ezek a műveletek gyakran évekig tartottak. Az egyik ilyen nagy feltűnést keltő eset Igor Szergejevics Guzenko (1919–1982) disszidenshez kapcsolódott, aki korábban az ottawai szovjet

Szemben: 1956 elején a szovjet kémtevékenység Kanadában és az USA-ban a csúcspontját érte el. A közvélemény érdeklődése különösen az elítélt kommunista kémre, David Greengrassra (a kép bal szélén) koncentrálódott. Ő volt az, aki vallomást tett kémtársai, a Rosenberg házaspár ellen, amelynek alapján elítélték és kivégezték őket. Ezen a képen Greengrass Harry Gold társaságában látható (balról az ötödik), aki 1935 óta kémkedett a Szovjetuniónak. Mindketten megjelentek Washingtonban a Szenátus belbiztonsági albizottsága előtt, amely a szovjet kémtevékenység vizsgálatával foglalkozott.

követségen rejtjelezőként szolgált. A kanadai televízióban való szerepléseivel elnyerte az „arc nélküli ember" címét, mivel kizárólag csuklyával a fején jelent meg. Ezenkívül plasztikai műtéteknek is alávetette magát, és a nyilvánosság előtt egy olyan eszközön át beszélt, amely eltorzította a hangját.

Mindez azonban messze állt valamiféle melodramatikus önreklámozástól; Guzenkónak túl sok oka is volt aggodalomra. A KGB célpontjának tekintette 1945. szeptember 5. óta, amikor – több mint 100 titkos dokumentumot az inge alá rejtve – elhatározta, hogy disszidál. Erre a döntésre a kommunizmusból való egyre növekvő kiábrándultsága és a hazája életminőségéről szerzett információi késztették. További motivációt jelentett, hogy családjával hamarosan haza kellett volna térnie. A disszidálása azonban sokkal nehezebbnek bizonyult, mint ahogyan elképzelte. Az óvatos kanadai Igazságügyi Minisztérium vonakodott a szovjetekkel szembeni fellépéstől, hiszen a Szovjetunió szövetségesük volt az éppen csak befejeződött világháborúban, és elutasította a titkos dokumentumok tanulmányozását.

Guzenkónak nem lehetett tudomása arról, hogy alkalmatlan pillanatot választott: Kanada éppen a Szovjetunióval, Nagy-Britanniával, Franciaországgal és az Egyesült Államokkal készült találkozni, hogy a háború utáni rendezést megtárgyalják. Ebben a szituációban Kanada számára bármi, ami kémügyi botránnyá duzzadhatott, a lehető legrosszabbkor jött. Guzenko egy vezető sajtóorgánumnál is próbálkozott, amely szintén kevés érdeklődést mutatott – ezzel egyébként elveszítve a kémsztorit, amely az évtized hírlapi szenzációjává válhatott volna. Annak tudatában, hogy csupán órák kérdése, hogy volt kollégái felfedezzék, Guzenko hazarohant, és családját egy szemközti lakásba mentette át. Félelmei teljes mértékben beigazolódtak; nagyon is hamar – a kulcslyukon át leskelődve – megfigyelhette, amint a GRU, a szovjet katonai felderítés ügynökei betörnek a lakásába, és keresni kezdik.

Guzenkót csak ezután vették komolyan a túlságosan is óvatos hatóságok, akik korábban arra gyanakodtak, hogy a kommunisták beépített embere, és még azt is fontolgatták, hogy kiszolgáltatják Moszkvának. Az általa hozott anyag alapos tanulmányozása azonban egészen mást mutatott, és szenzációsnak bizonyult. A vezető GRU-ügynök szerepébe pontosan beleillően és szovjet katonai attaséként alig álcázva – Ottawában Nyikolaj Zabotyin ezredes működött. Fő feladata nem kevesebb volt, mint az egyik kulcsfontosságú kémhálózat irányítása, amely a szövetségesek atombombaprogramjának vizsgálatával foglalkozott.

ALAN NUNN MAY

Zabotyin ezredes egyik vezető ügynöke az angol fizikus, Alan Nunn May volt, aki az 1940-es években atomkutatással foglalkozott a cambridge-i atomkutatási laboratóriumban. Az amerikaiakkal való együttműködés céljából a laboratóriumot a háború idején – a nagyobb biztonság kedvéért – Kanadába telepítették át. May kommunista szimpátiája hamarosan magára vonta Zabotyin figyelmét, aki a GRU egyik hadnagyát, Pavel Angelovot jelölte ki összekötőjeként. Nunn Mayt arra utasították, hogy az atomenergiával és az uránnal kapcsolatos kutatásokról informálja őket. Hamarosan arra is rávették, hogy tudósítsa őket az első, Új-Mexikóban történő atombomba-robbantási kísérletről, és mintát szerezzen számukra a 235-ös urán izotópból.

Nunn May, akit Londonba való visszahívása után letartóztattak, nem az egyetlen leleplezett szovjet kém. Klaus Fuchs és összekötője, Harry Gold mellett közéjük tartozott David Greengrass is. Bár ismert kommunista volt, besorozták az Egyesült Államok hadseregébe, és Los Alamosba küldték, ahol a Nagaszakira 1945-ben ledobott plutóniumbomba kifejlesztése folyt. Harry Gold vallomása szerint Greengrass a projektről fontos információkat továbbított a szovjeteknek. A háló, amit az illetékesek Greengrass kapcsolataira kivetettek, egy bizonyos Julius Rosenberghez vezette őket, egy Los Alamos-i gépészmérnökhöz, aki a párt számára ügynököket szervezett be. Első sikeres beszervezése éppen sógora, Greengrass volt. A törvényszéki tárgyaláson fény derült arra is, hogy felesége bátorítására Julius Rosenberg nemcsak potenciális árulók kiválasztásával foglalkozott, de annak érdekében is mindent megtett, hogy kiemelt fontosságú, szigorúan titkos adatokkal lássa el a szovjeteket. A házaspárt halálra ítélték és villamosszékbe ültették, Gold és Greengrass súlyos börtönbüntetést kapott.

Demonstrálók tömegei özönlöttek New Yorkba 1954. június 18-án, hogy tiltakozzanak Julius és Ethel Rosenberg halálbüntetése ellen. Széles körben elterjedt az a vélemény, hogy a Rosenberg házaspár csak jelentéktelen kémtevékenységben volt bűnös. Valójában Rosenberg, a keményvonalas sztálinizmus aktivistája, a szovjet konzulátuson keresztül nagyon is lényegbevágó információkat árult el.

Nem ők voltak az egyetlenek, akik fennakadtak a kanadai titkosszolgálat hálóján. További 39 gyanúsítottat tartóztattak le, akik közül 18-at végül el is ítéltek.

A szovjet oldal egyik kulcsfigurája Anatolij Jackov volt, aki – miközben a Rosenberg házaspár összekötőjeként működött – hivatalosan a Szovjetunió főkonzulja volt. Diplomáciai mentességét kihasználva, a tárgyalások idején sürgősen elhagyta Kanadát. Egy, az 1990-es években készült interjúban büszkén állította, hogy az FBI egykori „hálózatának csak a kisebbik felét" leplezte le, némi elégtétellel hozzátéve, hogy az akkori idők egyik főszereplőjét nem sikerült felfedni, és az azóta is háborítatlanul él.

Guzenko nem alaptalanul hitte, hogy a KGB egész életén keresztül a nyomában lesz. 1975-ben a KGB kémei felfedezték barátságát Thomas Cossit parlamenti képviselővel, és arra következtetésre jutottak, hogy a választókerületében élhet. Mitrohin archívumában felfedi, hogy Mihail Nyikolajevics Hvatov, egy Ottawában állomásozó KGB-tiszt elhatározta, hogy érintkezésbe lép Cossittal abban a reményben, hogy ily módon kinyomozhatja Guzenko hollétét.

Amikor ez nem sikerült, Hvatov a politikus múltjában kezdett kutatni azzal a céllal, hogy diszkreditáló információkat találjon, és azokat zsarolásra használhassa. Ez a próbálkozás sem sikerült: Cossit 1982-ben meghalt. Ami magát Guzenkót és családját illeti: alapos kihallgatás után a kanadai kormány új személyazonossággal látta el őket, és egy jellegtelen középosztályi környezetben telepedtek le. Guzenkónak sikerült megőriznie névtelenségét 1982-ben, szívelégtelenség miatt bekövetkezett haláláig. A KGB-nek nem sikerült elkapnia zsákmányát.

A PORTLANDI KÉMHÁLÓZAT

A Guzenko-ügy miatti aggodalom érzése messze tovább terjedt Kanada és az USA határain, nem kevésbé az NKVD köreiben. Harold Adrian Russell („Kim") Philby (1912–1988) Londonban különösen érintve érezte magát. Philby nemcsak a SIS IX-es szekciójának volt a vezetője, hanem szovjet ügynökként is dolgozott, már az 1930-as években elkötelezte magát a kommunizmus mellett. Annak köszönhetően, hogy az Egyesült Államok hírszerzésének sikerült a szovjet titkosszolgálat rejtjeles adatforgalmát megfejteni, ami Venona-terv néven vált ismertté, kiderült, hogy Philby végig pontosan informálva volt Guzenko kihallgatásáról.

Philby jelentésében a londoni szovjet kémkedés elleni „erősödő ellenintézkedésekről" számolt be. Moszkva válaszában szigorú biztonsági eljárásokat írt elő annak érdekében, hogy az „értékes ügynökhálózatot megvédje a veszélyektől". Az ügynököktől azt kérték, hogy – legalábbis egyelőre – húzzák meg magukat: „Figyelmeztessék valamennyi ügynökünket, hogy alaposan ellenőrizzenek mindent, amikor egy találkozóra mennek, és ha azt észlelik, hogy figyelik őket, semmi esetre ne próbálják meg lerázni a megfigyelőt és elmenni a találkozóra…"

Ruislip, ez a nyugodt nyugat-londoni városrész volt a valószínűtlen színtere a KGB egyik – az Egyesült Államokon és az európai kontinensen kívüli – legszenzációsabb akciójának. Itt telepedett le az 1950-es években az antikvárius Peter Kroger és felesége, Helen. Mindketten kanadaiak voltak, és látszólag

Teljes 10 évvel disszidálása után Igor Guzenko még mindig rettegett a KGB-től. A képen, amely 1954 októberében a kanadai Torontóban készült, egy újságírónak ad interjút. Vele és más riporterekkel is csak elváltoztatott hangon beszélt. A hidegháború körülményei között azt a széles körben elterjedt felfogást hangoztatta, hogy a Szovjetunió által hirdetett bármilyen állítólagos enyhülés lehet, hogy csak egy az Egyesült Államok elleni támadás előkészítése.

Ethel Gee 1970-ben, amint visszatér portlandi (Dorset, Kelet-Anglia) otthonába, miután a szovjet kémhálózatban való részvételéért a kiszabott kilenc év börtönbüntetést letöltötte. Ethel elítélésekor a főügyész ezt mondta róla: „Úgy hiszem, hogy kettejük közül ön volt az erősebb jellem. Szerintem a pénz utáni vágy hajtotta."

semmi mást nem tettek, mint barátkoztak közvetlen szomszédjaikkal, a Search családdal. Időnként a Kroger házaspárral tartott Gordon Lonsdale is, akit a szomszédoknak mint „fiatal kanadai barátjukat" mutatták be. Semmi ok nem volt arra, hogy Krogerékről többet feltételezzen bárki, mint aminek tűntek: egy társaságkedvelő párnak, aki tökéletesen elégedett a nyugodt kertvárosi élettel. Mégis mindez egy gondosan megtervezett és színre vitt megtévesztés volt. A Kroger házaspár – a valóságban az amerikai Morris és Lona Cohen – jól játszotta szerepét. Ez aligha meglepő, mivel a KGB kiképzett ügynökeiről van szó, akik korábban a Rosenberg házaspárral és körükkel is együtt dolgoztak, és igen nagy tapasztalatra tettek szert a titkos műveletek terén.

Amikor a helyi rendőrség a Search családot felhívta, már sejteni lehetett, hogy a Kroger házaspár álcáját veszély fenyegeti. A hívást a megnyugtatóan udvarias Jim Skardonnak, az MI5 egyik leghatékonyabb ügynökének látogatása követte. Ő magyarázta el a megijedt Search házaspárnak, hogy a nemzet biztonságát érintő komoly ügyek miatt „engedélyüket" kell kérje, hogy megfigyelőket telepítsenek a házukba, többek között abba a szobába, amely Krogerék házára nézett. A magánéletét féltő házaspár tiltakozott. Skardon a maga szelíd modorában világossá tette, hogy valójában nem számít az „engedélyük"; cselekedete teljes mértékben jogszerű.

MICHAŁ GOLENIEWSKI

A nyomozás Washingtonban kezdődött, miután Michał Goleniewski, egy korábbi disszidens lengyel titkos ügynök elmondta, hogy a KGB-nek dolgozik egy haditengerészet területén működő kém Angliában, aki valamikor Nagy-Britannia varsói nagykövetségén dolgozott. Az angol kémelhárításnak hamarosan sikerült azonosítania az illetőt mint Harry Houghtont (kódneve Sah). Egykori tengerésztisztként korábban Lengyelországban állomásozott, ahol a feketepiacon is üzletelt.

Bár hazaküldték Angliába, mielőtt lejárt lengyelországi szolgálati ideje, ez nem akadályozta meg abban, hogy egy civil állást szerezzen a brit haditengerészet tenger alatti fegyvereket fejlesztő támaszpontján, Portlandben, Anglia déli partjainál. Itt – miközben házassága feleségével, Peggyvel egyre romlott – találkozott Ethel („Buggy") Gee-vel, egy kovács lányával, aki a szeretője lett.

Egy régi lengyelországi ismerőse, aki jól tudta, hogy Houghtonnak a luxus a gyengéje, javasolta neki, hogy vegye fel a kapcsolatot Gordon Lonsdale-lel, és így hasznos kiegészítő jövedelemforrásra tehet szert. Houghtonnal elhitették,

A VENONA-TERV

A Szovjetunió és az Egyesült Államok közötti „kémek háborújának" frontvonalában egy szigorúan titkos program állt, amelyet a Venona fedőnévvel illettek. Az USA Nemzetbiztonsági Szolgálata, amelynek székhelye Langley-ben, Virginiában volt, ennek a programnak a keretében a legtehetségesebb kódfejtőket alkalmazta. A Venona-tervet – amelyet eredetileg 1943-ban hoztak létre abból a célból, hogy a második világháború végén a nácik és a szovjetek közötti béketárgyalásokat nyomon kövesse – fokozatosan úgy fejlesztették tovább, hogy a Moszkvával kapcsolatot tartó országokból küldött összes rejtjeles üzenetet megfejtse. Ez nagyon komoly feladatnak bizonyult, mivel nem kevesebb mint öt különböző kódrendszer volt forgalomban, és a kódfejtők elsősorban a KGB-vel és a GRU-val való információforgalomra koncentráltak.

A Venona-terv Amerika néhány legragyogóbb nyelvészét is vonzotta, nevezetesen a Gardner–Lamphere zseniális párost. Meredith Gardner hat nyelvnek és kódjainak tudósa volt. Robert Lamphere 1948-ban csatlakozott a projekthez mint az FBI (Szövetségi Nyomozóiroda) kapcsolattartója és ellenőre. Mindkettőjük üzenetei az FBI vezérigazgatójának, J. Edgar Hoovernek az irodájába kerültek, és azonnali vizsgálatokat eredményeztek a kémkedéssel gyanúsítottak körében.

A Venona számára gazdag információforrást jelentve, a KGB középpontjában annak Második Főigazgatósága állt, amely a nemzetközi kémelhárítást és a biztonsági kérdéseket kezelte, valamint a Szmers („Halál a kémekre") irányításáért volt felelős. A Venona-program által napvilágra kerültek a KGB legbelsőbb munkamódszereinek olyan részletei is, mint például az FBI-megfigyelés elleni intézkedései, lehallgatókészülékek felfedezése, valamint ügynökeinek hűségét biztosító eszközei.

A Venona-projekt keretében figyelemmel kísérték azokat a szovjet módszereket is, amelyek amerikai kommunisták kémtevékenységre való beszervezésére irányultak. Mindezek mellett talán a legnagyobb felfedezés az volt, hogy a KGB nagyobb rendőri egységekkel, börtönőrgárdákkal és egy kisebb hadsereggel rendelkezett Sztálinnak és a szovjet vezetésnek a védelmére. A hidegháború teljes időszaka alatt az 1980-ig működő Venona-terv létezése szigorúan őrzött titok volt, és még a mai napig sem kerültek nyilvánosságra maradéktalanul a megszerzett információk.

hogy ennek a gazdag, jól öltözött, közvetlen embernek az Egyesült Államok haditengerészetének tisztjeként biztos állása van a londoni nagykövetségen. Ez zseniális fedőfoglalkozásnak bizonyult az orosz Kolon Trofimovics Mologyij számára, akit a KGB gondosan előkészített angliai életére azzal a céllal, hogy irányítsa a titkos szervezetet, amely majd a „Portlandi Kémhálózat" néven válik hírhedtté. Houghtonnak központi szerepet szántak az információszerzésben. A megszerzett információkat a Kroger házaspáron át tervezték eljuttatni Moszkvába; amint az később kiderült, ők nagyon is hatékony eszközökkel rendelkeztek ehhez. A gyenge láncszem azonban maga Houghton volt, akinek a lehetőségeit messze meghaladóan pazarló életmódja gyanakvásra adott okot.

Egy portlandi biztonsági tisztnek feltűnt, hogy Houghton Gee társaságában drága autóval jár és a környező bárokban szórja a pénzt. Ezenkívül az elhagyott feleség, Peggy egy köteg haditengerészeti iratra bukkant korábbi közös otthonukban. Itt volt az ideje, hogy az MI5 és a Scotland Yard speciális csoportja akcióba lépjen.

A legfontosabb letartóztatások London Old Vic színháza közelében történtek, ahol Houghtont és Bunty Gee-t tetten érték, amint éppen átadnak Lonsdale-nek egy bevásárlókosarat, amely a haditengerészet négy titkos aktáját és egy leforrasztott dobozban egy filmtekercsnyi negatívot tartalmazott. Az angol titkosszolgálatnak így került birtokába mintegy 300 fotó tengerészeti raktárakról és berendezésekről, köztük a *HMS Dreadnought* atom-tengeralattjáróról. Ezeket a letartóztatásokat követte a speciális csoport és a rendőrség rajtaütése a Kroger házaspáron. Erőteljes vallatás után letartóztatták őket is. Különösen Lonsdale-lel való kapcsolatuk érdekelte a nyomozókat. Elvezetésük előtt Helen Kroger engedélyt kért arra, hogy begyújthasson a kazánba – ez a csel nemigen kerülhette el egy tapasztalt rendőrnyomozónő figyelmét, aki ragaszkodott hozzá, hogy előtte átvizsgálhassa Helen kézitáskáját. A táskában egy oroszul írt levél mellett egy papírlapot talált kódolt fekete számokkal: ezek egy térképrácsozat pontjaira hivatkoztak, és így a titkos találkozóhelyek koordinátáit adták meg.

Greville Wynne-t és Gerald Brooke-ot a KGB saját kémeire cserélte.

Peter Wright az MI5 igazgatóhelyettese és egyben központi alakja annak a könyörtelen harcnak, amit Nagy-Britannia a szovjet kémek leleplezése érdekében folytatott, a következőket írta a *Spy Catcher* (Kémfogó) címen megjelent visszaemlékezéseiben: „Az összes talált lelet közül a legérdekesebb a Moszkvából történő speciális, nagy sebességű rádióadások jeleinek leírása volt. Egy konyhai edényben elrejtve egy palacknyi mágneses vas-oxidot találtunk, amelynek a segítségével a nagy sebességű bejövő üzenetekből Morse-jeleket nyomtattak szalagra úgy, hogy azt közvetlenül lehetett olvasni – egy bonyolult magnetofonra való felvétel, majd lelassítás közbeiktatása nélkül. Ennek az új technikának a használata megmagyarázta, hogy miért nem sikerült felfedeznünk a Krogerék házába érkező rádióadásokat a letartóztatá-

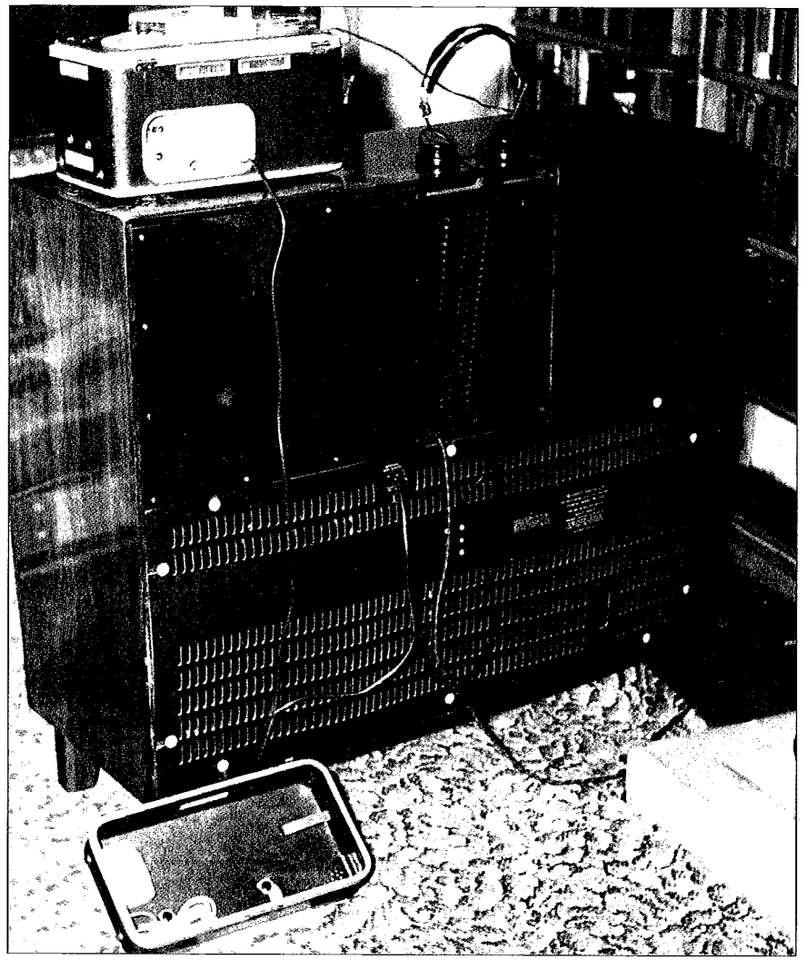

Külvárosi kémközpont: egy átalakított lemezjátszós rádió magnetofonnal és fejhallgatóval, amelyet 3 különböző típusú, nagy sebességű moszkvai adás vételére alakítottak ki. A Portlandi Kémhálózatban központi szerepet játszó Kroger házaspár villájában találták. Az angol titkosszolgálat próbálta a leleplezésekből a sajtót kirekeszteni azért, hogy a hírek ne jussanak el Moszkvába, de mindhiába. Néhány órán belül riporterek és fotósok hada lepte el a helyszínt, és tárta a világ elé ennek a nagyszabású kémtörténetnek a dokumentumait.

suk előtti hónapokban... Kilenc napon át kutattunk a házban, de csak az utolsó napon fedeztük fel a jeladót. A konyha padlója alatt kialakított üregben volt elrejtve más rádió- és fényképező eszközökkel együtt. Mindez a nedvességnek ellenálló lepecsételt csomagokban volt gondosan elrejtve. Az egész rendszert úgy tervezték, hogy meglehetősen hosszú időre is tárolható legyen." A házkutatás során sok ezer fontot, dollárt és hét útlevelet is találtak.

LELEPLEZVE

Bunty Gee házában kb. 4000 fontnyi készpénzt találtak, holott az asszony heti bére Portlandben mindössze 10 font volt. A Houghton-házban egy csomó titkos tengeri térképet, valamint a tengerészeti minisztérium közeli épületeinek tervrajzát találták. Az egyéb fogások között szerepelt a nappaliban lévő

A képen Donald Maclean látható 1951 júniusában, amint Sir John Balfour asztalára támaszkodik a washingtoni angol nagykövetségen. Macleanről – aki első titkárként dolgozott – később kiderült, hogy a KGB titkos ügynöke.

rádióvevő, amellyel a világ minden pontjáról sugárzott adások foghatók voltak, egy dupla fenekű öngyújtó, elemlámpák üreges elemekkel és kulacsok titkos rekeszekkel.

Arra a vádra, amely szerint 1960. április 14. és 1961. január 7. között Nagy-Britannia hivatalos titoktartási törvényének megszegésében együttműködtek, mind az öt érintett vádlott tagadta bűnösségét. Houghtont és Gee-t 15 évnyi börtönbüntetésre ítélték, amiből tízet töltöttek le. Ami Oroszországot és a KGB-t illeti, a Portlandi Kémhálózat igazi hőse Lonsdale (más néven: Mologyij) volt, akit 5 évre ítéltek, de Greville Wynne-ért cserébe átadták az oroszoknak. Az angol Wynne-t Szovjet-Oroszországban való kémkedéssel vádolták, és szándékosan embertelen körülmények között tartották fogva, hogy a cserét ezzel meggyorsíthassák. A Kroger házaspár mindkét tagja 20 év

büntetést kapott. 1969-ben történt cseréjük egy fiatal angol egyetemi oktatóra, Gerald Brooke-ra, további bizonyítékul szolgált, ha ugyan még szükség volt bizonyítékokra, a KGB cinikus könyörtelenségére.

Brooke, akit inkább naivitással, mintsem kémkedéssel lehetett vádolni, kommunizmusellenes röpiratokat csempészett a Szovjetunióba. Ezeket egy Nyugat-Németországban működő orosz emigráns csoport szerkesztette; ilyen csoportból sok létezett, és némelyiket titokban a CIA pénzelte. Amint az sejthető volt: a csoportba a KGB emberei is beépültek, és így Brooke-ot felforgató irodalom terjesztése vádjával letartóztatták és büntetőtáborba küldték. A Nyugat számára nyilvánvalóvá tették, hogy Brooke-ot addig tartják fogva, amíg egy vagy több saját fogva tartott kémjükre ki nem tudják cserélni. Sőt a szovjetek továbbmentek: a sajtóban cikkeket jelentettek meg arról, hogy Brooke egészsége romlóban van, és meg is halhat, ha hamarosan nem engedik el.

Az angol kormány által 1969-ben lebonyolított csereügylet keretében Brooke-ot a Kroger házaspárra cserélték. Ez súlyos konfliktushoz vezetett a kémelhárító és nemzetbiztonsági szolgálatokkal, amelyekben tudatosult, hogy a szovjetek kezében van minden ütőkártya: amíg Nagy-Britanniában egyetlen leleplezett kém is marad, akit a szovjetek szeretnének kiváltani, egyetlen állampolgáruk sem érezheti magát biztonságban, aki a vasfüggöny mögé utazik. Ezzel a KGB fontos előnyre tett szert.

Szovjet irányítótisztje parancsára és kémtársa, Anthony Blunt segítségével Guy Burgess figyelmeztetni próbálta ügynöktársát, Donald Macleant arra, hogy az angol kémelhárítás a nyomában van. A közismerten kiszámíthatatlan és lobbanékony Burgess az utolsó pillanatban azonban inkább kimenekült az országból Macleannel együtt.

GEORGE BLAKE

Az 1940-es évek végén és az 1950-es évek elején már látni lehetett, hogy a KGB mélyen behatolt az angol titkosszolgálatba. A legmegrázóbb esemény Kim Philbynek Washingtonból való visszahívása volt, ahol a SIS (MI6) képviseletében a CIA-val való kapcsolattartásért felelt. Ez a beosztás korlátlan lehetőséget adott számára, hogy hozzáférjen szigorúan titkos iratokhoz, melyekből soknak a tartalmát moszkvai megbízóihoz továbbította. Nagy-Britannia kémelhárítása ugyanakkor közel jutott ahhoz, hogy két további KGB-ügynököt leleplezzen. Ezek Donald Maclean (1913–1983), a külügyminisztérium amerikai osztályának a főnöke és Guy Burgess (1911–1963), aki szintén Washingtonban szolgált. Kihallgatásuk tervezett időpontját egy másik kém, Anthony Blunt (1907–1983) szivárogtatta ki számukra, így 1951 májusában mindketten Moszkvába menekültek.

A KGB nem vesztegette az idejét, hogy a leleplezett Philby helyére utódot szervezzen be. Az utód egy másik SIS-tiszt, a 29 éves George Blake lett.

INDIA ÉS A KGB

A fejlődő világban ígéretesnek tűnő „kirendeltségek" után kutatva a KGB a legtöbb energiát Indiára fordította. Indiát, mint imperialista bábot, Sztálin megvetéssel utasította el. Mahatma Gandhit, aki Indiát a függetlenség útjára vezette, a *Nagy Szovjet Enciklopédia* becsmérlően, reakcióként említi, „aki... elárulta a népét, és vele szemben az imperialistákat támogatta; az aszkétákat utánozta; demagóg módon India függetlenségének támogatójaként és a britek ellenségeként lépett fel, és széleskörűen kihasználta a vallási előítéleteket". Christopher Andrew és Oleg Gordijevszkij a KGB-ről írott könyvükben azt állítják, hogy a gyalázkodási kampány egészen az angol uralom idejéig nyúlik vissza, amikor az indiai kommunista párt Moszkvából kapott utasításokat, és üzeneteit az új-delhi bázisú titkosszolgálati csoport (IB) fogadta. Az 1950-es évek elejéig Moszkva fontosnak és szükségesnek tartotta „Dzsaváharlál Nehru reakciós kormányának" megdöntését.

Oleg Kalugin, aki egykor a KGB legfiatalabb tábornoka volt és a szervezet külföldi tevékenységének ellenőrzéséért felelt, így nyilatkozott: „Rengeteg forrással rendelkeztünk az indiai kormányon belül: a titkosszolgálatban, a kémelhárításban, a hadügy- és külügyminisztériumban és a rendőrségnél."

A szigorúan titkos KGB-akták szerint, amelyeket Vaszilij Mitrohin csempészett nyugatra (az ún. *Mitrohin-archívum*), a szovjet titkosszolgálat előre tervezetten elhatározta, hogy kihasználja a korrupciót Indira Gandhi kormányában. A Kongresszus Párt Indira Gandhi által vezetett szárnya finanszírozására bankjegyekkel tömött bőröndöket küldtek. Úgy vélik, hogy Gandhi asszony nem volt tudatában, hogy a Kongresszus Párt kasszáját feltöltő bőröndök némelyike a KGB-n keresztül érkezett Moszkvából. Ugyanez nem mondható el Lalit Narajan Misráról, Indira Gandhi fő adománygyűjtőjéről, akit a *Mitrohin-archívum* második kötetében úgy jellemeznek, mint aki „kezdettől fogva annak a korrupt politikusnak a szerepét alakította, amivé egyre inkább vált".

A meghódítási offenzíva újabb erőre kapott, miután 1971-ben Indira Gandhi a Szovjetunióval egy béke-, barátsági és együttműködési szerződést írt alá. A korábbi korlátozásokat, amelyek az Indiában dolgozó szovjet diplomaták és kereskedelmi hivatalnokok számát érintették, megszüntették. Ez természetesen jól jött a KGB-nek: a titkos ügynökök számára az élet könnyebbé vált. Továbbá a szovjet befolyás mértéke is növekedett. 1973-ra már 10 indiai újság, illetve hírügynökség szerepelt a KGB fizetési listáján. Állítólag az ezt megelőző évben kb. 3700 cikket helyeztek el az indiai sajtóban.

Ám a KGB túlságosan is elbízta magát, nem fordított elegendő figyelmet a belpolitikai eseményekre, és így nem látta előre az Indira Gandhi elleni visszavágást, amelyet követően az 1972-es választásokon történő visszaélések miatt megvádolták, majd elítélték. Gandhi asszony határozottan, ám rugalmasságot nélkülözve, a szükségállapot bevezetésével és politikai ellenfeleinek bebörtönzésével válaszolt. 1977-ben elvesztette a hatalmat, de a következő évben visszatért saját pártja, a Kongressszus (I) (I mint Indira) színeiben. A Pandzsáb állam politikai problémáinak megoldását célzó kísérletei a szikh szeparatista mozgalom elleni rendőrségi razziához és a legszentebb szikh szentély, az Arany-templom elleni támadáshoz vezettek. 1984. október 31-én eljött a bosszú ideje: Indira Gandhit házának kertjében két szikh őr lelőtte. A KGB a CIA-t vádolta a gyilkossággal.

Gandhi asszony utódja idősebb fia, Radzsiv lett, aki 1985 márciusában látogatott el Moszkvába annak reményében, hogy Mihail Gorbacsov elnökkel szoros kapcsolatokat építhet ki. De orosz részről a válasz igencsak langyos volt. A hidegháború a végéhez közeledett, India egyre kevésbé érdekelte a KGB-t, és Oroszország a saját belső problémáival küszködött. A különleges indiai–szovjet viszony, amelyre a KGB oly sok energiát fordított, elsorvadt és elhalt – magának a KGB-nek is már csak hat éve maradt a megszűnéséig.

Blake 1922-ben született az egyiptomi születésű zsidó, ám angol állampolgárságot nyert Albert Behar fiaként. Holland édesanyja 1936-ban özvegyült meg. George Rotterdamban élt, amikor a németek lerohanták Hollandiát. Részt vett a holland ellenállási mozgalomban, majd később a Gestapo elől menekülve a SOE (MI9) által tervezett útvonalon Nagy-Britanniába érkezett. Csatlakozott a királyi flottához, és miután a szövetségesek elfoglalták Németországot, a hamburgi tengerészeti titkosszolgálatnál kapott állást. Jó nyelvtudása miatt a külügyminisztérium a távol-keleti osztályán alkalmazta. 1949-ben Dél-Koreába küldték szöuli alkonzulnak. Egy évvel később, a koreai háború kitörését követően az észak-koreaiak internálták, és Mandzsúriába, egy hadifogolytáborba vitték.

A megátalkodott kettős ügynök George Blake-nek a kommunizmussal való kapcsolata még kamaszkorából eredt, amikor Kairóban az egyiptomi kommunista párt befolyása alá került. Később Angliában a brit titkosszolgálat mellett a KGB-t is szolgálta. Utóbbinál úgy tartják számon, mint aki a szövetségesek mintegy 40 ügynökét árulta el a szovjeteknek.

FOGSÁGBAN

A háború végén, jövőjének biztosítása céljából, Blake egy oroszul írt feljegyzést adott át kommunista fogva tartóinak, a legközelebbi orosz követségnek címezve.

A levélben fontos információ átadásának céljából kapcsolatfelvételt kért. Egy KGB-s kihallgató tiszt előtt azonosítva magát, önkéntesen szovjet ügynöki munkára vállalkozott. A DIOMID kódnévvel jelzett új ügynök irányítótisztjeként Szergej Alekszandrovics Kondrasovot jelölték ki. Angliába hazatérve SIS-tisztként került bevetésre, és állomáshelyeként Berlint, a hidegháború korszakának egyik legérzékenyebb pontját jelölték ki számára. Blake-nek nagy előnyt jelentett Reinhard Gehlennel való szoros kapcsolata. Ez azt jelentette, hogy ideális helyzetben volt ahhoz, hogy a nyugatnémet titkosszolgálaton belül is kémkedjen, informálódva mindenekelőtt az ún. Stopwatch/Gold műveletről. Ez a CIA és a SIS által irányított terv volt egy titkos alagút ásására, amely Berlin nyugati szektorából a keleti szektorába vezetett, és az volt a célja, hogy lehallgassa a karlshorsti szovjet katonai és titkosszolgálati központ hírközlési vonalait. A tervről tartott CIA–SIS-konferencia jegyzőkönyvének másolatát Blake – első munkájaként – átadta irányítótisztjének.

A keletnémet titkosszolgálat reakciója villámgyors volt. Markus Wolfot, akit hajnalban az állambiztonsági miniszter, Ernst Wollweber ébresztett fel, azonnal a helyszínre szállították, ahol a Vörös Hadsereg egy speciális földmunkás brigádja dolgozott. Az alagútnál hegesztőkészüléket használva vágták át annak acélfalát és hatoltak be egy föld alatti kamrába, amelyben kábelek kötegei futottak. Minden köteghez egy erősítő volt csatolva. Ily módon a felfogott jeleket felerősítették,

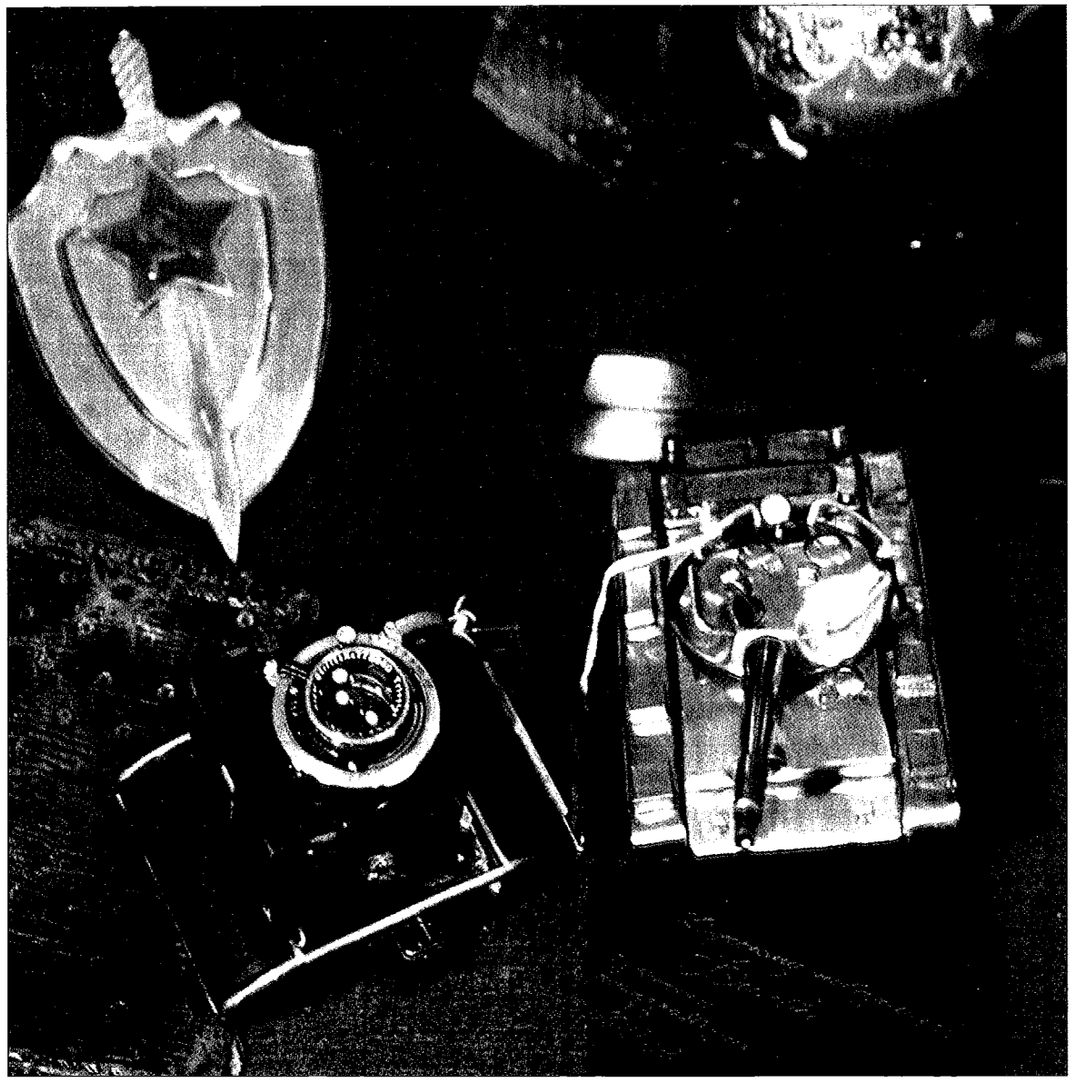

Egy kém tárgyi leletei: miután Kim Philby meghalt, moszkvai lakásának tárgyait a szovjetek a nyilvánosság elé tárták, és 1994 júliusában a londoni Sothebysnél árverésre bocsátották.

és külön kábeleken át egy, a padlóban elhelyezett csapóajtón át továbbították. Egy akna vezetett egy acélburkolatú alagútba, amelynek iránya az amerikai radarállomás volt. A lehallgatott kábeleken a Vörös Hadsereg legtitkosabb kommunikációja zajlott, többek között az NDK-ban állomásozó szovjet légierő továbbfejlesztett nukleáris csapásmérési képességeiről, az új bombázórepülőgép-flottáról és a kettős sugárhajtású repülőgépeik radarkészülékeiről, valamint a szovjet atomenergia-program bázisairól és személyzetéről. Mindez nagyon figyelemreméltó titkosszolgálati akciónak számított.

„IMPERIALISTA AGRESSZIÓ"

Természetesen a szovjetek nem vesztegették az időt, hogy leleplezzék az esetet. Ivan Kocsuba tábornok, Kelet-Berlin szovjet sajtóreferense lelkesen vállalkozott arra, hogy nyugati riportereknek és fotósoknak megmutassa az alagutat. Eközben egyre inkább belehergelte magát a tűrhetetlen „imperialista agresszió" és „nemzetközi gengszterizmus" fölött érzett felháborodásába. Ezzel egy időben az amerikai újságok, mint például a *Washington Post* a „jenki találékonyságot és ötletességet" dicsérték.

Az angoloknak és amerikaiaknak ekkor még nem sikerült George Blake-et mint a titok felfedéséért felelős ügynököt azonosítani. A bizonyítékok nem voltak elegendőek, bár az egyik lehallgatott üzenet felfedte, hogy a szovjeteknek van egy angol nemzetiségű kémjük, aki Berlinben dolgozik.

Aztán 1961 januárjában Michał Goleniewski alezredes, a lengyel kémelhárítás korábbi helyettes vezetője Nyugat-Berlinbe disszidált. Kihallgatásakor felfedte George Blake igazi arcát.

Blake-et zárt tárgyaláson 42 év börtönre ítélték. Állítólag minden, Moszkvának elárult ügynökért egy évet kapott. Valójában már 6 év börtönbüntetés után sikerült neki elszöknie Wormwood Scrubsból egy Sean Bourke nevű ír bűnözővel készített tervek alapján. Bourke később eskü alatt azt vallotta, hogy sem a politikával, sem KGB-vel nem volt semmiféle kapcsolata. Az, hogy ezt ténylegesen a szovjetek tervelték-e ki, saját emberükről gondoskodva, titok maradt.

GEORGI MARKOV MEGGYILKOLÁSA

1978 szeptemberében történt, hogy a KGB London utcáin demonstrálta erejét. Georgi Markovot, a prominens bolgár értelmiségi disszidenst meggyilkolták. A gyilkosság nem fegyverrel, hanem egy apró fémgolyóval történt. Markov – aki hazájában színpadi művei és könyvei révén vált ismertté – Nagy-Britanniába disszidált, ahol a BBC Világszolgálatának, a Szabad Európa Rádiónak és a német Deutsche Wellének kezdett el dolgozni. Az adásokban egyre szókimondóbban bírálta Bulgária kommunista pártját. A pártot Todor Zsivkov, a keményvonalas sztálinista vezette, aki a legnagyobb mértékű önkényuralmat valósította meg, amelyet Moszkva csatlósaként megvalósíthatott.

> Bulgária kommunista pártja Moszkva csatlósaként szinte totalitárius uralmat gyakorolt.

Az, hogy mindez hogyan befolyásolta a londoni eseményeket, Brian Freemantle leírásából derül ki, aki az 1982-ben megjelent könyvéhez, a *KGB*-hez interjút készített Annabel Markovval, Georgi özvegyével. A házaspár Dél-London Clapham kerületében élt Sasha lányukkal, amikor figyelmeztetést kaptak valakitől, akinek személyét azóta sem sikerült azonosítani, hogy Markov ellen gyilkosságot terveznek: ügyeljen arra, hogy csak közeli barátokkal találkozzon. A Markov család elővigyázatosságból titkosította a telefonszámát, és óvatosan figyeltek minden új arcra a bolgár emigránsok körében. Amennyire képesek voltak ezt eldönteni, nem láttak új arcokat; való-

A KGB-ügynök által Georgi Markov megölésére használt esernyő másolata a Washingtonban található Nemzetközi Kémmúzeumban kiállítva. A bolgár kommunista rezsim története különösen gazdag a rendszert ostorozók meggyilkolásában, és valószínűtlen, hogy ezek a gyilkosságok nem a szovjetek beleegyezésével történtek volna. A ricin mérget tartalmazó, gombostűfejnyi platinakapszula a KGB technikai műveletek parancsnokságának a műve volt. A lassú hatású méreg a szív keringési rendszerének az összeomlásához vezet. Egy gyanútlan orvos ezt könnyen diagnosztizálhatja szívinfarktus általi halálként. Mindez azt sugallja, hogy több hasonló gyilkosság is felderítetlenül maradt.

jában azonban Markovot szoros megfigyelés alatt tartották. 1978. szeptember 7-én, csütörtökön, 12 órás műszakot teljesített a London Strand negyedében elhelyezkedő Bush-házban, a BBC Világszolgálat központjában.

ORVTÁMADÁS

Szokásának megfelelően krémzöld Simca furgonjában hajtott el hazulról. Mivel a parkolási korlátozások nem tették lehetővé, hogy a Bush-házhoz közelebb parkoljon, régi szokása szerint autóját a Temze déli partján hagyta, és az út további részét gyalog tette meg. Az esti hírek bemondása után, 6:30-kor elhagyta a Bush-házat, átsétált a Waterloo hídon, hogy autóját közelebb hozhassa a BBC épületéhez, ahol ekkor már a parkolás megengedett volt. Sétája során elhaladt a Nemzeti Színház előtt sorban álló emberek mellett. Hirtelen erős nyomást érzett a jobb combjában, amit rövid, égő fájdalom követett. Amikor ösztönösen megfordult, a vele szembekerülő férfi elejtette esernyőjét, majd felvette azt, miközben erősen akcentusos angollal bocsánatkérést mormolt.

Markov később körülbelül 40 évesnek becsülte és erős testalkatúnak írta le a férfit, aki ezután gyorsan távozott egy sietősen odarendelt taxival.

Már elmúlt 7 óra, mire Markov visszaért a hivatalba, elmesélte egy kollégájának a vele történteket, és megmutatta a combján lévő kis vörös foltot, ami leginkább egy ártalmatlan rovarcsípésre hasonlított. Este 10:30 körül hazaérve a dolgozószobájában tért nyugovóra, hogy reggel, amikor majd a hajnali műszakjára a Bush-házba visszamegy, ne zavarja a feleségét. De Annabel hajnali 2-kor felébredt arra, hogy férje a lakásban járkál. Kiderült, hogy Markov hányt, és a láza elérte a 40 fokot. Azonnal kórházba szállították, ahol állapotának gyors romlása és az abnormálisan magas láz miatt az intenzív osztályra került. Világos pillanataiban elmesélte, hogy mi történt vele a Waterloo híd környékén.

A vörös szúrási pont röntgenvizsgálata egy nagy sűrűségű fémobjektumot mutatott ki. Markov szeptember 11-én, hétfőn bekövetkezett halálát követően kiderült, hogy ez egy olyan pici fémgolyó volt, amely minden bizonnyal belefért

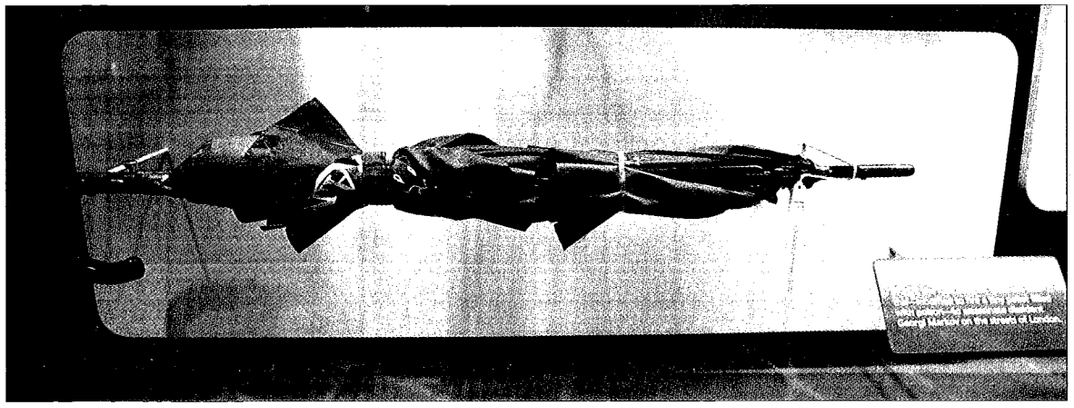

egy esernyő hegyébe. A fémgolyót szövetmintákkal együtt sürgősen analízisre küldték az angol kormány vegyvédelmi intézetébe, a wiltshire-i Porton Downba. Az intézet tudósai megállapították, hogy a golyó halálos ricint tartalmazott, a világ egyik legerősebb toxinját, amelynek egy morzsája akár 30 000 embert is megölhet. Az ügyben tartott bírósági vizsgálat megállapította, hogy Markovot „törvényellenesen ölték meg".

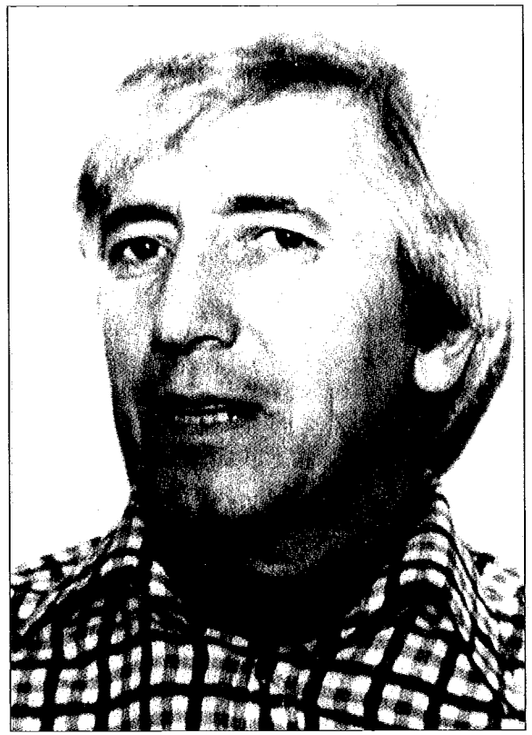

A KGB SZEREPE

A gyilkosság Bulgáriával való kapcsolata gyakorlatilag biztosnak látszott, és egyben a Szovjetunió – amely abban az időben a ricinkapszulát magában foglaló fém egyik fő előállítója volt – érintettsége is. Amint ezt később a *Mitrohin-akták* fölfedték, Markov rádióműsorai felkeltették a bolgár titkosrendőrség, a Durzshavna Szigurnoszty (DS) figyelmét, amely a szovjetekkel szorosan együttműködve politikai gyilkosságokra specializálta magát. Zsivkovot, a bolgárok első számú vezetőjét mélyen felháborították Georgi Markov Londonból sugárzott ellenséges adásai, és Moszkvának panaszkodott, megtorlást követelve.

Andropov és tanácsadói kezdetben vonakodtak a Markov meggyilkolásában való részvételtől. Végül is beleegyeztek abba, hogy a szükséges eszközöket rendelkezésre bocsássák, azonban világossá tették, hogy Moszkva közvetlenül nem vesz részt az ügyben. A DS ezen az alapon folytatta az akció előkészítését.

A művelet irányítására Szergej Mihajlovics Golubevet jelölték ki, aki a KGB külföldi titkosszolgálati vezetőségének a vezetője és a mérgek kiváló szakértője volt. Egy idősebb kollégájával, Oleg Kaluginnal dolgozott együtt, akinek közvetlen hozzáférése volt a vezetőség szigorúan titkos méreglaboratóriumához. Golubev egyik első feladata volt, hogy washingtoni ügynökein keresztül ottani esernyőket vásároltasson – nyilvánvalóan azért választva amerikaiakat, hogy se a Moszkvával, se a Szófiával való kapcsolatra ne derülhessen fény. A kiválasztott esernyő hegyes végét aztán fegyverré alakították, amely végül kilőtte a Markovot megölő kapszulát.

1989-ben, a bolgár kommunista rezsim összeomlása után, a bolgár hatóságok beismerték szerepüket (a képen látható) Georgi Markov meggyilkolásában. 1992 végén börtönbüntetésre ítélték Vlagyimir Todorov vezérezredest, a bolgár titkosszolgálat korábbi vezetőjét, amiért 10 kötetnyi, a tárgyhoz tartozó dokumentumot megsemmisített.

„A CSAVARGÓ"

Ami a tényleges bérgyilkost illeti, a *Dnyevnyik* bolgár napilap 2005. júniusi számaiban egy sorozatot közölt a bolgár titkosszolgálat aktáiból, és megnevezte a gyanított személyt. A cikk Hriszto Hrisztov szófiai oknyomozó újságíró műve volt, aki 6 évnyi kutatásainak eredményét publikálta.

A feltételezett gyilkos egy olasz származású dán személy, Francesco Giullino volt. Giullino régiségkereskedőnek és képkeretezőnek álcázva magát járta Európa országútjait osztrák rendszámú lakókocsijával. 1970-ben kábítószer- és valutacsempészés közben elkapták, és ezt követően beszervezték. „Picadilly ügynök" fedőnéven 3 felderítő utat tett Londonba, hogy felkészüljön a „Skitnik" („Csavargó") fedőnévvel ellátott Markov megölésére.

A támadás utáni napon Londonból Olaszországba repült. Rumen Danov szerint, aki Bulgária első posztkommunista köztársasági elnökének, Zselju Zselevnek volt a nemzetbiztonsági tanácsadója, a DS titkosszolgálati akták, amelyeket Hriszto Hrisztov tanulmányozott, hitelesek. Oleg Kalugin, a K-vezetőség (kémelhárítás) korábbi vezetője megerősítette, hogy a KGB felelős volt Markov meggyilkolásáért.

ANTHONY BLUNT

Egy évvel Georgi Markov halála után, 1979-ben a nemzetközi érdeklődés ismét London felé fordult, ezúttal egy lelkész fiának nyilvános kegyvesztése miatt. A lelkészfiú – legalábbis látszatra – az „angolság" lényegét képviselte, származását, neveltetését és modorát illetően. Az MI5-höz tartozó Peter Wright véleménye szerint: Sir Anthony Blunt „egyike volt a legelegánsabb, legelbűvölőbb és legműveltebb embereknek, akikkel valaha is találkoztam. Öt nyelven beszélt, széles körű és alapos tudása mély benyomást keltett". Wright azonban megállapította: „Blunt képes volt egy pillanat alatt a művészettörténész és tudós szerepéből kivetkőzve hírszerző bürokratává, zsémbes homoszexuálissá vagy az angol uralkodó osztály színtelen tagjává átváltozni."

„Blunt... olyan bizalmi pozíciót töltött be, amely az angol uralkodó osztály legnemesebb, legrégibb és legérzékenyebb ágának – magának a Koronának – a teremtményévé tette."

– Andrew Boyle, *Az árulás légköre*

Andrew Boyle könyvének, *Az árulás légköré*nek 1979-es publikálásával az események felgyorsultak. Minthogy Blunt ellen, a kiváló művészettörténész ellen, akit a királynő lovaggá ütött, sohasem emeltek formálisan vádat, és Nagy-Britanniában a becsületsértési törvények szigorúak, Boyle könyvében „Maurice"-ként hivatkozik rá. Azok, akik nyomon követték karrierjét, és különösen azok, akik már ismerték kémtársait, Burgesst, Macleant és Philbyt, megértették Boyle utalásait, ám a kívülállók nem lettek tőlük okosabbak. Így aztán amikor 1979 novemberében Ted Leadbitter, az Alsóház tagja parlamenti felszólalásában arra kérte a miniszterelnököt, hogy világosítsa fel őket „egy bizonyos egyén... az Egyesült Királyság biztonságát érintő" tetteiről, Mrs. Margaret Thatcher meglehetősen nagy meglepetést okozott válaszával: „Az egyén neve... Sir Anthony Blunt."

A TEHETSÉGKUTATÓ

Arthur Martin, az MI5 tisztje 1964-ben egyszer felkereste Bluntot londoni lakásán, mivel már ekkor közvetlen bizonyítékokkal rendelkezett arról, hogy a szovjeteknek dolgozik. Bluntot akkor szervezték be ügynöknek, amikor fiatal professzorként a Trinity College-ban dolgozott; ekkor azt a feladatot kapta, hogy kutasson fel több beszervezhető tehetséget. Később azzal vádolták, hogy homoszexuális társait zsarolással is kényszerítette kémkedésre. A háború kitörésekor, 1939-ben Bluntot tisztté nevezték ki a brit hadseregben, és rövid ideig a külföldön harcoló egységeknél harctéri hírszerzőként szolgált. Ez lehetővé tette számára, hogy tovább is szerepeljen a műveleti egységek listáján, ami a bekövetkező hidegháború korszakában hasznosnak bizonyult. Hazatérését követően az MI5 egy több európai menekült csoportot is magában foglaló szekciójában alkalmazta. Ennek részletei eljutottak szovjet irányítótisztjéhez. Blunt kémkedése látszólagosan véget ért 1945-ben, amikor elhagyta az MI5-öt, hogy elkezdje tudósi és művészi karrierjét.

Anthony Blunt állítása szerint nem ideológiai okokból lett szovjet kém, hanem azért, mert bízott abban, hogy Szovjet-Oroszország az egyetlen erő, amely a második világháborúban a náci Németországot legyőzheti. Akárhogy is, Margaret Thatcher brit miniszterelnök kijelentette: „Nem kétséges, hogy tetteivel súlyosan ártott Nagy-Britannia érdekeinek." Leleplezése után, a tévékamerákkal szembenézve, Blunt váltig állította: „Nem árultam el a lelkiismeretemet."

Kuba Fidel Castrója látható a képen (balról a második), amint a moszkvai május elsejei felvonulást szemléli. A dátum: 1963. május 1. Mellette állnak: Rogyion Malinovszkij marsall (balra), Nyikita Hruscsov szovjet pártfőtitkár (jobbra) és – az utóbbinak majdani utódja – Leonyid Brezsnyev.

Ennek része volt a Királynő Képeinek Felügyelője poszt is, amely magában foglalta a királyi műkincsek katalogizálását a windsori kastélyban. Ez nem tévesztette meg a brit biztonsági szerveket, akik tudták, hogy Blunt Burgess és Maclean társaságában tartózkodott azok eltűnése előtt. A többórányi, magnetofonra rögzített kihallgatás sem törte meg Bluntot. Azután történt, hogy 1964 januárjában az amerikai Michael Witney Straight, aki a Trinityben volt diák, azt állította, hogy Blunt szovjet kémnek próbálta beszervezni annak idején.

Ezenkívül, egy közzétett KGB-akta felfedte, hogy a háború alatt a cambridge-i „kémiskola" másik végzőse, Leo Long, aki aztán a Hadügyminisztérium alkalmazottja lett, az NKVD/NKGB-nak az ügynöke volt.

Longot Blunt futtatta, akivel hetente találkozott. Long olyan információkat adott át neki, amelyekről úgy érezte, hogy a szovjetek számára hasznosak lehetnek. Ezek közé tartoztak a csapatmozgásokról szóló jelentések, valamint a brit titkosszolgálat jelentései a háború előrehaladásáról. A dekódolt jelentések közül sok származott a kormány Bletchley Park-beli kódolási és titkosítási iskolájából. A világháborút lezáró béke után Blunt arra próbálta rávenni Longot, hogy kezdje újra hírszerzői tevékenységét. De nem ez volt az egyetlen kémkedési tevékenység akkoriban. A Moszkva és a londoni szovjet nagykövetség közötti kommunikáció dekódolása feltárta, hogy egy harmadik ügynök, akit Báró kódnéven emlegettek, szintén részt vett a Bletchley Park-beli létesítmény lehallgatásában. Az illető kilétét ma is homály fedi.

A KGB KUBÁBAN

A rendkívül bonyolult elektronikus hírszerzés területén a KGB egészen a Szovjetunió összeomlásáig aktív maradt. A moszkvai Dzerzsinszkij téren lévő KGB-főhadiszállás főépületéből egy vetélytárs nélkül álló, az egész világra kiterjedő jelfogó hírszerzési hálózatot (SIGINT) működtetett. Az általános irányítást az 1960-as években létrehozott Tizenhatodik Főigazgatóság végezte, a több mint 60 országban működő szovjet diplomáciai képviselet segítségével. Az 1970-es évek végére a Tizenhatodik Főigazgatóság alkalmazottainak száma elérte a 2000-et. A Főigazgatóság feladata volt – a kommunikációs eszközök kikémlelése mellett – a külföldi követségek és kirendeltségek információforgalmának elektronikus lehallgatása és dekódolása. Az eredmény, ahogyan ezt Reagan elnök 1983-ban megfogalmazta, egy olyan hálózat lett, amely a világon a legnagyobb, és sok-sok hektárnyi hírszerzési lehallgató monitort tartalmazott.

Ami az Egyesült Államok irányába történő hírszerzést illeti, a kubai Lourdesben kiépített SIGINT lehallgatóállomást az amerikai hírszerzés a legerősebbek között tartotta számon. A floridai Key Westtől a nem egészen 160 kilométerre lévő központot a kubai titkosszolgálatok, a GRU szovjet katonai hírszerzés és a FAPSI (a kormány kommunikációját és információszerzését szolgáló szövetségi ügynökség) – az USA Nemzetbiztonsági Ügynökségének szovjet ellenlábasa – működtette. A *Termite-P* kódnévvel ellátott létesítmény a brit műholdak által közvetített információforgalmat hallgatta le. Az elektronikus lehallgató készülékek akkoriban a legkorszerűbbeknek számítottak: egy stacionárius 12 méteres parabolaantenna és egy mobil, fedett teherautón elhelyezett 7 méteres parabolaantenna. Ez megkönnyítette az USA műholdjairól „lecsapolt" mikrohullámú kommunikáció vételét. Az idő előrehaladtával a kubai komplexum képessé vált arra, hogy az USA délkeleti része fölötti, valamint az USA és Európa közötti kormányzati kommunikációt kövesse.

Ezen és más kubai tevékenységek részletei Sztanyiszlav Lunyevtől, a GRU korábbi vezérezredesétől származnak. Egy interjúban kijelentette: „Lourdes fogadja és összegyűjti mindazon lehallgatott jeleket, amelyeket az atlanti régióban tartózkodó kémműholdak, hajók és repülőgépek szolgáltatnak, és így egy teljesen független regionális irányítási és ellenőrzési központként működik. A célzott lehallgatások a titkos diplomáciai, kereskedelmi és gazdasági adatforgalom mellett érintik az amerikai magánbeszélgetéseket is."

2001. október 16-án Moszkva váratlanul közölte Havannával, hogy a lourdesi lehallgató állomást be kívánja zárni. Ezt Putyin elnök másnap, az Orosz Föderáció hadügyminisztériumának egy értekezletén megerősítette.

Ennek okát Nyugaton főleg gazdasági megfontolásokban látják. A központ használatáért Kubának évi 200 millió dollárt (6 milliárd rubelt) fizettek, a 10 évre kiterjedő teljes költség elérte a 3 milliárd dollárt. 2003. szeptember 22-én Ivanov védelmi miniszter bejelentette, hogy a katonai bázis leszerelése befejeződött.

A szkeptikusok rámutatnak arra, hogy még 1999 nyarán is megtörtént, hogy az amerikai FBI és a külügyminisztérium egy nagyon fejlett orosz lehallgató készüléket fedezett fel az amerikai külügyminisztérium központi részében. Ezt az Egyesült Államokban diplomáciai mentességet élvező egyik hírszerző távirányítással működtette. Ezenkívül, ugyanebben az évben a július 26-ai *Washington Times* arról számolt be, hogy az USA oroszországi nagykövetét, James Collinsot arra utasították, hogy figyelmeztesse az illetékes magas beosztású orosz hivatalnokokat az USA-ban működő orosz hírszerző tisztek számának jelentős csökkentésére.

Steven Aftergood, a washingtoni székhelyű Amerikai Tudósok Szövetségének munkatársa (ez a kutatócsoport követte a következő 3 év fejleményeit) megerősítette: „Úgy tűnik, hogy a létesítményt valóban bezárták." Mindazonáltal csoportja szigorúan figyelemmel kíséri, hogy a felderítési tevékenységek újjászervezése hogyan érinti majd az Orosz Föderáció állambiztonsági szervezetét.

A képen Vlagyimir Szemicsasztnij (bal oldalon), a KGB vezetője és ravasz intrikusa látható 1964-ben, abban az évben, amikor Leonyid Brezsnyev felbujtására közreműködött Nyikita Hruscsovnak a szovjet vezetésből való kizárásában. A képen látható társai: Rudolf Abel (második balról), az USA-ban kiépített szovjet kémhálózat korábbi igazgatója, és Kolon Mologyij (második jobbról), akit Nyugaton inkább Gordon Lonsdale-ként ismernek, és a Portlandi Kémhálózat központi alakja volt.

VALLOMÁS

Michael Straight elmondása szerint a Bluntot 1964-ben tovább vallatók egy vonzó ajánlat segítségével ösztönözték: hivatalosan büntetlenséget ígértek neki annak fejében, ha vallomást tesz és beszámol ténykedéséről és kapcsolatairól. Végül is beleegyezett.

Margaret Thatcher egy alsóházbeli felszólalásában elismerte a megállapodást, amely mélyen megbotránkoztatott sokakat, akik értesültek Blunt viselt dolgairól. „A királynő magántitkárát informálták Blunt bűnösségéről és egyben a vád alóli mentességéről... Bluntnak nem kellett lemondania a királyi családnál betöltött tiszteletbeli posztjáról. Ebben a pozícióban már nem fért hozzá titkos adatokhoz, s így nem jelentett biztonsági kockázatot, ezenkívül az angol biztonsági szolgálat emberei nem akarták elveszíteni együttműködését." Az *Árulás légköre* publikálását követően Bluntot megfosztották címétől. Vajon úgy gondolták-e az illetékesek, hogy ez elegendő az ügy befejezéséhez, és véget vet majd a különböző botrányoknak? Witney Straight erőteljesen tiltakozott, állítva, hogy dolgozik még egy KGB-kém, és éppen az MI5 központjában. A nevét soha nem hozták nyilvánosságra.

Ami Philbyt illeti, aki Bejrúton keresztül 1963 júliusában érkezett Moszkvába, úgy tűnik, politikai nézetei nem változtak. 1973-ban publikált könyvében, *Az én csendes háborúm*ban azt írja: „Még rengeteg munka van előttünk, lesznek jó és rossz napok... De amint kinézek moszkvai dolgozószobám ablakán, láthatom annak a jövőnek a szilárd alapjait, amelybe Cambridge-ben bepillantást nyertem."

A BREZSNYEV-KORSZAK

Ám a jövőnek az alapjai éppen hogy nem voltak szilárdak, hanem évtizedek óta omladoztak, különösen Kelet-Európában. 1956-ra Lengyelország a lázadás szélére jutott; a hithű, pártigazolvánnyal rendelkező kommunisták és

elvtársaik vészjósló arányban pártoltak el a rendszertől. Nyikita Hruscsov miniszterelnök új pártprogrammal állt elő a gazdaságilag betegeskedő Szovjetunió számára.

A program mélyreható reformokat sürgetett az ipar, a mezőgazdaság és a pártszervezet területén. Az eredmény azonban csak fokozta az elmélyült ellentéteket, amelyek a KGB vezetői között is fennálltak, akik féltek hatalmuk meggyengülésétől. 1964 őszén, amikor Hruscsov fekete-tengeri nyaralására indult, mosolygó kollégái búcsúztatták. Ám zsebükben nyitva volt a bicska.

Október 13-án visszarendelték Moszkvába az elnöki tanács sürgősen összehívott ülésére. Nem részesült díszes fogadtatásban a repülőtéren. Egyedül Vlagyimir Jefimovics Szemicsasztnij, a KGB vezetője fogadta. Arra az esetre, ha netán Hruscsov nem nyugodna bele leváltásába, és ellenállást tanúsítana, a KGB egy aktát állított össze, amely Hruscsovnak a sztálini idők tisztogatásaiban való szerepét elemezte. De Hruscsov békében távozott. Nyugdíjat és elfogadható mellékjövedelmet ajánlottak fel neki. „Lemondását" hivatalosan „előrehaladott korával" és „megrendült egészségi állapotával" magyarázták. Amikor 6 évvel később meghalt, a *Pravda* csak egy rövid hírben számolt be „Ny. Sz. Hruscsov nyugdíjas" jobblétre szenderüléséről.

A tény, hogy Leonyid Brezsnyev (1906–1982) követte Hruscsovot, aligha okozott meglepetést. 1960-ban a Legfelsőbb Tanács Elnökségének elnökévé választották, majd 4 évvel később lemondott posztjáról, hogy Hruscsov közvetlen munkatársa – mint a Központi Bizottság másodtitkára, és ily módon a Politikai Bizottság teljes jogú tagja – lehessen. De nem törekedett soha barátságos partneri viszonyra senkivel: Hruscsov pozícióját és a vele járó hatalmat akarta.

ANDREJ SZAHAROV

A Brezsnyev-korszak állítólagos „liberalizmusának" megvoltak a szigorú korlátai: a KGB hatalma egyáltalán nem csökkent. A másként gondolkodók lejáratására irányuló kampány egyik célpontja Andrej Szaharov fizikus és emberjogi aktivista volt. 1975 októberében neki ítélték a Nobel-békedíjat. Az indoklás szerint: „Szaharov félelmet nem ismerő személyes elkötelezettsége az emberek közötti béke alapvető elveinek fenntartásában mindenki számára erős ösztönzést jelent."

A *Mitrohin-archívum* szerint Jurij Andropov, a KGB elnöke jóváhagyott egy dokumentumot, amelynek címe: „Komplex operációs intézkedések a Szaharovnak adományozott Nobel-békedíj politikai hátterének leleplezésére." A KGB külföldi hírszerzésért felelős főigazgatósága utasításokat kapott arra, hogy „a közéleti és politikai személyiségek cikkeit és beszédeit annak kimondására ösztönözze, hogy a Nobel-békedíj Szaharovnak való ítélése nem más, mint bizonyos politikai köröknek az enyhülés lelassítására irányuló próbálkozása". Ezen túlmenően, tiltakozó leveleket szerkesztettek a norvég parlament Nobel-bizottságának és a nyugat-európai médiának. Andropovnak nem sikerült megakadályoznia, hogy Szaharov megkapja a díjat, és meg kellett elégednie egy sovány vigasszal: a díj birtokosa nem utazhatott ki a Szovjetunióból, hogy átvegye azt.

De nem ez volt Szaharov utolsó összeütközése Andropovval, aki a másként gondolkodót egy, a külvilág számára zárt városba, Gorkijba (Nyizsnyij Novgorod) száműzte. A bűne az volt, hogy 1979-ben felemelte szavát Afganisztán szovjet inváziója ellen.

Andropovot – a rövid életű szovjet pártfőtitkárt, aki hivatalát csak a 16 hónappal később bekövetkező haláláig tölthette be - sokan könyörtelen cselszövőnek és a hatalom megszállottjának tartották. Más elemzők óvatos, de viszonylag humánus reformerként és újítóként értékelték.

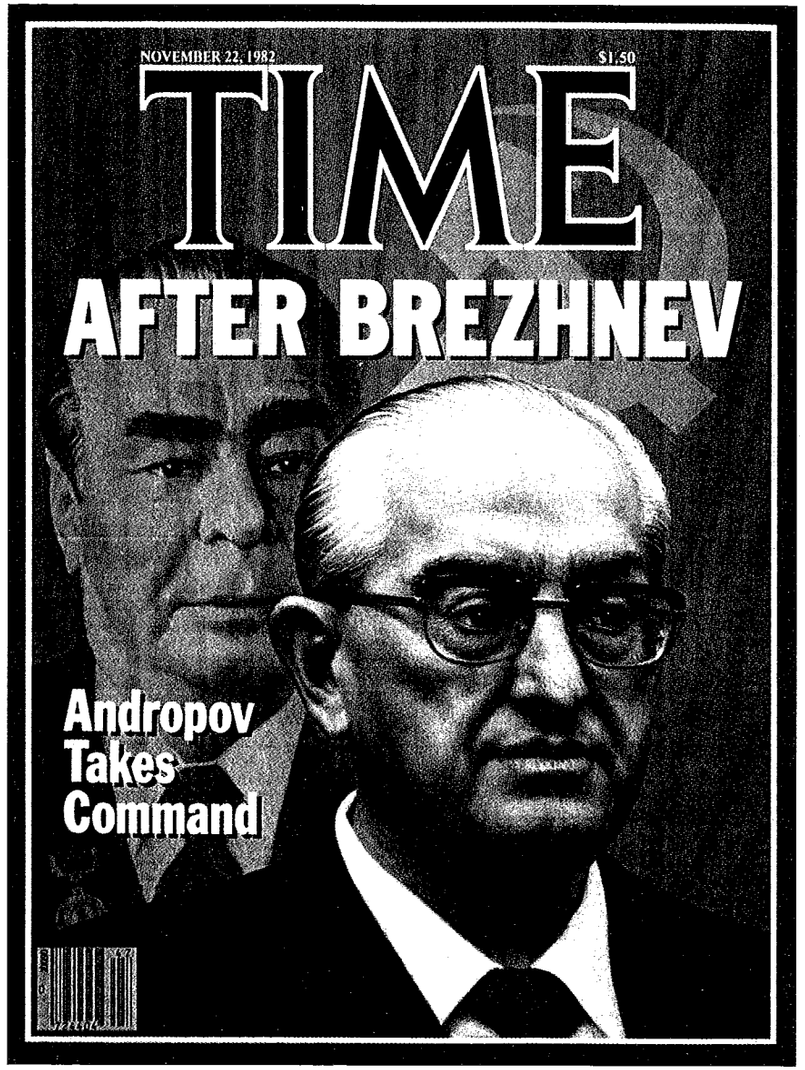

Úgy tűnt, mintha Brezsnyev uralma előrevetítené azoknak a reformoknak az árnyékát, amelyek később a Szovjetunió összeomlásához vezettek. A személyi diktatúra lassan átadta a helyét az oligarchiának, a kollektív vezetés pedig egy kisebbség uralmának – egy új osztály született ebben az eddig osztály nélküli társadalomban. Ezenkívül az 1970-es években bekövetkezett az enyhülés vagy a békés egymás mellett élés időszaka az amerikai–szovjet kapcsolatokban. Az államhatalom szorítása enyhült, és bizonyos politikai témákat nyíltabban lehetett megvitatni; a vallásos hit és a hitélet óvatosan újjá éledt.

A fejlődő világot a szovjetek olyan lényeges területnek tekintették, ahol a hidegháború legnagyobb győzelmeit arathatják. Andropov nem titkolt szándékait egy hivatalos jegyzőkönyv rögzíti: „Azokban az országokban, ahol még nincs követségünk, az elsőknek kell lennünk abban, hogy az ottani közélet fontos személyiségeivel kapcsolatokat építsünk ki, és rövidebb vagy hosszabb látogatásokra odaküldjük embereinket." 1979-ben, a szovjet katonai inváziót követően a KGB egy olyan kormányzatot szabadított rá Afganisztánra, amely a sztálini korszak legrosszabb rémuralmát idézte fel. Az új kormány célja az „ideológiai szabotázs" elleni harc és a „szocializmus megdöntésének" megakadályozása volt. 1979. december 27-én este, a Politikai Bizottság döntésének megfelelően, szovjet csapatok repültek Afganisztánba, az élükön a KGB elitalakulatainak kommandósaival, akik afgán egyenruhát viseltek és afgán rendszámú járművekkel közlekedtek (lásd a 180. oldalt). Az elnöki palota felé haladó kommandósok egy katonai ellenőrző ponton gépfegyvertűz alá vették az őket megállító őröket. Ezután bejutottak a palotába, ahol azonnal lelőtték Hafizullah Amin elnököt és feleségét. Ebben az időszakban az orgyilkosság tűnt a KGB leghatékonyabb eszközének.

A SZOVJETUNIÓ ÖSSZEOMLÁSA

Az 1980-as évek elejére Brezsnyev hosszú fizikai és mentális hanyatlása végéhez közeledett. 1982-ben bekövetkezett halála után a Szovjetuniónak már csak kevesebb mint 10 éve maradt hátra. Ám a 70 éves Andropovhoz – akit a KGB vezetői közül elsőként választott elnöknek a Politikai Bizottság – és utódjához, a 72 éves Csernyenkóhoz (1911–1985) kegyesebb volt a sors. A két férfi egy éven belül halt meg.

A Szovjetunió első elnöke, aki a nagy októberi szocialista forradalom után született, Mihail Gorbacsov volt (sz. 1931). Paraszti családból származva gyorsan emelkedett a ranglétrán, és már harmincas éveinek közepén a Kommunista Párt Központi Bizottságának tagja lett. 1985 márciusában a párt főtitkárává választották. Azok, akiket elbájolt látszólag nyájas modorával, hamarosan megtanulták, hogy veszélyes dolog alábecsülni őt. Valóban megfelelt Gromiko széles körben idézett leírásának egy „kedves mosolyú, de acélfogú" férfiról. Gorbacsov kezdettől fogva buzgón igyekezett, hogy mindenen rajta hagyja a névjegyét: mind a pártban, mind a kormányban személyi változtatásokat eszközölt. Változtatásait a *glasznoszty* („nyitottság") és a *peresztrojka* („átalakítás") kifejezésekkel jelölték. Brezsnyev barátait politikai ellenfeleinek tekintette, és így sokan közülük elveszítették előléptetési esélyüket vagy akár állásukat is.

A KGB óriási erőforrásainak további növelése prioritást kapott. A szervezet ekkorra már a Szovjetunión belül egy 400 000 fős biztonsági és titkosszolgálati birodalommá vált, amelyet a 200 000 fős határőrség és az informátorok kiterjedt hálózata támogatott. A legjelentősebb növekedés külföldi titkosszolgálati szárnyánál, az Első Főigazgatóságnál (FCD) jelentkezett: a személyzet

AFGANISZTÁN

1979. december 27-én a teljes Politikai Bizottság támogatásával a KGB egy olyan támadást intézett Afganisztán ellen, amely a sztálini korszak legdurvább atrocitásait idézte. A cél az „ideológiai szabotázs" elleni harc és a „szocializmus megdöntésének" megakadályozása volt. A támadás előzményei a második világháborút követő időszakig nyúlnak vissza, amikor az Egyesült Nemzetek feladatai közé tartozott, hogy a szovjet expanzió útjába akadályokat állítson. Mind az Egyesült Államok, mind a Szovjetunió megpróbálta gazdasági segélynyújtással és egyéb támogatásokkal az afgánokat a maguk oldalára állítani – az udvarlási folyamat győztesei végül a szovjetek lettek, akik Afganisztán kommunista Népi Demokratikus Pártját (PDPA) támogatták. A támadás időpontjában az afgán kormányt Hafizullah Amin vezette, az erős belső ellenzékkel szemben. A marxista–leninista reformok erőltetése összeütközést eredményezett az afgán mullahokkal és a laza szövetségben felsorakozó mudzsahedin erőkkel, akik dzsihádot (szent háborút) hirdettek a szovjetbarát rezsim ellen.

Az invázió elején a kabuli nemzetközi repülőtéren a szovjet Antonov szállító repülőgépek folyamatosan ontották magukból a csapatokat, amelyeket tankok és szállítójárművek félelmetes sokasága követett. A nap hősei a KGB Alfa Antiterrorista elitalakulatainak kommandósai voltak, élükön Grigorij Bojarinov ezredessel, a Nyolcadik (Különleges Műveletek) Főigazgatóságról. Rendkívül aprólékosan készültek fel az akcióra: orosz öltözet helyett afgán egyenruhát viseltek, és afgán rendszámú katonai járművekkel közlekedtek. Az afgánok azonban hevesen ellenálltak: Bojarinovval együtt több száz KGB-tisztet megöltek. Amikor a támadók bejutottak a palotába, tüzet nyitottak, és lelőtték Hafizullah Amint.

Miközben a rádióállomást, a repülőteret és az egyéb kulcsfontosságú helyeket a kommandósok foglalták el, az afgán–szovjet határon át négy, autókkal ellátott gyalogos és páncélos hadosztály kelt át. Néhány órán belül az egész város szovjet ellenőrzés alá került. Amin helyére a szovjetek bábját, Babrak Kamalt nevezték ki.

Amint ez várható volt, a KGB nem vesztegette az idejét, gyorsan megszervezte a helyi titkosrendőrséget Khedamate-e Etelea'at-E Dawlati (KHAD: Állami Hírszerző Ügynökség) néven. Vezetője Mohamed Nadzsibullah lett, akit a *Mitrohin-archívum* olyan emberként jellemez, „aki képes ellenfeleit puszta jelenlétével megfélemlíteni". Az Amnesty International bizonyítékai szerint férfiak, nők és gyermekek sokaságát szervezett kínzásoknak vetették alá. Nadzsibullah gyakran saját kezűleg végezte ki a foglyokat. Néhány túlélő fogoly szerint kedvenc módszere az volt, hogy addig verte áldozatait, amíg azok a földre kerültek, majd halálra rugdosta őket. Több tartományban is csaknem éhínség lépett fel, és az alultápláltságból eredő csecsemőhalandóság helyenként a 85%-ot is elérte. A kínzások és kivégzések ismerős módszereket követtek. Becslések szerint a Kabultól 10 kilométernyire elhelyezkedő Poli Chark koncentrációs táborában az 1980-as évek kezdetére mintegy 30 000 ember tűnt el.

Ami az amerikai CIA-t illeti, kiterjedt és bonyolult titkos műveleteket folytatott, melyek keretében a mudzsahedek fegyverzettel és kémműholdfelvételekkel támogatták. A CIA által kiképzett szabadságharcosok bombamerényleteket követtek el, és Kabulban szovjet vezetőket ejtettek csapdába. Ennek hatására Mihail Gorbacsov 1986-ban nyugdíjazta Karmalt, majd a nála sokkal agresszívabb Nadzsibullahhal helyettesítette. Ám a szovjetek vesztésre álltak. A mudzsahedek kemény és sikeres támadássorozata arra kényszerítette őket, hogy feladják a kandahári repülőteret. 1986-ra a Reagan-kormányzat az afgán ellenállást már Stringer típusú levegő-föld rakétákkal is ellátta.

A szovjetek 1989-ig nem adták fel, ám 10 éven át tartó agresszív amerikai politika és a mudzsahed harcosok nyílt szembenállása után végül visszavonultak. Az Egyesült Nemzetek Menekültügyi Főbiztosa (UNHCR) becslése szerint a szovjet csapatok és a mudzsahed ellenállók közötti harcban mintegy egymillió afgán halt meg. Mohamed Nadzsibullahot a tálibok elfogták és kivégezték, testét lámpavasra akasztották.

Mihail Gorbacsov (baloldalt) és Borisz Jelcin (középen) megbeszélése az 1991-es puccskísérlet után. December 25-ére Gorbacsov lemondott a Szovjetunió elnöki tisztjéről, és a vörös, sarló-kalapácsos szovjet zászlót a Kreml falain az orosz állam háromszínű zászlajával helyettesítették.

létszáma az 1960-as évek közepének 3000-res létszáma az 1980-as évek közepére a 12 000-et is elérte. A hírszerző tisztek intenzív képzésben részesültek, amelynek a központja az FCD Andropov Intézete volt. Az intézet vezetőjének kinevezett vezérezredes felelősségi körébe az ügynökök toborzása tartozott, valamint az olyan tantárgyak oktatása, mint a sikeres felderítés és titkos kapcsolatok létesítése.

Ám a KGB tagjának lenni ennél sokkal többet jelentett: az ügynök életének valamennyi vonatkozását érintette. A férfiak számára kötelezővé tették a házasságot; asszonyaiknak nemcsak kötelességtudó feleségeknek, hanem a hírszerzésben is társaknak kellett lenniük.

A GLASZNOSZTY

Gorbacsov olyan gyorsan vezette be a reformokat, hogy 1987 elejére elég erősnek érezte magát a hagyományos intézményekkel – pl. KGB-vel – szembeni konfliktusok megkockáztatására is. Nem kellett sok időnek eltelnie ahhoz, hogy a szembenállás megnyilvánuljon – különösen a Politikai Bizottság keményvonalasai körében, akik fenyegetve látták régóta kiépített pozícióikat. A közéjük tartozó Jegor Ligacsov – rangban a második politikai bizottsági tag – kijelentette, hogy a KGB csúcsán lévők nem tűrnék el a túlzottan mélyreható reformokat.

Éles hangú beszédében Ligacsov kijelentette: „Világosan kell látni, hogy államunkban és társadalmunkban az átalakítás a kommunista párt irányítása alatt – a szocializmus keretén belül és a szocializmus érdekében – történik. Ezt a forradalmi folyamatot biztos kézzel meg fogjuk védeni a felforgató cselszövésekkel szemben."

Nem a belső ellenzék volt az egyetlen kihívás, amellyel Gorbacsovnak és a KGB-nek szembe kellett néznie. A Sztálin brutalitásait leleplező publikációk terjedni kezdtek a szovjet csatlós államokban. Ezek között Kelet-Németország járt élen: óriási elnyomógépezetével, a Stasival, amely KGB jó tanítványának bizonyult. Ugyanazokat a módszereket használták: szigorúan ellenőrzött média, kiterjedt besúgóhálózat a felforgatók elnyomására, családtagok egymás elleni kémkedésének ösztönzése fizikai fenyegetések vagy zsarolás által. Gorbacsov korszaka előtt a Stasi alkalmazotti köre mintegy 175 000-re volt tehető, ebből 90 000 volt az egyenruhás, illetve civil ruhás ügynökök száma. Ez nagyjából azt jelenti, hogy minden száz keletnémet polgárra jutott egy, a Stasihoz tartozó „felügyelő".

Gorbacsov a KGB-t egy lazább keretű szervezetté akarta átalakítani, amelyben a hatalom és az irányítás az egyes tagköztársaságok kezébe került volna.

De a Stasi napjai meg voltak számlálva. Gorbacsov külügyeket érintő reformjai közül a legnagyobb hatású az volt, hogy megengedte a keleti tábor népeinek, hogy szabadon döntsenek belső ügyeikről. Ennek eredményeképpen lényegében befejeződött a hidegháború. De a Szovjetunión belül is kiélesedett az egyes köztársaságok nagyobb függetlenségre való törekvése. Ebben az 1940-ben, Sztálin által bekebelezett balti köztársaságok jártak az élen. Futótűzként terjedt ki a követelés Grúziára, Ukrajnára, Örményországra és Azerbajdzsánra is. Időzített bomba ketyegett; a puccs kísértete fenyegetően közeledett. Vlagyimir Krjucskov, a KGB vezetője, 1991. június 17-ei parlamenti beszédében tovább gerjesztette az indulatokat: Gorbacsovnak a Nyugattal létesített kapcsolatairól úgy beszélt, mintha azok a Szovjetunió lerombolását céloznák. Azt állította, hogy bizonyítékkal rendelkezik egy készülő összeesküvésről, és az érintettek a Kremlbe egy amerikai ügynököt építettek be. Az erős konzervatív erők számára mindez tűrhetetlen volt; szó nem lehetett arról, hogy belenyugodjanak a Szovjetunió elkerülhetetlen szétesésébe. Úgy tűnt, hogy Gorbacsov a KGB-t egy lazább keretű szervezetté akarta átalakítani, amelyben a hatalom és az irányítás az egyes tagköztársaságok kezébe került volna.

A PUCCS

Ha netán érezte is a puccs előszelét, Gorbacsov nem vett tudomást róla: feleségével, Raiszával tervezett vakációjukra, a Krím félszigethez közeli Forusz szigetén lévő dácsájára utazott. A puccs vezetői – köztük Krjucskovval – megalakították a 8 tagú Nemzeti Katasztrófa Tanácsát, és bejelentették, hogy

Gorbacsovot, egészségi állapota miatt, leváltják elnöki posztjáról. A házaspárt három napig házi őrizetben tartották. Ám Borisz Jelcin (1931–2007) – a radikális reformer és Gorbacsov ambiciózus riválisa, akit az előző év májusában az Orosz Szocialista Köztársaság Legfelsőbb Tanácsa elnökének választottak – élesen kiállt a puccsal szemben.

Jelcin hitt abban, hogy Oroszország gyorsan áttérhet a piacgazdaságra, még ha ez a Szovjetunió szétesését és a kommunizmus végét jelenti is. Végzetesen túlbecsülve a nép támogatását, a katonaság felvonult az orosz parlament előtt, a parlamentet azonban addigra már fegyveres és fegyvertelen polgárok vették körül. Itt hangzott el Jelcin emlékezetes szónoklata a katonáknak egy tank tetejéről.

A puccs összeomlott, Gorbacsovot és feleségét szabadon engedték, ám a hatalom és a kezdeményezés Borisz Jelcin kezébe került. A Szovjetunió végső pillanata 1991. december 24-én jött el, amikor az Egyesült Nemzeteknél a Szovjetunió helyét az Orosz Föderáció vette át. Másnap lemondott Gorbacsov elnök; a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége a KGB-vel együtt megszűnt. Az utóbbit FSZB (Federalnaja Szluzsba Bezopasznosztyi – Szövetségi Biztonsági Szolgálat) néven átszervezték. Jelcin elnök hátralévő hivatali

A kép 2002. október 26-án készült Moszkvában. Vlagyimir Putyin (jobboldalt) és Borisz Grizlov belügyminiszter (baloldalt) hivatalosan üdvözlik egymást. A középen látható Nyikolaj Patrusev ma az orosz hírszerzés szenvtelen arca: az FSZB főnöke.

idejére estek Oroszország sorozatos gazdasági válságai: az égbeszökő árak, az állami kiadások drasztikus csökkentése és a súlyos új adóterhek egy elhúzódó gazdasági válságot jeleztek előre.

Ezenkívül Jelcin egészsége is súlyos hanyatlásnak indult, amit alkoholizmusa csak fokozott. Utolsó hivatali hónapjaira népszerűségi mutatója 5%-ra esett vissza; 1999. december 31-én lemondott.

A JELEN

Az orosz alkotmány rendelkezései szerint a következő évben esedékes választásokig Putyin miniszterelnök (1952) töltötte be az ügyvezető elnöki posztot. 2000. március 6-án az Orosz Föderáció elnökévé választották. Ő az egyetlen olyan elnök, aki korábban a KGB élén is állt, így több hírszerző tiszttel vette körül magát, mint bármelyik elődje.

Az FSZB-nek kezdettől fogva próbáltak humánusabb imázst adni. A Sztálin-korszakból származó retorika – a világforradalom kivívására való buzdítás – lassan elhalkult. A hangsúlyt a hagyományos orosz értékek védelmére és a „kulturális, lelki és morális örökség" megóvására helyezték.

Oroszország régóta kitermelt egy hírszerző elitet, amely nem akarta feladni korábbi pozícióit. Megalakulása óta az FSZB az Andropov Intézet égisze alatt egész éves történelmi szemináriumokat szervezett. Az FSZB tagjait ezek látogatására buzdították. Az intézet történészei és meghívott akadémikusok bemutatták, hogy az orosz rendőrség és a titkosszolgálatok milyen kapcsolatokat tartottak fenn – visszatekintve az Ohrana, az OGPU, az MVD és az NKVD napjaira.

Ami a hagyományos kémkedés területét illeti, az angol *Independence* – kormányzati forrásokra hivatkozva – 2004 októberében arról számolt be, hogy Oroszország ismét elérte a hidegháború korszakára jellemző kémkedés szintjét: minimum 32 diplomatája azzal foglalatoskodik, hogy az Egyesült Királyság katonai, technikai és politikai erejéről információkat gyűjtsön. A befolyásos *Jane's Intelligence Digest* szerkesztője, Alex Standish azt állította: „A Jelcin-korszakban hanyatlásnak indult hírszerző szervezeteket Putyin gyors ütemben építi fel újra." A *Mitrohin-archívum* második kötete utal arra, hogy létezik egy többkötetes történelemkönyv, amelyet még a korábbi miniszterelnök, Jevgenyij Primakov kezdett el írni, és amelynek célja, hogy megmutassa: a Csekától a KGB-ig a szovjet külföldi hírszerzés „tiszteletre méltóan és önzetlenül végezte hazafias kötelességét az anyaország és a nép szolgálatában". Andrew és Mitrohin hozzáteszik: „Az orosz hírszerzésnek a Szovjetunió összeomlása utáni helyzete azt mutatja, hogy még mindig nem sikerült teljesen felszámolni a múltját."

„Az orosz hírszerzésnek a Szovjetunió összeomlása utáni helyzete azt mutatja, hogy még mindig nem sikerült teljesen felszámolni a múltját."

– *Mitrohin-archívum*

AHOL A KGB TÚLÉLTE MAGÁT

Amikor néhány héttel magának a Szovjetuniónak a felbomlása előtt, 1991 decemberében a KGB-t hivatalosan feloszlatták, sok nemzetközi megfigyelő az FSZB megalakulását a demokrácia kiteljesedése jelének látta az újonnan megalakított Orosz Föderációban. Ez a feltételezés túlzottan optimistának bizonyult. A bizonytalan politikai helyzetben Jelcin elnöknek és tanácsadóinak szüksége volt az állambiztonsági szervek és belügyi rendőrség támogatására.

Jelcin elővigyázatosságból nem osztotta meg terveit a biztonsági szolgálatokkal, de biztosította őket arról, hogy a KGB-től nagyon különbözőek lesznek. Az új struktúra, amely kialakult, megfelelt az új korszak klímájának: a terrorelhárítás nagyobb hangsúlyt kapott, mint a kémelhárítás. Ez a keleti és a nyugati titkosszolgálatok közötti szorosabb kapcsolatot jelentette, amely egy évtizeddel korábban még teljes lehetetlenségnek számított. Ennek egy meglepő példáját a Mitrohin-archívumban találhatjuk, amely arról ír, hogy 2004-ben a fekete-tengeri Szocsiban az FSZB 70 külföldi titkosszolgálat vezetőit látta vendégül. A vendégek köre nyugati titkosszolgálatok magasabb beosztású vezetőit is magában foglalta; azért gyűltek össze, hogy megvitassák a nemzetközi együttműködés lehetőségeit a terrorelhárítás terén. Az ideológiákat félretették: a 2001. szeptember 11-ei terrortámadás az USA-ban olyan robbanékony örökséget hagyott maga után, amely egy új korszak kezdetét jelentette.

A KGB csupán Belorussziában, Kelet-Európa tengerektől elzárt országában él tovább. Az Európa utolsó diktatúrájaként számon tartott Belorusszia állandó küzdelmek színteréül szolgált. 1941 és 1944 között a német megszállás 2,2 millió halottat hagyott maga után. 1945-ben Nyugat-Belorusszia egy jelentős részét, amely korábban Lengyelországhoz tartozott, beolvasztották a Szovjetunióba. Az 1960-as években a szovjetek egy erőteljes „eloroszosítási" kampányba kezdtek, mely a belorusz nyelv és kultúra korlátozását jelentette.

A függetlenség elérése után és elnöksége kezdetén, 1994-ben Alekszandr Lukasenko (sz. 1954) elnök erősen centralizált államhatalmat épített ki. Az uralkodó közhangulat jegyében kijelentette: „Nem számít, hogy politikai demagógok milyen erővel próbálták kiszorítani történelmünkből a szovjet múltat, a nép nem engedte." Beszédének apropója is figyelemre méltó: azon a ceremónián hangzott el, amelyet a minszki emlékműcsoport újbóli felavatása alkalmából rendeztek. A szoborcsoport büszkesége a Minszkből származó Feliksz Dzerzsinszkij mellszobra volt.

A belorusz kormány törvényhozási ága, a Legfelsőbb Tanács a régi Szovjetuniónak való tiszteletadás jegyében működik. Bár a hatalom alkotmányosan a Minisztertanács kezében van, a gyakorlatban a Belorusz Állambiztonsági Tanács (KGB) gyakorolja azt. Jelentéseit a Minisztertanács mellett a Legfelsőbb Tanácsnak is megküldi. Ha ellenzéki megnyilvánulások elfojtásáról van szó, a KGB hatalmát a kemény, állig felfegyverkezett Almazon (Antiterrorista Egység) át gyakorolja. A 2006-os elnökválasztási kampány során ismert ellenzékieket figyelmeztettek, hogy halálbüntetés vár rájuk, ha részt vesznek a tüntetéseken. A KGB vezetője Sztyepan Szukorenko a tiltakozásokat „terrorista tettnek" nyilvánította, és így azok elfojtása az Almaz hatáskörébe került. Nyugati riporterek, akik választási megfigyelőként dolgoztak, jelentették, hogy biztonsági ügynökök figyelmeztetés nélkül nyitottak tüzet egyes autókra. Az is sokakat félelemmel töltött el, hogy a rendszer bírálói ugyanúgy járhatnak, mint Dmitrij Zavadszkij, Lukasenko egy ismert bírálója, aki – más ellenzékiekkel együtt – „eltűnt".

Jelenleg Putyin Oroszországa szeretné megakadályozni a korábbi szovjet tagköztársaságot abban, hogy hátat fordítson Moszkvának, és integrálódjon az EU-ba és a NATO-ba. Bush elnök Belorussziát a „zsarnokság bástyájának" nevezte, és 12 millió dollárt folyósított az ottani demokrácia támogatására. Emellett az Európai Unió anyagi segítséget nyújt az ellenzéki rádióadásoknak és a demokráciapárti csoportoknak. A végső cél a rezsim megváltoztatása, ám a KGB teljes erejével védett Lukasenko biztosan ül hivatali székében.

Szójegyzék

A Szovjetunióban működő biztonsági szolgálatok funkciói nagyrészt egész fennállásuk alatt változatlanok maradtak; ugyanakkor a bürokráciától és a versengéstől sújtott egyes osztályok nevét és szerkezetét gyakran változtatták meg. A jól ismert „KGB" névvel gyakran az egész hírszerző apparátust illetik, pedig ez a szervezet szigorúan véve 1954-től a Szovjetunió bukásáig állt fenn.

Bojárok. A 10. és a 17. század között az orosz földbirtokos nemesség felső rétegének tagjai, akik az államigazgatás vezető tisztségeit töltötték be. I. (Nagy) Péter uralmáig megtartották hatalmukat, ám ekkor társadalmi és politikai súlyuk fokozatosan csökkenni kezdett. I. Péter végül eltörölte a bojári rangot és címet.

Bolsevikok. Az orosz bolsevik („többséghez tartozó") szóval az Orosz Szociáldemokrata Munkáspártnak azt a szárnyát jelölik, amely a nagy októberi szocialista forradalom idején, 1917 októberében Lenin vezetésével hatalomra került.

Cseka. Vszjerosszijszkaja csrezvicsajnaja komisszija pro borbe sz kontrrevoljucijej i szabotazsem (Összoroszországi rendkívüli bizottság az ellenforradalom és szabotázs elleni harcra). Az 1917 és 1922 között fennálló szervezet háromfős bíróságokból – trojkákból – állt, amelyek nyomozati, letartóztatási, vádemelési és ítélethozatali jogkörrel rendelkeztek.

FSZB. Federalnaja Szluzsba Bezopasznosztyi Rosszijszkoj Federacii (az Orosz Föderáció Szövetségi Biztonsági Szolgálata). A KGB utódaként 1995-ben létrejött szervezet letartóztatási és vizsgálati jogkörrel rendelkezik.

GKO. Goszudarsztvennij Komityet Oboroni (szovjet Állami Honvédelmi Bizottság). Berija hatalma alatt a bizottság ellenőrizte az atombomba kifejlesztésének valamennyi fázisát.

Glavlit. *Glav*noje upravlenyie po gyelam *lit*yeraturi i izdatv (az Államtitkok Sajtóvédelmének Főigazgatósága) A hivatalos sajtócenzúra szervezete 1940-ben alakult meg a Szovjetunióban, és a neve egészen az 1980-as évek végéig fennmaradt. Az Orosz Föderációban ma is működik egy hasonló szervezet, amelynek a neve: „Államtitkok Megőrzésének Főigazgatósága".

GPU. Goszudarsztvennoje Polityicseszkoje Upravlenyije (Állami Politikai Csoportfőnökség). A GPU a Cseka feloszlatása után megalakult titkosrendőrség, amely állambiztonsági feladatokat látott el. 1934-ben beolvadt az NKVD-be.

GRU. Glavnoje Razvegyivatyelnoje Upravlenyije (Hírszerzési Főigazgatóság). A Lenin által 1918-ban létrehozott szervezet katonai hírszerzési feladatokat látott el, és más hatalmi szervezetektől függetlenül működött.

Gulag. *G*lavnoje *U*pravlenyije [Iszpravityelno Trudovih] *Lag*erej ([Javítómunka-]Táborok Főigazgatósága). Az elnevezés eredetileg a munkatáborok igazgatóságát jelölte, ám később az egész szovjet munkatáborrendszert így nevezték.

KGB. Komityet Goszudarsztvennoj Bezopasznosztyi (Állambiztonsági Bizottság). 1954-től 1991 novemberéig a KGB irányította a biztonsági és hírszerző szervezeteket és a titkosrendőrséget. Berija kivégzése után az összes kül- és belbiztonsági funkciót a KGB töltötte be.

KI. Komityet Informacii. (Információs Bizottság). A szovjet hírszerző szolgálat 1947 és 1951 között, amelynek feladatkörébe a belföldi és a katonai biztonság tartozott.

Komisszár. A kommunista párt tisztségviselője, akinek a feladata a politikai tanok terjesztése és a tagok párthoz való hűségének biztosítása.

Kulákok. Az elnevezés eredetileg azokra a viszonylag gazdag parasztokra vonatkozott, akik a cári Oroszországban a szolgaság eltörlése után jómódban éltek. A szovjet uralom idején azonban a kulákok „osztályellenségek" voltak, akiket a sztálini kollektivizálás idején üldöztek.

MGB. Minyisztyersztvo Goszudarsztvennoj Bezopasznosztyi (Állambiztonsági Minisztérium). 1946 és 1954 között a szovjet állambiztonsági minisztérium számos elnevezése közül az egyik.

MVD. Minyisztyersztvo Vnutrennyih Gyel (Belügyminisztérium). A cári Oroszországban, majd a Szovjetunióban használt elnevezés. A moszkvai székhelyű MVD elnevezése ma is érvényes az Orosz Föderációban.

NKGB. Narodnij Komisszariat Goszudarsztvennoj Bezopasznosztyi (Állambiztonsági Népbiztosság). Az 1941-ben alakított, rendőrségi és elhárítási feladatokat ellátó szervezetet 1946-ban MGB néven újjászervezték.

NKVD. Narodnij Komisszariat Vnutrennyih Gyel (Belügyi Népbiztosság). Az OGPU-t 1934-ben felváltó szervezet nagy szerepet játszott Sztálin etnikai tisztogatásaiban és népirtó programjaiban. Az NKVD saját katonai egységekkel rendelkezett, és a gulagok feletti ellenőrzés feladatát is ellátta. 1946-ban nevét MVD-re változtatták, és jogkörének nagy részét az MGB-re ruházták át.

OGPU. Objegyinnoje Goszudarsztvennoje Polityicseszkoje Upravlenyije (Egyesített Állami Politikai Hatóság). Szovjet-Oroszország hírszerzéssel és elhárítással foglalkozó politikai rendőrsége volt, amelyet 1934-ben beolvasztottak az NKVD-be.

Ohrana. A cári titkosrendőrség 1881 és 1917 között. A cár és családja biztonságának szavatolásán kívül feladatkörébe tartozott a belbiztonság fenntartása, valamint az orosz munkások szakszervezeti törekvéseinek meghiúsítása; később mindehhez társult a terroristák és a feltételezett forradalmárok elleni harc.

Opricsnyikok. A IV. (Rettegett) Iván szolgálatában álló, elnyomást gyakorló magánhadsereg tagjai. Az opricsnyikok a kettéosztott ország cárhoz hű részének, az *opricsnyiná*nak – amely az *oprics* (elkülönítés, szétválasztás) szóból ered – a katonái voltak.

Politbüró. Polityicseszkoje Bjuro (Politikai Bizottság). A Szovjetunióban a főhatalmat gyakorló kiválasztott csoport, amely az ország központi politikai és kormányzati testülete volt. 1919-ben az első politikai bizottság öt tagból állt. Ezek: Lenin, Lev Trockij, Joszif Sztálin, Lev Kamenyev és Nyikolaj Kresztyinszkij.

Stasi. Staatssicherheitsdienst (Állambiztonsági Szolgálat). A keletnémet titkosrendőrség széles körű tevékenysége a belső elnyomásra, a nemzetközi kémkedésre, a terrorizmusra és a terroristák kiképzésére terjedt ki.

Szmers. Szmerty Spionam („Halál a kémekre!"). Elődje a „Különleges Szakasz" volt, ám Sztálin ezt nem találta elég elrettentőnek, ezért találta ki a Szmers nevet. A szervezet a második világháború során alakult meg, egyik fő funkciója a Vörös Hadsereg „áruló, dezertőr, kém és bűnöző elemeinek" letartóztatása volt.

Sztrelecek. Jelentése: „lövészek"; a szó a nehézfegyverzettel ellátott orosz őrökre utal, akik az 1540-es évektől kezdve védték a cárt és a Kremlt.

Vörös Hadsereg. Rabocsaja-Kresztyjanszkaja Krasznaja Armija (RKKA). Teljes nevén Munkások és Parasztok Vörös Hadseregе, amely 1918-ban, az orosz polgárháborúban alakult meg. A „vörös" a munkásosztály kiontott vérének színére utal. Minden egysége élére politikai biztost neveztek ki, aki felülbírálhatta a csapatparancsnokok döntéseit, ha azok ellentétben álltak a párt elveivel.

Bibliográfia

Andrew, Christopher – Oleg Gordievskij. *KGB: the Inside Story of its Foreign Operations from Lenin to Gorbachev.* London: Hodder & Stoughton, 1990.

Andrew, Christopher – Vaszilij Mitrohin: *A Mitrohin-archívum. A KGB otthon és Nyugaton.* Talentum, 2000.

Andrew, Christopher. *The Mitrokhin Archive II: The KGB and the World.* London: Allen Lane, 2005.

Andreyev, Catherine. *Vlasov and the Russian Liberation Movement.* Cambridge: Cambridge University Press, 1987.

Brent, Jonathan – Vladimir Naumov. *Stalin's Last Crime: The Plot against the Jewish Doctors.* London: John Murray, 2003.

Crankshaw, Edward. *Khruschev.* London: Collins, 1966.

Cohen, Stephen E. *Bukharin and the Bolshevik Revolution: A Political Biography, 1888–1938.* Oxford: Oxford University Press, 1991.

Conquest, Robert. *The Great Terror.* London: Macmillan, 1973.

Conquest, Robert. *The Nation Killers.* London: Macmillan, 1970.

Deakin, F. W. – G. R. Storry. *The Case of Richard Sorge.* London: Chatto & Windus, 1966.

Devere-Summers, Anthony. *War and the Royal Houses of Europe.* London: Weidenfeld & Nicholson, 1997.

Keep, John L. H. *A History of the Soviet Union 1945–1991: Last of the Empires.* Oxford: Oxford Paperbacks, 2002.

Levytsky, Boris. *The Uses of Terror: The Soviet Secret Police 1917–1970.* London: Sidgwick and Jackson, 1972.

Overy, Richard. *The Dictators: Hitler's Germany, Stalin's Russia.* London: Allen Lane, 2004.

Page, Bruce, David Leitch, Phillip Knightley. *Philby: The Spy Who Betrayed a Generation.* London: Andre Deutsch, 1968.

Payne, Robert. *The Life and Death of Lenin.* London: Harper Collins, 1987.

Philby, Kim. *My Silent War.* London: Arrow, 2003.

Rayfield, Donald. *Stalin and His Hangmen: An Authoritative Portrait of a Tyrant and Those Who Served Him.* New York: Viking, 2004.

Sebag-Montefiore, Simon. *Stalin: The Court of the Red Tsar.* London: Weidenfeld & Nicholson, 2003.

Service, Robert. *Stalin: A Biography.* London: Pan Books, 2005.

Simkin, John. *Stalin.* London: Spartacus Educational, Chrysalis Books, 1987.

Stafford, David. *Spies Beneath Berlin.* London: John Murray, 2002.

Troyat, Henri. *Ivan The Terrible.* London: Weidenfeld & Nicholson, 2001.

Wright, Peter. *Spy Catcher: The Candid Autobiography of a Senior Intelligence Officer.* London: Penguin Books, 1987.

Mutató

A dőlt betűs oldalszámok fényképeket jelölnek.

A

Abakumov, Viktor 94, 103, 131, 134–136, 138
Afganisztán 177, 179, 180
Allilujeva, Szvetlana 115
Amin, Hafizullah179, 180
Andrej Szaharov 177
Andrew, Christopher 130, 166, 184
Andropov, Jurij Vlagyimir 150, 171, 177–179
Antonescu, Ion 116, 117
Attlee, Clement 109
Azerbajdzsán 182

B

Belorusszia *105,* 112, 113, 185
Beneš, Eduard 129
Berija, Lavrentyij 75, 77, 79, *79,* 80, 83–86, 90, 93, 98, 99, 103, 108, 109, 112, *113,* 116, 123, 132–138, 140–145, 148
Berlin 97, 106, 107–111, *142,* 143, 148, 154, 167, 169
Berman, Matvej 58
Beurton, Ursula 130, 133
Blake, George 165, 167, *167,* 169
Bletchley Park, Anglia 174
Blunt, Anthony 165, *165,* 172–174, 176
Bojarinov, Grigorij 180
Bokij, Gleb Ivanov 35, 37
Borisz, bolgár király 120, *121*
Borisz Godunov *19,* 20
Bourke, Sean 169
Boyle, Andrew 172
Brandt, Willy 154, *154,* 155
Brezsnyev, Leonyid *174,* 176–179
Brooke, Gerald 162, 165
Buharin, Nyikolaj Ivanovics 42, 49, 61, 67–69
Bulganyin Nyikolaj 138, 144
Bulgária 120, 121, 169, 171, 172
Burgess, Guy 165, *165,* 172, 174
Bush, George W. 170, 185

C

Castro, Fidel *77, 174*
Churchill, Winston 96, 103, 109
Cossit, Thomas 158

Cs

Csanav, Lavrentyij 94
Csehszlovákia 59, 99, 126, 127, 129
Csernyenko, Konsztantyin 179

D

Danov, Rumen 172
Durzshavna Stigurnoszty (DS) 171
Dzerzsinszkij, Feliksz Edmundovics 31, 33–35, 38, 39, *42,* 43, 45, 48, 49, 93, 106, 107, 147, 175, 185

E

Egyesült Államok 43, 55, 117, 119, 120, 131–133, 136, 155–162, 175, 180
Egyesült Királyság 172, 184
Eizenstein, Szergej Mihajlovics *8,* 23, 25

F

Finnország 43, 79
Fjodor, orosz cár *19,* 20
Frank, Karl 99
Freemantle, Brian 169
Fuchs, Klaus 133, 157

G

Gandhi, Indira 166
Gandhi, Mahatma 166
Gee, Ethel 160–163
Gehlen, Reinhard 152, 167
Gheorghiu-Dej, Gheorghe 119–120
Giullino, Francesco 172
Glinszkaja, Jelena 9
Goleniewski, Michał 161, 169
Golubev, Szergej Mihajlovics 171
Gorbacsov, Mihail 38, 55, *153,* 166, 179, 180–183
Gordijevszkij, Oleg 142, 144, 166
Gottwald, Klement 126–129
Greenglass, David *156,* 157
Gregory, Arthur Maundy 43
Grizlov, Borisz *183*
Gromiko, Andrej 136, 143, 179
Groza, Petru 117, 119, 120
Grúzia 28, 79, 138, 182
Guillaume, Guenther 154, *154,* 155
Guzenko, Igor 155, 156, 158, 159, *159*

H

Heydrich, Reinhard 72
Hitler, Adolf 24, 72, *87,* 94, 99, 100, 103, 108, 111, 117, 120–122, 152
Houghton, Harry 161–164
Houghton, Peggy 162
Hrisztov, Hriszto HVA 171, 172
Hruscsov, Nyikita 55, 59, 89, 91, 138, 140–144, 148, 149, *174, 176,* 177
Hvatov, Mihail Nyikolajevics 158

I

Ignatyev, Szemjon 138
India 166
Iván, IV. (Rettegett), orosz cár 7–11

J

Jackov, Anatolij 158
Jagoda, Genrih 49, 52, 58, 59, 61, 64, 69, 70
Jakusev, Alekszandr 43
Japán 55, 67, 73, 97
Jelcin, Borisz Nyikolajevics 94, *181,* 183–185
Jevdokinov, Efum 83
Jezsov, Nyikolaj Iványovics 68–74, 80

K

Kádár János 123, 124, 149, 151, 152
Kaganovics, Lazar 52, 58, *63*
Kalugin, Oleg 166, 171, 172
Kamenyev, Lev 41, 42, 64, 66, 67, *70*
Kanada 156, *156,* 158, 159
Kannegiszer, Leonyid Jakimovics 34, 35
Kaplan, Fanny 34, 35, 37
Karmal, Babrak 180
Kaukázus 41, 72, 79, 82, 83, 87, 91, *113*
Kazahsztán 42, 80–82, 85, 88, *113,* 133
Kelet-Németország *lásd* Német Demokratikus Köztársaság
Kelet-Poroszország 108, 109
Kell, Vernon 43
Kerenszkij, Alekszandr *28,* 30
Kirov, Szergej 61–70, 75, 115
Kobulov, Bogdan 84–87, 94
Kocsuba, Ivan 169
Koestler, Arthur 50, 53
Koganovics, Lazar 52, 58, 63
Kolicsev, Filipp, Moszkva metropolitája 16, 17
Kondrasov, Szergej Alekszandrovics 167
Kopácsi Sándor 150, 152
Korea 80, 167
Krasznov, Pjotr 105
Kresztyinszkij, Nyikolaj Nyikolajevics 68
Krjucskov, Vlagyimir 182
Kroger, Helen 159, 160, 162–165
Kroger, Peter 159, 160, 162–165

Kuba *174,* 175
Kurbszkij, Andrej herceg 13
Kurszk 93
Kuznyecov, Alekszej 87, 135, 136

L

Lengyelország 12, 13, 19, 55, 59, 72, 79, 81, 93, 96, 98, 109, 148, 161, 176, 185
Lenin, Vlagyimir Iljics (Uljanov) 7, 25, 27–31, 33–43, 48, 49, 67, 68, *93,* 107, 111
Lettország 113
Ligacsov, Jegor 181, 182
Litvánia 12, 18, 19, 38
Livónia 12, 13
Long, Leo 174
Lonsdale, Gordon (Mologyij, Kolon Trofimovics) 160–162, 164, *176*
Loszovszkij, Szolomon 136
Lukasenko, Alekszandr 185
Lunyev, Sztanyiszlav 175

M

Macdonald, Ramsay 43
Maclean, Donald *164,* 165, *165,* 172, 174
Magyarország 122, *122,* 123, 125, 148–151
Makarij 10
Malenkov, Georgij Makszimilianovics 135, 138, *139,* 140, 142, 144
Maléter Pál 151, 152
Malinovszkij, Rogyion *174*
Malinovszkij, Roman 25
Markov, Annabel 169
Markov, Georgi 169–172
Martin, Arthur 173
Marx Károly 29, 32, 67
Masaryk, Jan 126, 128, *128,* 129
Masaryk, Tomáš 126
McMahon, John 147
Menzies, Sir Stewart 43
Menzsinszkij, Vjacseszlav 45–50, 58, 69
Mercader, Ramón *75,* 77
Merkulov, Vszevolod Nyikolajevics 77, 85, 131
Mihail Romanov, Oroszország cárja 20
Mihály, Románia királya 66, 117, 119, 120
Miklós, I. Oroszország cárja 88
Miklós, II. Oroszország cárja 28, 30, 88
Mindszenty József 124–126
Misurin, Fjodor 9
Mitrohin, Vaszilij Nyikitics 130, 152, 158, 166, 184
Mologyij, Kolon Trofimovics *lásd* Lonsdale, Gordon
Molotov, Vjacseszlav 52, 54, 55, *63,* 80, 86, 115, 117, 131, 140, 144
Mongólia 55, 59, 88
Muggeridge, Malcolm 54

N

Nadzsibullah, Mohamed 180
Nagy Imre 149–152
Nehru, Dzsaváharlál 166
Német Demokratikus Köztársaság (NDK) 109, 143, 148, *153,* 155, 182
Németország 24, 30, 31, 55, 67, 72, 79, 87, *87,* 89, 94, 97, 100, 101, 108, 117, 120, 123, 126, 133, *153,* 167, 173
Német Szövetségi Köztársaság 154, 165
Norwood, Melita 130
Novgorod 18, 19
Nunn May, Alan 156, 157

Ny

Nyikolajev, Leonyid 62, 64
Nyugat-Németország *lásd* Német Szövetségi Köztársaság

O

Odzaki Hodzumi 97
Okulicki, Leopold 98, 99, 105
Ordzsonikidze, Grigorij 74, 75

Oroszország (*lásd még* Szovjetunió) 7, 8, 10, 12, 16, 19–25, 30, 35, *36, 40,* 43, 45, 49, 66, 79, 80, 82, 83, 85, 88, 91, 93, 97, 100–102, 111, 112, 121, 164, 166, *173,* 183–185
Orwell, George 148
Ott, Eugen 97

Ö

Örményország 182

P

Patrusev, Nyikolaj 183
Pauker, Anna 118–120
Péter, I. (Nagy), Oroszország cárja 20–22
Péter Gábor 123
Petrográd *29,* 30, 34, *36*
Philby, Harold Adrian Russel ('Kim') 159, 165, 168, 172, 176
Primakov, Jevgenyij 184
Prokofjev, Szergej *8*
Putyin, Vlagyimir 175, 183–185

R

Rajk László 123
Rákosi Mátyás 123, 124, 149, *149*
Reagan, Ronald175, 180
Reilly, Sidney 43
Rikov, Alekszej *42,* 68
Rjaszoj, Vaszilij Sztepanovics 143
Rjumin, Mihail 138, 141
Rjutyin, Martyemjan 61, 62
Rokosszovszkij, Konstantin 111, *111*
Románia 66, 93, 116, 117, 120, 152
Romanovna, Anasztázia 10
Roosevelt, Franklin D. 103, 109
Rosenberg, Ethel 156, 158, 188, 160
Rosenberg, Julius 156–158, 160

S

Sándor, II, orosz cár 11, 24
Sándor, III., orosz cár 25, 29
Scserbakov, Alekszandr 138
Sidney Reilly 43
Slánský, Rudolf 129
Sorge, Richard 97
Sosztakovics, Dmitrij Dmitrijevics 114, *115*
Sujszkij, Andrej herceg 9

Sz

Szaburova, Szalomonja 9
Szaharov, Andrej 177
Szemicsasztnij, Vlagyimir Jefimovics *176,* 177
Szerov, Ivan Alekszandrovics 81, 83, 85, 98, 148, *148,* 150–152
Szibéria 25, 34, 51–53, 59, 72, 81–83, *86,* 88–91, 107, 138
Szolzsenyicin, Alekszandr Iszajevics 25, 52, 59
Szverdlov, Jakov 34, 35

T

Thatcher, Margaret 172, *173,* 176
Thomson, Sir Basil 43
Timasuk, Ligyija 137
Tito, Josip Broz 123
Todorov, Vlagyimir *171*
Tolsztoj, Leo 25
Trockij, Lev Davidovics 30, 31, *31,* 38–42, 46, 49, 61, 62, 64, 67, 68, 72, 74–77
Truman, Harry 109, 120
Tuhacsevszkij, Mihail Nyikolajevics 72, 73

U

Ukrajna 28, 31, 37, 49, 50, 53, 54, 56, 57, 49, 80, 82, 93, *95,* 112, 113, 182
Urickij, Moses 34–36

V

Vaszilij, III., moszkvai nagyfejedelem 9
Vinogradov, Vlagyimir 137, 138
Visinszkij, Andrej Januarjevics 66, 67, *67,* 117
Vlaszov, Andrej Andrejevics 99, 100–102
Volga 12, *12, 27,* 28, 79, 81–83
Vorosilov, Kliment *63,* 123
Voznyeszenszkij, Nyikolaj 135

W

Wałęsa, Lech 94
Witney Straight, Michael 174, 176
Wolf, Markus 152–154, 167
Wollweber, Ernst 167
Wright, Peter 162, 172
Wynne, Greville 162, 164

Z

Zabotyin, Nyikolaj 156
Zakovszkij, Leonyid 52
Zinovjev, Grigorij Jevszejevics 41–43, 64, 66, 67, 70

Zs

Zsdanov, Andrej *63,* 114–116, 134, 135, 137, 138
Zselev, Zselju 172
Zsivkov, Todor 169, 171
Zsukov, Georgij Konsztantyinovics 108, 111, *111,* 143, 144

KÉPJEGYZÉK

Amber Books: 100, 101

Art-Tech/Aerospace: 26, 33, 40, 54, 76

Corbis: 6, 21, 22, 28, 31, 36, 38, 47, 48, 60, 63, 65, 70–71, 75, 90, 92, 98, 115, 116, 124, 127, 131, 133, 134, 148, 149, 151, 154, 157, 158, 159, 160, 163, 167, 171, 174, 181, 183

Mary Evans Picture Library: 17, 29, 139

Getty Images: 19, 34, 51, 57, 68, 74, 84, 91, 106, 121, 128, 132, 145, 146, 164, 165, 170, 178

Heritage Image Partnership: 10

David King Collection: 64, 67, 82, 96, 102

RIA Novosti Photo Library: 56, 113

Photos 12: 8

Popperfoto: 12, 78

TopFoto: Endpapers, 14, 23, 42, 44, 46, 53, 77, 80, 86, 110, 118, 130, 137, 140, 141, 142, 153, 173, 176

TRH Pictures: 87, 105

Ukrainian State Archive: 95, 104, 108, 109, 122

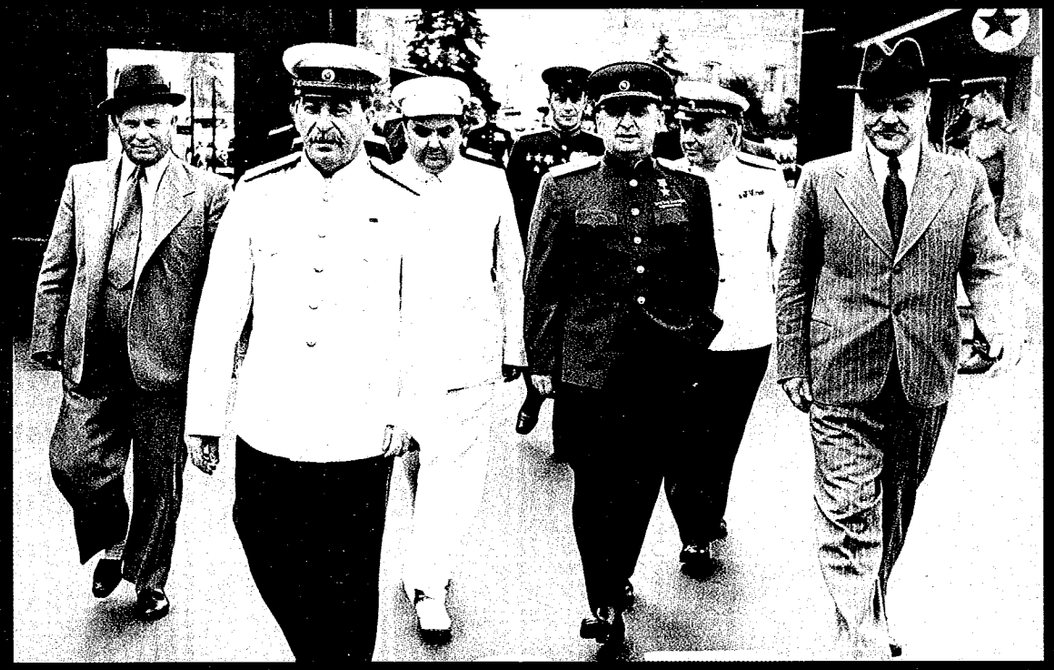

A szerző a szovjet titkosrendőrség történetét vázolja fel 1917-től a Szovjetunió felbomlásáig, felvonultatva annak vezetőit és megszámlálhatatlanul sok áldozatát.

Az első kézből származó, részletes beszámolók fényt derítenek a Cseka, az OGPU, az NKVD, a Szmers és a KGB brutális és könyörtelen módszereire.

A könyv több mint 100 fekete-fehér fotót tartalmaz a fontos személyekről, eseményekről és a szovjet titkosrendőrség terrorjának számos áldozatáról.

3990 Ft

9 789636 892500

www.gabo.hu

A SZTÁLINI TERROR ESZKÖZEI

RUPERT BUTLER

GABO

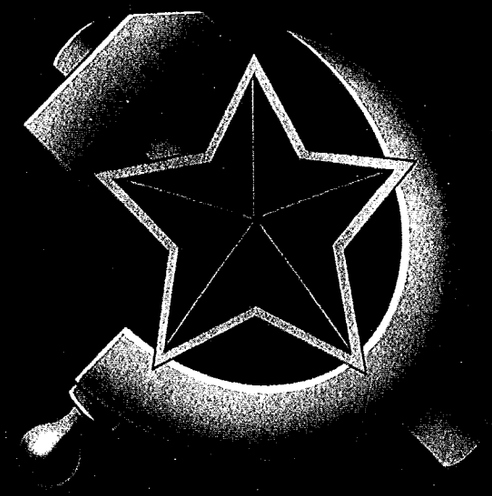

A SZTÁLINI TERROR ESZKÖZEI

CSEKA • OGPU • NKVD • KGB 1917-TŐL 1991-IG

RUPERT BUTLER

GABO